

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİ TÜRK DİLİ ANABİLİM DALI

HAREZM TÜRKÇESİNDE İSİM

14.12.40

Doktora Tezi

Şirvan Kalsın

Ankara-2004

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİ TÜRK DİLİ
ANABİLİM DALI

HAREZM TÜRKÇESİNDE İSİM

Doktora Tezi

Şirvan Kalsın

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Aysu Ata

Ankara-2004

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİ TÜRK DİLİ
ANABİLİM DALI

HAREZM TÜRKÇESİNDE İSİM

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aysu Ata

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı:

İmzası:

Prof. Dr. Mustafa Canpolat

Prof. Dr. Hamza Zülpikar

Prof. Dr. Zafer Öner

Prof. Dr. Zuhel Ölmez

Prof. Dr. Aysu Ata (Danışman)

Tez Sınav Tarihi:

25. 6. 2004

İÇİNDEKİLER

I. GİRİŞ	1-29
II. AD ÇEKİMİ VE DURUM EKLERİ.....	30-91
1. ÇEKİM EKLERİ	
1.1. ÇOKLUK.....	30-31
1.2. İYELİK	31-42
2. DURUM EKLERİ.....	43-95
III. YAPIM EKLERİ.....	92-142
1. ADDAN AD YAPAN EKLER	92-120
2. FİILDEN AD YAPAN EKLER.....	120-142
IV. ZAMİRLER	143-170
V. ZARFLAR	171-216
VI. SIFATLAR	217-268
VII. EDATLAR.....	269-301
VIII. BAĞLAÇLAR	302-311
IX. ÜNLEMLER.....	312-314
X. SONUÇ	315-322
XI. KAYNAKÇA.....	323-333
ÖZET	
SUMMARY	

ÖNSÖZ

Çoğunlukla Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dili olarak kabul edilen Harezmi Türkçesi, dil sınıflamalarında araştırmacılarca farklı yerlerde değerlendirilmiştir. Bunda Harezmi dönemine ait eserler üzerinde son yıllara kadar ayrıntılı çalışmaların yapılmamış olması etkili olmuştur. Son yıllarda dönem eserlerinin çalışılması bizleri de Harezmi Türkçesinin gramerinin bölümlerini incelemeye itmiştir. Harezmi Türkçesinin söz varlığında önemli bir yer tutan isim konusunun bu çalışmayla netlik kazandığını umuyoruz. Çalışmamızda Harezmi Türkçesi eserlerinin taranmasıyla elde edilen ve değerlendirilen isim malzemesi, Altın-Ordu, Memluk-Kıpçak ve Kuman Kıpçak dönemlerinin önemli eserleriyle, hem fonetik hem işlev hem de söz varlığı açısından karşılaştırılmıştır.

Uzun ve yoğun geçen bu çalışma döneminde ve doktora ders aşamasında her zaman bilgisine başvurduğumuz Prof. Dr. Mustafa Canpololat'a teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimim her aşamasında ve ihtiyaç duyduğum her anda gerek bilgisinden ve gerekse kaynaklarından yaralandığım danışmanın Prof. Dr. Aysu Ata'ya teşekkür ederim.

Şirvan Kalsın

Çevriyazı İşaretleri

ا	a, a, e
ا	ı, i, ê
او	o, ö, u, ü
ب	b
ت	t
ت	ş
ج	c
ح	h
خ	h
د	d
ذ	đ
ر	r
ز	z
س	s
ش	ş
ص	ş
ض	ž
ط	ţ
ظ	ž
ع	‘
غ	ġ
ف	f, w
ق	q
ك	k
ل	l
م	m
ن	n
و	v, o, ö, u, ü
ه	h, e, a
ی	y, ı, i
ك	ŋ

KISALTMALAR

KE: Kısasü'l-Enbiya

NF: Nehcü'l-Feradis

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

MM: Mu'nü'l-Mürid

T: Kitab-ı Mevmu-i Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali

KK: El-Kavaninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

TZ: Ettuhfet-üz- Zekiyye Fi-Lugat-it Türkiyye

EH: Kitabü'l-İdrak

BM: Bulgatü'l-Müştak

CC: Codex Cumanicus

MG: Münyetü'l-Guzat

Gü.: Gülistan Tercümesi

KFT: Kitāb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisāni't-Türki

İN: Kitāb Fi İlmi'n-Nüşşāb

KF: Kitāb Fi' Fıkh

KB: Kutadgu Bilig

DLT: Divanü Lugat-it-Türk

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

krş: karşılaştırınız

bkgz. Bakınız

vb. ve benzeri

İŞARETLER

//: fonem parantezi.

-: fiil kökü, fiil köküne gelen ek.

+: isim kökü, isim köküne gelen ek.

*: tanıklanamayan şekil.

<: bu şekilden gelir.

>: bu şekle gider.

~: değişken şekil.

A,I,U: sırasıyla a/e, ı/i, u/ü ses değişimlerini gösterir.

G,K: sırasıyla g/ğ, k/ķ değişimlerini gösterir.

I. GİRİŞ

1.1. HAREZM TARİHİ

Harezmi, Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen isimdir.

Bazı islam coğrafyacıları Harezmi batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Maverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili ülke olarak tanıtmaktadırlar.

Harezmi’de hüküm süren vali, emir ve hükümdarların İslâiyetten önceki çağlardan beri taşıdıkları ünvan ise **Harezmişah** olarak bilinmektedir. Çok geniş bir bölgede hakimiyet kurarak büyük bir devlet haline gelen Harezmişahlardan önce Harezmi bölgesinde hüküm sürmüş üç hanedan daha vardır. Bunlar, *Pers İmparatorluğu* yıllarından başlayıp 995’e kadar devam eden *Afrigoğulları*, 995-1017 yılları arasında bölgeye hakim olan Memunîler ve 1017’den 1041 yılına kadar hüküm süren *Altuntaşoğullarıdır*. Harezmi’den uzaklaştırılan Altuntaşoğulları, Horasan’a giderek Selçuklulara sığınmışlardır. Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hakimiyetine giren Harezmi, daha sonra mahallî reisler arasından seçilen valiler tarafından yönetilmiştir.

Sultan Melikşah, Harezmi gelirlerinin tasarruf yetkisini taştadı Anuş Tegin’e vermişti. Ancak Anuş Tegin vali olduğu halde Harezmi’nin yönetimi fiilen Kıpçak Türklerinden Harezmişah Ekinci b. Koçkar’ın elindeydi. Ekinci Merv’de Kodan ve Yaruktaş tarafından pusuya düşürölüp öldürölldükten sonra bölgeye Anuş Tegin’in oğlu Kutbüddin Muhammed vali tayin edildi. Böylece XI. yüzyıl sonlarında Harezmişahlar hanedanı kurulmuş oldu. (490-1097) Selçuklular adına bölgeyi fiilen idare eden ilk Harezmişah Kutbüddin Muhammed’dir. Kutbüddin Muhammed 30 yıl Harezmi idare etmiş ve Selçuklu hanedanına ve özellikle Sultan Sencer’e karşı bağıllıkta bulunmuştur. Ancak bu arada nüfuzunu ve gücünü her geçen gün biraz daha artırmıştır. Kutbüddin Muhammed’in ölümünden sonra

yerine oğlu Kızıl Arslan Atsız tayin edildi. Atsız valiliğinin ilk yıllarında Sencer'e tam bir bağılık içinde hareket etti. Daha sonra Sencer ile arasında sürekli bozuşup anlaşmalar sürüp gitti. Atsız'ın ölümünden sonra yerine oğlu İl Arslan geçti. İl Arslan döneminin en önemli sorunu, Karahıtaylılarla olan mücadelelerdir. Bu olaylar sırasında İl Arslan ölünce (1172) yerine büyük oğlu Tökiş geçti. Tökiş, Harezmşahlar'ın büyük bir imparatorluk olmasını sağlamıştır. Tökiş, 1200 yılında öldüğünde Harezm çevrede gücüyle tanınmıştı. Babasının ölümünden sonra tahta geçen Alaaddin Muhammed büyük zaferler kazandı. Devrinde İslâm dünyasında onunla boy ölçüşebilecek bir hükümdar kalmamıştı. Babasının ölümünden önce tahta geçen Celaaddin, Cengiz'in ordularıyla başa çıkamamış ve Harezm imparatorluğu tarihten silinmiştir.¹

Harezm bölgesi verimli toprakları sebebiyle kalabalık insan topluluklarını her zaman kendine çekmiştir. Bölgede Amuderya'ya açılan yedi büyük kanal ulaşımında kolaylıklar sağlamıştır. Harezm aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu. İslamî dönemde özellikle Deşt-i Kıpçak ve Aşağı Volga arasında eşya nakliyatında çok önemli bir yeri vardı. Büyük kervanlar, taşıdıkları yüzlerce yük malı Harezm'de satışa sunarlardı. Çin ve Asya ile Harezm arasındaki ticarî ilişkiler büyük öneme sahipti. Moğolların burayı istila etmelerinin sebebi de ticarettir. Harezm'in Git, Kerder ve Beratigin kasabaları Oğuz Türkleri ile yapılan ticaretin merkeziydi. Ayrıca Amuderya nehrinin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kas, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgenç ve Hive de önemli ticaret merkezlerindendi.

1231 yılından itibaren Harezm tamamen Moğol hakimiyetine girdi. Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra dört oğlu arasında yapılan paylaşımında Harezm toprakları en büyük oğlu Cuci'nin payına düşmüştür. Ancak Cuci daha önce öldüğü için oğlu Batu Han'a geçmiştir. Daha sonraki ulus paylaşımında Kas ve

¹ İslam Ansiklopedisi, C.16, Diyanet Yayınları; İslam Ansiklopedisi, C. 5-1; Türk Ansiklopedisi, C. XVIII, MEB., Ank., 1970.

Hive, Çağatay ulusuna bırakıldı. Cuciler XIV. yüzyılda Harezmi'nin yönetimini Kongrat Türklerine bıraktılar. Daha sonra Kongratlardan Hüseyin Sufi'nin Çağatay ulusuna bırakılan Harezmi'nin doğu taraflarını (Kat ve Hive) işgal etmesi ile Timur, Harezmi'ye yürümüş ve yağmalamıştır. Timur'un ölümünden sonra Özbekler (Şeybaniler) Harezmi'yi işgal etmişlerdir.

XVI-XIX. yüzyıllar arası Harezmi'nin gerileme dönemi olmuştur. Bölgede ilim ve kültür hayatı gerilemiş, XVII. yüzyılda Kalmuk saldırıları ile ticari faaliyetler de gerilemiştir. Sonunda Ruslar bölgeyi tamamen ele geçirmişler ve Batı Harezmi Hanlığı Ruslara bağlı olarak yönetilmiştir. Bolşevik ihtilalinden sonra hanlığa son verilerek 1920'de Harezmi Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezmi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise Hive Hanlığı'nın doğu tarafı Özbekistan, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetine bırakılmıştır.

1.2. HAREZM TÜRKÇESİ

Harezmi Türkçesi, XIII. yüzyıldan itibaren, Harezmi'de Aral gölünün güneyinde Oğuz, Kıpçak ve yerli ağızların etkisi altında Türk dilinin doğu kolunu oluşturan Karahanlı (hakaniye) Türkçesi temelinde oluşan Türkçeye verilen addır.

Harezmi bölgesine yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarının etkisiyle oluşan Harezmi Türkçesi gerek yapısı ve gerekse sözcük dağarcıyla Türk dilleri içinde farklı bir özellik taşımaktadır.

Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili özelliği taşıyan Harezmi Türkçesi dil sınıflandırmalarında farklı yerlerde değerlendirilmiştir. Orta Asya Türk dilleri içinde özel bir dönem olan Harezmi Türkçesini bu şekilde ilk değerlendiren Samoyloviç olmuştur.² Samoyloviç, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inin ve Harezmi'nin Muhabbetnamesinin dil değerlendirmelerine dayanarak Orta Asya Türk edebî dilini üç döneme ayırmış, Harezmi Türkçesine Oğuz-Kıpçak Türkçesi adını vermiştir: 1. faaliyet merkezi Kaşgar olmak üzere Karahanlı veya Hakaniye

² A.N. samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s. 21.

Türkçesi dönemi (XI-XII. yy), 2. Seyhun'un aşağı kıyıları ve Harezmi merkez olmak üzere Oğuz-Kıpçak dönemi (XIII-XIV. yy), 3. Timur'un çocuklarının idaresi ile başlayan Çağatay bölgesinde Çağatayca dönemi (XV-XX. yy).

Caferoğlu ise, “bu çağ Türk dünyasının geniş bir sahaya yayılmasına rağmen, Türkler arasında kendini hissettirecek derecede müşterek bir yazı dili olmuş ve bu dilde bir edebiyat vücuda getirilmiştir” dediği Müşterek Orta Asya Türkçesini üç döneme ayırmıştır: 1. Karahanlılar döneminden itibaren Kaşgar şivesinden oluşan Türkçe ki buna hem Hakaniye hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir. 2. Batı Türkistan'da Seyhun ırmağının aşağı mecrası ile Harezmi'nin muhtelif merkezlerinde gelişen Harezmi (Altın ordu) Türkçesi, 3. Orta Asya Türkçesinin en parlak dönemi olan Çağatay Türkçesi.

Benzing ise tarihi Türkçeler için şunları söylemiştir: “Bu grup için de elimizde 8. ve 9. yüzyıllardan (Eski Uygurca) kesiksiz olarak gelen ve 13. yüzyıl Çağataycası ile modern devirde (Özbekçe ve Yeni Uygurca) oldukça zengin tarihî malzeme vardır: Buraya Karahanlı ve Harezmi Türkçesi de girer.”³

Menges Orta Türkçe dönemi dillerini şöyle göstermiştir: “Kaşgarlı Mahmud'un lügati ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri tarafından temsil edilen Uygurcadan Çağataycaya geçiş dönemindeki bir doğu Türkçesi ve Harezmi (XI. ve XII. Yüzyıllar)'deki bir kuzeydoğu lehçesi.”⁴

Köprülü, XIV. yüzyılda Türkistan, Horasan, Harezmi ve Altın Ordu'da yazılmış bütün eserleri Çağatay Türkçesi olarak değerlendirmiştir. Köprülü'ye göre bu bölgelerde ortaya konulan eserlerde lehçe farklılıkları vardır. Köprülü XV. yüzyıl Çağatay edebiyatını hazırlayan ve edebî karakterleri bakımından ondan tamamen farksız olduğunu düşündüğü XIII. ve XIV. yy eserlerini ilk Çağatay dönemi içinde ele almış ve değerlendirmiştir. Ancak bu dönemi de “Timur devrinde edebî inkişaf”, “Altın-Ordu'da edebî inkişaf”, H̱arizm'de edebî

³ M. Akalın, “Türk Dillerinin Sınıflandırılması” (J. Benzing), *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 5.

⁴ M. Akalın, “Türk dillerinin Sınıflandırılması” (K: H: Menges), *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 8.

inkışaf" olmak üzere alt başlıklara ayırmıştır. Köprölü ilk Çağatay dönemi eserlerini: Hüsrev ü şirin; Muhabbetname, Cumcuma-name "Altın Ordu'da"; Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u, Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyas'sı, Muinü'l-Mürid ve Nehcü'l-Feradis'i "H'arizm'de edebî inkışaf" maddelerinde değerlendirmiştir.⁵

Barthold ise Çağatay Türkçesinin Moğol istilası sonucunda oluştuğunu ve Türkistan'ın Altın Ordu'ya değil aksine Altın Ordu ve Harezm sahalarının Türkistan'a etkisi ile bu edebî Türkçenin oluştuğunu söylemektedir.⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi Harezm Türkçesi farklı isimlendirmelerle de olsa Orta Türkçe dönemi içinde dönem olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Ancak dönem eserlerinin yayımının geç yapılması ve bugüne kadar ayrıntılı bir Harezm Türkçesi gramerinin ortaya konulmamış olması Harezm Türkçesi eserlerinin türkologlar tarafından Orta Türkçe döneminin farklı devrelerinde ele alınmasına sebep olmuştur. Caferoğlu, dönemin önemli eseri Kısasü'l-Enbiya'yı Hakaniye Türkçesi içinde ele almış. Eserin Hakaniye Türkçesi dönemi eserleriyle arasındaki dil farklılığını ise eserlerin yazılmış olduğu sahalara ve buralarda kazanmış oldukları yeni dil unsurlarına bağlamıştır. Thüri ise aynı eseri Çağatay edebiyatının ilk ürünü olarak değerlendirmiştir.⁷

Dönemin bir diğer önemli eseri NF'nin V. Togan, Harezm Türkçesiyle yazıldığını söylerken, Nadjib Volga Bulgar Türkçesi ile yazıldığını düşünmüş ve tanıklarıyla ispat etmeye çalışmıştır.⁸

Yukarıda da görüldüğü gibi Harezm Türkçesi araştırcılar tarafından Orta Türkçe dönemi içinde veya yeni bir dönemin başlangıcı olarak alınmış ve değerlendirilmiştir.

⁵ F. Köprölü, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 275-285.

⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 132.

⁷ J. Thüry, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadiğârları", *Milli Tettebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s. 56-95.

⁸ E. N. Nadjib, "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine" (Çeviren: Nazif Hoca), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXII (1977), s. 36-37.

1.3. Harezmi Türkçesi Eserleri

1.3.1 Kısasü'l-Enbiya (KE)

KE, Nâsirü'd-din bin Burhânü'd-din Rabgûzî tarafından 1310 (H. 710) yazılmış ve Nâsirü'd-din Tok Buğa'ya sunulmuştur. KE peygamber kıssalarını konu alan siyer-i nebevî türünden bir eserdir. Başta Hz. Muhammed olmak üzere islam dininin doğruladığı diğer peygamber ile 'Avac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kuran'da da adı geçen bazı kıssaları içermektedir. Ayrıca yazar kıssalarla ilgili olarak eserini Arapça ve Farsça şiirlerle süslemiştir. Eserde toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir bulunmaktadır.⁹ Peygamber ve din büyüklerine yazılan kasideler dışında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konuların işlendiği gazeller de bulunmaktadır. Bu şiirlerin bir kısmı Arapçadan satırarası tercümedir.

Nazım şekli bakımından KE'de Kutadgu Bilig ve 'Atabetü'l-Hakayık'ta olduğu gibi mani-tuyuş şeklinde dörtlükler de bulunmaktadır. Manzumeler için eserin genelinde divan şiirinde sık rastlanan aruz ölçüleri kullanılmıştır.¹⁰

Eserin Nüshaları

1. London, British Museum Add. 7851

Eserin dil özelliklerini yansıtan en eski nüshadır. Ch. Rieu, Londra yazmasının müstensihinin Hacı Muhammed b. Dust Muhammed Hacı Veziri olduğunu, istinsah tarihinin paleografya ve dil özelliklerine dayanarak XV. yüzyıla ait olduğunu bildirmektedir.¹¹

K. Grønbech, bu nüshanın tıpkıbasımını yapmıştır.¹²

2. Leningrad Nüshaları

⁹ A. Ata, *Nâsirü'd-din bin Burhânü'd-din Rabgûzî. Kıssaşül-Enbiyâ (Peygâmbar Kıssaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XVI.

¹⁰ A. Ata, a. g., e., s. XVII-XIX.

¹¹ Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, III, 1838, s. 272.

¹² K. Grønbech, *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 [=Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4], Kopenhagen 1948.

3. İsveç Nüshaları

a) University Library of Uppsala, Sweden, Nova 578 ve 580

b) University Library of Lund, Sweden, Universitatsbibliothek.

4. Paris Nüshası

Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc 1012 (18.yy)

5. Bakü Nüshası

Bakü, Azərbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserleri Enstitüsü (16.yy).

1.3.2. Nehcü'l-Feradis (NF)

Dini ve didaktik nitelikte bir eser olan Nehcü'l-Feradis, Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini veren dönemin önemli eserlerinden biridir. Eser kısaca dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan müslümanlık bilgilerini içermektedir.

Eser dört *bab* ve her *bab* da onar *fasıl*'dan oluşmuştur. Eserde her fasıl bir hadis ile başlamış, arkasından bunun Türkçeye tercümesi yapılmış, sonra da zamanın tanınmış İslâm âlimlerinin bu hadis ile ilgili görüşlerine ve aktardıkları hikayelere yer verilmiştir. Müellif, bazı hikayelerde değişiklikler yapmış ve gerektiği yerde Türkçe tercümeleri ile birlikte zaman zaman ayetlere de başvurmuştur.

Caferoğlu¹³ NF'nin siyer-nebi, Karahan¹⁴ ise içeriği bakımından kırk hadis tercümesi türünde bir eser olduğunu belirtmiştir. Eserin yazarı da kırk hadis tercümesi türünde olduğunu ifade etmiştir (NF 2/4-12).

¹³ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958, c.II, s. 113.

¹⁴ A. Karahan, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 284, Ankara 1991, s. 143.

Eser üzerinde çalışanlar, genellikle müellifi olarak Kerderli Mahmud bin Ali'yi, yazılış yeri olarak da Harezmi kabul ederler. Yazılış tarihi, Mercanî nüshasında 1358 ve Yeni Cami nüshasında 1360 istinsah yıllarına dayanılarak eserin bu tarihlerden önce yazıldığı düşünülmektedir.¹⁵

Eserin yazarı, yazılış yeri ve tarihi ile ilgili ilk bilgiler, Şihabettin Mercanî'nin kişisel kütüphanesinde bulunan fakat sonradan kaybolan Nehcü'l-Feradis nüshasında kayıtlıdır. Mercanî'nin elindeki nüsha 1358 (H. 759) yılında Saray'da istinsah edilmiştir. Nüshanın sonundaki "Maḥmūd bin 'Alī es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulḡarī mevliden ve'l-Kerderī" kaydını Ş. Mercanî müellif kaydı olarak kabul etmiş ve eserin dili için de "Osmanlıca Çağatayca ve Türkmençe ve Kazakçadan farklı bir dil" dediği "bulgarca" yani eski Volga Bulgar Türkçesi kaydını düşmüştür.¹⁶

Z. V. Togan da Maḥmūd bin 'Alī es-Sarāyī el-Kerderī'yi eserin müellifi olarak kabul eder. Ancak eserin dili ve yazılış yeri konusunda Mercanî'ye katılmaz. Togan yeni Cami nüshasında eserin müellifin ölümünden üç gün sonra tamamlandığını bu tarihin de 25 Mart 1360, Çarşamba (H. 6 Cemaziye'l-evvel 761) olduğunu söylemektedir. Togan'a göre eserin dilinin de Harezmi Türkçesi olduğunu söylemiştir.¹⁷

Köprülü, NF'nin müellifi konusunda *Türk Edebiyatı Tarihinde*¹⁸ Togan'ın fikirlerine "şimdilik" kaydı ile katıldığını ifade ederken daha sonraki İslam Ansiklopedisi "Çağatay Edebiyatı" maddesinde Maḥmūd bin 'Alī için "Harezmi civarında Kerder kasabasına mensup olup sonradan Saray şehrine hicret eden ve 761 (1360)'de ölen" açıklamasını yapmıştır.

¹⁵ *Nehcü'l-Feradis: I Tıpkıbasım*, Önsözü Yazan: J. Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi: 35, Ankara 1956, s. VI-VII.

¹⁶ Ş. Mercanî, *Kitābu Müstefādi'l-aḥbar fi aḥvālī Ḳazan ve Bulḡar*, Kazan 1897, s. 13-14. (Tıpkıbasımı: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 155, Seri: I, Sayı: A. 30, Ankara 1997.)

¹⁷ Z.V. Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası II*, 1926, s. 331-345.

¹⁸ M.F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 293.

Nadjib, “Nehcü’l-Feradis ve Dili Üzerine” adlı çalışmasında Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü 316 numarada kayıtlı nüshadaki bir ifadeden müellifin “Saray şeyhinin oğlu, Bulgar doğumlu, Kurder (Kerder) ile ilgisi bulunan Ali oğlu Mahmud”olduğunu ileri sürmüştür.¹⁹

Caferoğlu²⁰, “aslı itibariyle Kerderli olan Ali oğlu Mahmud”, Yüce²¹, “1358’den önce Harezm veya Saray’da yazılan” bu eserin müellifini “Mahmud bin Ali”, İslamov²² “1357-1358’de İdil boyu yazarlarından Mahmud bin Ali el-Bulgari es-Sarayî”, Sağol²³ ise Mercani ve petersburg nüshalarındaki kayıtlara dayanarak “Saray’da yetişmiş, Bulgar doğumlu, ailesi itibariyle (?) Kerderli” şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır.

Eserin Nüshaları

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, 879.

Bu nüshada, müellifin ölüm tarihine dayanılarak verilen istinsah tarihi ve müstensih kaydı yer almaktadır. Bunun dışında ne müellif adı ne de yazılış yeri ve yılı verilmiştir.

2. Ş. Mercanî Nüshası

Kazanlı Türk bilgini Ş. Mercani’nin kütüphanesinde bulunan fakat sonradan kaybolan bu nüshada eserin 759 tarihinde Saray’da istinsah edildiği ve müellifin adı kayıtlıdır.

3. Paris Bibliothèque Nationale, 1202.

¹⁹ E.N. Nadjib, “Nehcü’l-Feradis ve Dili Üzerine” (Çeviren: Nazif Hoca), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXII (1977), s. 36-37.

²⁰ A. Caferoğlu, a. g. e., s. 113.

²¹ N. Yüce, “Türkler (Türk Dili)” *İslam Ansiklopedisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 1988, C. 12-II, s. 486.

²² R. F. İslamov, *Altın Urda Hem Memlükler Mısırı: yazma Miras, Medeni Bağlanışlar*, Kazan 1988, s. 61.

²³ G. Sağol, *Nehcü’l-Feradis. İlk İki Bap. Giriş-Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler*, (Doçentlik Çalışması), 1988, s. XXVI.

Bu nüshayı E. Blochet'nin²⁴ kataloğunda verdiği bilgiye dayanarak ilim alemine sunan J. Eckmann'dır.²⁵ Başı ve sonu eksik olan bu nüsha birinci babın üçüncü faslının son kısmı ile başlamakta ve üçüncü babın 1. ve 2. fasıllarını içermektedir.

Eserin Paris nüshası, Yeni Cami nüshası gibi harekeli değildir. Eserin müellifi, yazılış yeri ve tari ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

4. Yalta Nüshası

1928 yılında bir kitapçıdan Yalta Doğu Müzesi için satın alınan ve müze müdürü Yakub Kemal tarafından bir risalede hakkında bilgi verilen bu nüsha sonradan kaybolmuştur.²⁶ Yeni cami nüshasına benzer bir şekilde harekeli nesih ile yazılmış olan nüshadaki istinsah kaydına göre 792 yılında Kasım bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir.

5. Kazan Nüshaları

R.F. İslamov çalışmasında yukarıdakilerden başka Kazan'da NF'nin üç nüshasından daha söz etmektedir.²⁷

6. Leningrad Nüshaları

R.F. İslamov, Leningrad İlimler Akademisi 1085 ve 4310 numarada da NF nüshalarının bulunduğunu belirtmiştir.²⁸

Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili" adlı çalışmasında Leningrad'taki Ulûm Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne hediye edilen yazma kitaplar arasında NF'nin üç nüshasının bulunduğunu belirtmiştir.²⁹

²⁴ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs, II*, Paris 1933, No: 1020, S. 132-133.

²⁵ J. Eckmann, "Nehcü'l-Feradis'in Bilinmeyen Bir yazması", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1963, s. 157-159.

²⁶ Y. Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka "Nehcü'-feradis"*, Simferopol' 1930.

²⁷ R. F. İslamov, a. g. e., s. 64.

²⁸ R.F. İslamov, a. g. e., s. 63.

²⁹ A. N. Samoyloviç, a. g. m. s. 35.

²⁹ J. Eckmann, "Nehcü'l-Feradis'in Bilinmeyen Bir yazması", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1963, s. 157-159.

1.3.3. Mukaddimetü'l-Edeb (ME)

Ünlü tefsir ve sözlük bilgini Maḥmūd bin 'Ömer ez-Zemaḥşerî tarafından yazılıp Harezmşah Atsız bin Muhammed bin Anuşigin'e sunulan bu eser Arapça öğretmeyi amaçlayan, Arapça sözcük ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Bir önceki sözcük ile cümle arasında herhangi bir bağ yoktur. Eserin yazılış tarihi tam olarak belli değildir. ME başlıca beş bölüme ayrılmıştır:

1. İsimler: Konularına göre sıralanmış ve çokluk şekilleri kullanılmıştır.
2. Fiiller: Arapça fiil kalıpları olan bablara göre, her bab kendi içinde fiilin yapısına göre ve fiiller yine kendi içinde Arapça'da uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş, mastarları da verilmiştir.
3. Harfler.
4. İsim çekimi.
5. Fiil çekimi.

Eserin Nüshaları

ME'nin, Zemaḥşerî'nin yazdığı nüshası kayıptır. İstinsah edilmiş pek çok nüshası vardır ve bunların bazılarında istinsah tarihi yoktur. Satır altı tercümelere Harezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca ve Osmanlıca'dır. Arapça öğrenmek isteyenler, Arapça metni kalın uçlu bir kalemle istinsah etmişler, satır altına da ince uçlu bir kalemle ilgili Arapça sözcüğün anlamını kendi dillerinde yazmışlardır. Zaman içerisinde istinsah edilen nüshalar oldukça çoğalmıştır. Bilinen nüshaların en eskileri Harezm Türkçesi ve Farsça ile tercümeli olan nüshalardır.³⁰ Bu nüshalar şunlardır:

1. Yozgat Kütüphanesi, 396 (10 cumadi'ü'l-evvel 655/25 Mayıs 1257)³¹
2. Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 (Safer 681/1282)
3. Paris Supplément turc, 287 (XII. yy.)
4. Şuşter Nüshası (XIII.yy).

³⁰ Z. V. Togan, "Zimaḥşerî'nin doğu türkçesi ile "Mukaddimet-ü'l-edeb'i", *Türkiyat Mecmuası* XIV (1964), İstanbul 1965, s. 81-92.

³¹ A. Ateş, "Anadolu Kütüphanelerinde bazı mühim Türkçe el yazmaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VIII (1958), s. 90-93.

5. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edbiyat Nr. 4655(veya A.Y.114) (715/1315)
6. Rampur Saray (rezaiye) Kütüphanesi, 3810 (XIV. yy.)
7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 (XIV. yy.)
8. Topkapı sarayı, Ahmed III, 2740 (XIV. yy.)
9. Topkapı sarayı, Ahmed III, 2741. Millet Kütüphanesi, 2009 (749/1348)
10. Millet Kütüphanesi, 2009 (749/1348)
11. Beşir Ağa, 648 (14 Rebi'ü'l-evvel 797/1394)
12. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149 (738/1338)
13. AtıfEfendi, 2768 (799/1397)
14. Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması, 322 (769/1367)
15. İstanbul Arkeoloji Müzesi, 1619 (1340)
16. Manisa Kütüphanesi, 2850 (25 Ramazan 800/1398)
17. British Museum, Add 7429 (760/1359)
18. Kastamonu Kütüphanesi, 2487 (2487)
19. Hive, (1338)
20. Taşkent, 2699³² ve 3807³³

1.3.4. Mu'inü'l-Mürid (MM)

MM, dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum didaktik bir eserdir. Eser mütekarip vezninde dörtlüklerle yazılmıştır. MM'nin yazılış tarihi Ramazan 713/Kasım 1313 olarak verilmiştir.

Dil ve üslubu göze önüne alındığında geniş halk kitleleri için yazıldığı anlaşılan MM'nin bugüne kadar bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi, No: 1605'tedir. Eser, adı geçen kütüphanede bulunan mecmuanın 186-211. varakları arasındadır. Bu nüshanın fotoğrafları A. S. Levend tarafından Türk Dil Kurumu'na bağışlanmıştır. Tamamı 26 varak olan bu nüshanın her sayfasında

³² K. H. Menges, "Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Çayataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal* VIII, Wiesbaden 1963, s. 231-252.

³³ K. H. Menges, Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Çayataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal* XI, Wiesbaden 1966, s. 87-133.

ortalama 16-17 satır yer almakta ve hareke işaretleri daha çok çözümlenmesi zor olabilecek yerlere konulmuştur.³⁴

Eserin yazarı tam olarak bilinmemektedir.

Bu kaç söz ayıtğan atı İslām ol

Tilegi āhir vakt islām ol

Atam baba İslām veliyyü'l-verā

Özi zikri tilde tūman aslam

Yukarıdaki dörtlükten hareketle Eckmann, eserin müellifini “İslām” olarak vermiştir.³⁵ Ata ise bu bilgiden eserin müellifinin Baba İslam’ın İslam adlı oğlu olduğunun anlaşılabileceğini söylemektedir.³⁶ Togan, bu dizelerden hareketle müellifin adını tayin etmenin güç olduğunu belirtmiştir.³⁷

Ebulgazi Bahadır Han ise *Şecere-i Terākime* adlı eserinde MM’nin müellifi olarak Şeyh H̄āce’yi göstermiştir.³⁸

2. ALTIN ORDU HANLIĞI

Cengiz Han’ın 1227’de ölmesinden sonra oğulları ve torunları onun yaptıklarını devam ettirmek amacıyla büyük Türk-Moğol Hakanlığını kurmuşlardır. Bunun devamında 1237-1241 yıllarında gerçekleşen Doğu Avrupa istilasını Altın-Ordu Devleti tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁹

XIII. yüzyıldaki Moğol hareketinin bir kolunu oluşturan Batu Han ve orduları, Deşt-i Kıpçak sahasındaki hakimiyetlerini, Kıpçaklarla yaptıkları ve kendilerinin galip geldiği mücadelelerden sonra 1238 yılında sağlamışlardır. Bu

³⁴ R. Toparlı, *Mu’inü’l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, Erzurum1988, s. VI; A. Ata, “Recep Toparlı, *Mu’inü’l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, Erzurum1988, LXXII+287s.”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10, s. 389-406.

³⁵ J. Eckmann, “Harezmi Türkçesi”, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 176.

³⁶ A. Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul 2002, s. 35.

³⁷ Z.V. Togan, “Harezmi’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası* II İstanbul 1928, s. 322.

³⁸ Z.K. Ölmez, *Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 1996, s. 220.

³⁹ A.N. Kurat, “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 926.

zafer Kıpçak Türklerinin geniş kitleler halinde çeşitli bölgelere göç etmelerine sebep olmuştur. Göç edenlerin dışında büyük bir Kıpçak nüfusu da Moğol hakimiyeti altına girmiştir.

1241 yılında Deşt-i Kıpçak sahasında kurulmuş olan Altın-Ordu Devleti etnik bakımdan oldukça karışık bir yapıya sahipti. Moğollardan oluşan yönetim kadrosu dışında Moğol nüfusu oldukça azdı. Devletin nüfusunun büyük çoğunluğunu Kıpçak Türkleri oluşturmaktaydı. Kıpçak Türkleri Moğolların Türkleşmesinde etkili olmuşlardır. Altın-Ordu hanlarından Berke Han'ın islâmiyeti kabul etmesiyle bu Türkleşme süreci hızlanmıştır. Altın-Ordu Devletinin başkenti Saray'ın Türkistan ile olan ticarî ve kültürel ilişkileriyle de İslamiyet, Altın-Ordu sahasında kolaylıkla yayılmıştır. Berke Han zamanında, ayrıca devletin Büyük Cengiz birliğinden ayrılıp, bağımsız bir devlet olmasıyla, Altın-Ordu devleti oldukça başarılı ve uygar bir gelişim süreci içine girmiştir. XIII. ve XIV. yüzyıllar Altın-Ordu'nun en parlak devirleri olmuştur. Türk kültürünün en önemli merkezlerinden biri olan Harezm'in de siyasi olarak Altın-Ordu'ya bağlanmasından sonra devletin dili ve kültürü de oldukça zenginleşmiştir.

Kıpçak Türklerinin merkezi durumundaki Harezm ve Altın-Ordu Türklerinin diğer Kıpçak Türklerinin yaşadığı devletler ile siyasi ve kültürel ilişkileri olmuştur. Bu ilişkiler onların diline ve kültürüne olumlu katkılar sağlamıştır. Altın-Ordu devleti ile Memluklar rasındaki bu tip ilişkiler, Mısır-Suriye bölgesindeki Kıpçak hakimiyetinin güçlenmesinde, Kıpçak dilinin ve kültürünün yayılmasında önemli olmuştur.⁴⁰

Batu'nu oğlu Berke Han zamanında Altın-Ordu en parlak dönemini yaşamıştır. Yeni bir Saray (Yeni Saray) şehrinin kurulmuş olması da bunu kanıtlamaktadır.

Özellikle Özbek Han (1313-1342) zamanında İslâm dininin kuvvetlenmesiyle, Saray şehri camiler, medreseler ve tekkeler ile süslenmeye

⁴⁰ M. Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

başlamış ve hükümdar saraylarında bilginler, şeyhler, hocalar itibar kazanmıştır. Medreseler ve okullar açılmıştır.⁴¹ Durum böyle olunca daha önce yani XIII. yüzyıl sonlarında Harezm’de gelişen kültür faaliyetlerine, XIV. yüzyılda Altın-Ordu’nun başkenti Saray ve Kırım da katılmıştır. Bu dönemde Harezm’den birçok bilgin, şair ve yazar Altın-Ordu’ya göç ederek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın-Ordu sınırları içinde yayılmasını sağlamışlardır. Bu bağlamda Samoyloviç’in “Altın Ordu edebî dilinin oluşumunda Harezm’in rehberlik edici rol oynadığı”⁴² tespiti oldukça önemlidir. Altın Ordu sahasında konuşulan şiveye Harezm Türkçesinin etkileri ile Türk dilinin Kıpçak kanadında yeni bir yazı dili oluşmuştur.⁴³ Elbette ki Altın-Ordu edebî dili, Harezm bölgesinde oluşan yazı dilinden farklı olmuştur. Ancak Türk dilinin bu sahasında bugüne kadar bu farkları ortaya koyacak çalışmalar yapılmamıştır.

Biz bu çalışmada Harezm Türkçesi metinlerini incelerken, Altın-Ordu sahasının önemli eserlerinden Hüsrev ü Şirin’i de çalışmamızın kapsamına dahil ettik. HŞ’nin Kıpçak dili ve yerli ağızlar temelinde, Harezm Türkçesinden de etkilenmiş, kendinden sonra gelen Çağatay döneminin dilinde etkili olmuş ve yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bugüne kadar yeterince çalışılmamış Altın-Ordu Türkçesinin önemli eseri olması, Harezm Türkçesi eserleriyle karşılaştırma gerekçemiz olmuştur.

2.1. Altın-Ordu Türkçesi Eserleri

2.1.1. Hüsrev ü Şirin

HŞ, Altın-Ordu şairi Kutb tarafından Altın-Ordu hükümdarı Tını Beg ve eşi Melike Hatun adına yazılmış bir mesnevidir. Kutb eserini aynı addaki Nizamî’nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Esere yapılan ilaveler ve hacmi bakımından kelimesi kelimesine bir çeviri olmadığı anlaşılmaktadır. Kutb, HŞ’nin

⁴¹ A.N. Kurat, a.g. e., s. 929.

⁴² A.N. Samoyloviç, “Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili”, *Türk Dili*, S. 12 (Haziran 1935), s. 46.

⁴³ A. Ata, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, TDAD 34, İstanbul 2002, s. 13.

Farsça orijinalinden farklı olarak tarihî ve sosyal ilişkileri eserine katarak bu unsurlarla onu Altın-Ordu halkının hayatına uygun hale getirmiştir.⁴⁴

Bugüne kadar kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamayan Kutb için Eckmann, “Harezmi veya Maverâünnehir menşei” ifadesini kullanmıştır. Köprülü ise eserdeki Hakaniye Türkçesi etkilerine dayanarak Maverâünnehir civarından olduğunu düşünmüştür.⁴⁵

Kutb’un bu eseri, Türk edebiyatında bilinen 21 Hüsrev ü Şirin ve Ferhad u Şirin mesnevisin ilki olması bakımından önemlidir. Ayrıca romantik bir mesnevi olan HŞ, yazıldığı saha ve dönemde konusu bakımından ilk olması sebebiyle dikkat çekicidir.

Altın-Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebi eser olan HŞ’nin bilinen tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Mss. Turcs A.F. 312)’dedir. Bu nüsha 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye’de Altın Buga adına istinsah edilmiştir. Eserin sonunda esas metnin dilinden farklı olmayan 66 beyitlik ilave de bulunmaktadır.⁴⁶

İnan’a göre Berke Fakih’in bu ilave manzumesi başkası bulununcaya kadar Mısır’da yazılan ilk Kıpçakça metin sayılabilir.⁴⁷

Samoyloviç HŞ’nin dili Uyğurca-Kıpçakça olarak kabul etmektedir.⁴⁸ Hacıeminoğlu ise şöyle düşünmektedir. “Umumiyetle Altın-Ordu sahasında yazılmış “Kıpçakça” bir eser olarak kabul edilen “Hüsrev ü Şirin” hem Harezmi yazı dilinin hem de Çağatayca’nın hususiyetlerini taşımaktadır. ...elimizdeki metin fiil çekimi şekilleri bakımından Çağatay öncesine yakın olmakla beraber, ses

⁴⁴ J. Eckmann, “Kıpçak Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 47.

⁴⁵ F. Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, C III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 281.

⁴⁶ N. Hacıeminoğlu, *Kutb’un Hüsrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*, TDK, Ankara 2000, s. IX.

⁴⁷ A. İnan, “XIII.-XIV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve “Halis Türkçe””, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1953, s. 64. Ayrıca bkz.: “Çağatay yazı Dilinin Kuruluş Tarihine Dair Düşünceler” *Türk Dili Belleten*, S. III, No: 6-7 (Ankara 1946), s. 531-543.

⁴⁸ A.N. samoyloviç, “Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebi Dili”, *Türk Dili*, S.12, 1935, s. 35-49.

hususiyetleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakça'da rastlanan hususiyetleri taşımaktadır.”⁴⁹

HŞ'nin metin yayınları İnan⁵⁰, Zajaczkowski⁵¹ ve Hacıeminoğlu'na aittir. Zajaczkowski, üç ciltlik çalışmasının birinci cildinde HŞ'nin transkripsiyonlu metnini, ikincisinde tıpkıbasımını, üçüncüsünde ise sözlüğünü vermiştir. Hacıeminoğlu ise, giriş bölümünden sonra imla, ses ve şekil özelliklerini ve ardından da HŞ'nin transkripsiyonlu metnini vermiştir.

3. MEMLUK KIPÇAK TÜRKÇESİ

Kıpçaklar IX-XI. yüzyıllar arasında doğuda İrtiş ırmağından başlayarak Batı Sibiryayı, Karadenizin kuzeyini, güneyde Kırımdan Kuzey Kafkasyadaki Kuban ve Terek ırmaklarına kadar, kuzeyde Orta İdil sahasına değin uzanan topraklarda yaşamışlardır.

13. yüzyılda başlayan Moğol saldırılarından Kıpçaklar da büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Bu saldırılar sonunda Kıpçakların büyük bir bölümü çeşitli bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Bu göçlerde Kıpçakların bir kolu özellikle köle olarak Mısır ve Suriyeye sürülmüştür.

Geçmişte Abbasîlerde olduğu gibi, 13.yüzyılın ilk yarısında Suriye'de ve Mısır'da hüküm süren Eyyubîler'in de hakimiyetleri Kıpçak veya Çerkez soyundan satın alınmış bu kölelere dayanıyordu (Memluklar<Ar. Mamlûk=esir). Bu köleler, zayıf hükümdarlar üzerinde kısa zamanda, etkili oldular ve büyük bir nüfuz kazandılar. Memluk emiri Aybeg, 1260'de, Eyyubi hanedanını devirdi. Ancak tarihte Memluk-Kıpçak hanedanlığının asıl kurucusu 1259'taki Ayn Calut savaşında Moğollara galip gelen Bay Bars'tır (1250-1382). Memluklar 1517'deki

⁴⁹ N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. X-XI.

⁵⁰ A. İnan, “Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inden Örnekler”, *Türk Dili-Belleten III*, No: 14-15 (Ankara 1951), s. 5-21.

⁵¹ A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja Turecka Husräv u Širîn Quṭba I*, Warszawa 1958; *II*, Warszawa 1958; *III*, Warszawa 1961.

Osmanlı fethine kadar Mısır ve Suriye'yi ellerinde tutmuşlar ve Kölemen (Memluk) İmparatorluğunu kurmuşlardır.

Memluklar iki kola ayrılırlar: Bahri Memluklar (1250-1382) ve Burci Memluklar (1382-1517).

Bölgedeki yerli halk Arapça konuşuyordu. Memluk sultan ve emirlerinin bazıları Arapça bildikleri için gerek Türkçe gerekse Arapça birçok eser telif ettiler; fakat çoğunluk yönetici Arapça bilmiyordu. Bu sebeple Türkçe, yönetici sınıfın dili olarak büyük önem kazandı. Ülkenin Arapça konuşan halkına Türkçe öğretmek için birçok gramer ve sözlük yazıldı. Emir ve sultanların istekleri doğrultusunda birtakım Türkçe eserler yazıldı; Arapça'dan ve Farsça'dan tercüme edildi; Türkçenin diğer sahalarının birçok edebî eser, onların kütüphaneleri için istinsah edildi. Böylece, Horasan, Altın-Ordu, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Mısır arasında sıkı bir kültür alış verişi başladı.⁵²

Eckmann Memluk Kıpçak Edebiyatının ana diyaleklerini şöyle vermiştir:

a) Asıl Memluk Kıpçakçası

b) İki alt gruba ayrılan Oğuz-Kıpçak karışık diyalekt: 1) Kıpçak özelliklerinin hakim olduğu diyalekt; 2) Osmanlı Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı diyalekt.

c) Osmanlı Türkçesi.⁵³

Biz çalışmamızın kapsamına Kıpçak sahasının şu eserlerini dahil ettik:

⁵² Eckmann, Janos, "Memluk-Kıpçak Edebiyatı", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Ankara 1996, s. 52. ; O. Pritsak, "Kıpçakça A. Memluk Kıpçakçası", *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 111-112.

⁵³ a. g. m. s. 53-54.

3.1 Memluk Kıpçak Türkçesi Eserleri

3.1.1. Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk (Kİ)

Memluk sahasında ünlü Arap dilci Ebū Ḥayyān Muḥammed b. Yūsuf b. 'Alī b. Yūsuf b. 'Ḥayyān al-Ġirnatī (al-Endülüsi) tarafından Mısır ve Suriye bölgesinde konuşulan Türk dilini incelemek amacıyla yazılmış bir sözlük ve gramer kitabıdır. Eser Mısır- Kahire'de 18 Aralık 1312'de tamamlanmıştır. Kİ sözlük ve gramer olmak üzere iki bölümden, bu bölümlerde üç konudan oluşmaktadır. Sözlük (V3b-33a; D3a-46b), 2) Tasrif (çekim, türetme), 3) Nahiv (sentaks).

Kİ'nin bilinen üç nüshası vardır. V nüshası (İstanbul Bayezid Umumi Kütüphanesinde Veliyüddin Efendi bölümünde 2896 numarada kayıtlıdır.), D nüshası (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar kısmında 3856 numarada kayıtlıdır.), Kahire nüshası (Kahirede Dar al-Kutup Kütüphanesindedir.)⁵⁴

3.1.2. Kitab-ı Mecmū' u Tercumān-ı Türkī ve 'Acemī ve Mogoli (T)

T. Mısır sahasında sözlük ve gramer şeklinde düzenlenmiş eserlerden biridir. Eserin yazılış ve istinsah tarihi konusunda farklı görüşler vardır. T., Konyalı Halil bin Muhammed bin Yusuf adlı biri tarafından 27 Şaban 743 (25 Ocak 1343)'te tamamlanmış veya istinsah edilmiştir.

Eserin tek nüshası Leiden Akademi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser üzerinde ilk çalışma Martin Theodor Houstma tarafından 1894 yılında Leiden'de yapılmıştır.⁵⁵

⁵⁴ A. Melek Özyetkin, Ebū Ḥayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Köksav, Ank. 2001, s. 41-52.

⁵⁵ M. Th. Houstma, *Ein Türkischch-Arabisches Glossar*, Leiden 1894.

76 varak olan Tercüman, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısa bir ses bilgisi girişinden sonra isimlerin ve fiillerin ayrı bölümler halinde verildiği Arapça-Kıpçakça bir sözlük ve daha sonra Kıpçakça fiil çekiminin, zamirlerin, isim çekimlerinin, edatların ve eklerin kısaca anlatıldığı gramer konusu gelmektedir. T.'deki sözlüğün 62 varak tutan birinci bölümü Arapça-Türkçe, 14 varak tutan ikinci bölümü ise Moğolca ve Farsça sözcüklerden oluşmaktadır. Houstma, yayında yalnızca Türkçe malzemeyi değerlendirmiştir.

Eser üzerinde Houstma dışında A. K. Kırışjayov⁵⁶ ve daha sonra da R. Toparlı, M. S. Çögenli, N. H. Yanık çalışmışlardır. Burada T. Türkçeye tercüme edilmiş ve orijinal metni ile birlikte yayımlanmıştır.⁵⁷

3.1.3. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugat'it-Türkiyye (TZ)

Memluk-Kıpçak sahası sözlüklerinden bir diğeri de TZ'dir. Oldukça hacimli olan bu sözlüğün Mısır sahasında yazıldığı tahmin edilmektedir. TZ'nin müellifi ve yazılış tarihi eserde açık olarak belirtilmemiştir. Eserin ilk sayfasındaki iki satırlık çıkarmada geçen 829 tarihinden hareketle, eserin 1425 yılından önce veya bu tarihe yakın bir zamanda yazılmış olabileceği düşünülmektedir.⁵⁸

TZ'nin tek nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha, İstanbul Veliyüddin Efendi (Bayezid Umumi) Kütüphanesinde 3092 numarada kayıtlıdır. Eser 91 varaktır.

TZ sözlük ve gramer olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü Arapça-Türkçe olarak sıralanmış bir sözlükten oluşan eserde madde başı olarak alınan sözcüklere Türkçe karşılıklar verilmiştir.

⁵⁶ A.K. Kırışayov, *İssledovanie po leksike Starokipçakskogo Pismennogo Pamyatnika XIII*, Alma-Ata, 1970.

⁵⁷ R. Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, *Kitâb-ı Mecdû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, TDK, Ankara 2000.

⁵⁸ B. Atalay, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lugat-it-Türkiyye*, TDK, İstanbul 1945.

Eserin ilk yayını Besim Atalay'a aittir.⁵⁹ TZ'nin ayrıca E.I. Fazılov ve M.T. Ziyayevaya tarafından Rusça bir yayını da yapılmıştır.⁶⁰ Ayrıca T. Halasi-Kun eserin söz varlığı üzerinde çalışmıştır.⁶¹

3.1.4. El-Kavaninü'l-Küllîye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye (KK)

XV. yüzyıl başlarında Kahire'de yazılan Kıpçakça gramerlerden bir diğeri de KK'dir. Kitabın ilk sayfasında eserin Ebu Hayyan'a ait olduğu kaydedilmiştir. Ancak metindeki bir başka ibareden bu bilginin sonradan eklenmiş yanlış bir kayıt olduğu anlaşılmıştır. Eser Mısır'da Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır.

Eser tek nüshadır ve nüsha İstanbul'da Şehit Ali Paşa (Süleymaniye) Kütüphanesinde (nr 2659). 169 sayfadan oluşan eserin yalnız gramer kısmı bulunmakta, sözlük kısmı bulunmamaktadır. Fiil bölümü de diğer gramerlere oranla daha geniş tutulmuştur.

3.1.5. Gülistan Tercümesi (Gü.)

Gülistan, İran şairlerinden Sadi (Abu' Abd Allah Muşarrif (al-Din) b. Muslih Al-Şirazi)'nin (1213 ?-1292) bütün dünya edebiyatında tanınmış eseridir.

Makame denilen tarzda kaleme alınan eser, müellifin dünya görüşünü yansıtmaktadır. Gülistan'ın 1258 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Türk edebiyatında da, Türk bilginleri üzerinde diğer bazı İran eserleri kadar etkisi olmasa da yine de büyük ilgi görmüş ve eserin çeşitli tercümeleri yapılmıştır.

⁵⁹ B. Atalay, *Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-luğat-it-Türkiyye*, İstanbul 1945.

⁶⁰ E.I. Fazılov, M.T. Ziyayevaya, *İzkanıy dar Tyurskomu Yazıku, Grammatičeskiy Traktat XIV veka na Arabskom Yazıke*, Taşkent 1978.

⁶¹ T. Halasi-Kun, "Philologiaca-II", *DTCF Dergisi*, V (1947); aynı yazar "Philologia-II", *DTCF Dergisi* VII (1949).

Bizim üzerinde çalıştığımız Seyf-i Sarayı'nın Gülistan Tercümesi, Anadolu Türkçesine ait bilinen Türkçe Gülistan Tercümelerinin en eskisidir ve Kıpçak Türkçesi ile yazılmıştır. Eserde açık bir şekilde H. 793 yılının şevval ayının “evvel”inde (1 Şevval 793= 1 Eylül 1391 Cuma) tamamlanmış olduğu belirtilmiştir. Eser, tercümeden çok adapte karakterindedir.⁶²

4. KUMAN TÜRKÇESİ

Moğol akınlarıyla göç eden Kıpçakların dışında Deşt-i Kıpçak bölgesinde kalıp Moğol hakimiyetine giren Kıpçaklarda çoğunlukta idi. 1240 yıllarında Batu Han önderliğindeki Moğol ordusu tüm Deşt-i Kıpçak bölgesini ve Kırım yarımadasını ele geçirmiş ve burada yeni bir devlet düzeni kurmuşlardır. Ancak Deşt-i Kıpçak bölgesinde kalan Kıpçaklar, Moğolları kültür ve dil açısından büyük ölçüde etkilemiş ve onların Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Deşt-i Kıpçak bölgesi Kıpçak dil malzemeleri açısından zengindir. Bunlardan en önemlisi olan Codex Cumanicus bizim de çalışmamızda başvurduğumuz eserlerdendir.

4.1. Kuman Türkçesi Eserleri

4.1.1. Codex Cumanicus

Eserin yazarı, yazıldığı yer ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. CC'nin tek nüshası Venedik'in Saint Marcus Kütüphanesinde bulunmaktadır. Sözlük yapısı ve niteliği açısından Memlük sahasında yazılmış sözlüklerden farklı olan CC iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci kısmında Latince-Farsça-Kumanca olarak birbirine paralel üç sütundan oluşan bir sözlük yer almaktadır. Bunun yanında Kuman Türkçesinin belli başlı gramer kuralları, çeşitli kavram gruplarına ait sözcükler, dinle, ticaretle ve sanatla ilgili sözcük grupları yer almaktadır. Bu bölüme İtalyanlar tarafından yazılmasından dolayı “İtalyan bölümü” adı verilmiştir. CC'nin ikinci bölümü ise Kıpçakça olarak yazılmış Hristiyanlığa dair

⁶² A. F. Karamanlıoğlu, *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't- Turki)*, TDK, Ankara 1989, s. XXIV.

metinleri, atasözlerini ve bilmeceleeri içeren malzemeyi ve Kıpçakça-Latince ve Kıpçakça-Almanca bir sözlüğü içermektedir. Bu bölüm “Alman bölümü” olarak adlandırılmıştır. Alman bölümünde sözlükler İtalyan bölümünde olduğu gibi sistematik değildir. Bazı yerlerde Kumancanın gramerine ait dil kuralları eklemeleri vardır. Latin harfleri transkripsiyonu ve noksan olan Latince tercüme ile verilmektedir. Bu bölümde Farsça tercüme veya sözlük bulunmamaktadır.

Birinci bölümde yer alan söz varlığından, sözlüğün ticarî amaca yönelik olduğu ve Kıpçak Türkçesini öğretmek amacıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Ancak ikinci bölümün çoğunlukla Hristiyan dinine ait ilahileri içermesi misyonerler tarafından Kumanları Hristiyanlaştırmak amacıyla yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Birinci bölüm ve ikinci bölüm elyazma bakımından da farklıdır. İkinci bölüm tek bir eser değil ayrı ayrı yazılmış yapraklardır.⁶³

CC ile ilgili türkoloji sahasında W. Radloff, A. N. Samoyloviç, W. Bang, G. Jirecek, Drüll Dagmar, W. Drimba, G. Kuun, A. Bodroligetti, ve K. Grønbech gibi pek çok Türkolog çalışmışlardır.

5. Harezmi Türkçesinin Ses Bilgisi Özellikleri (Fonetik)

5.1. Ünlüler

e/i

Harezmi Türkçesi metinlerinde e/i konusu bir yandan Karahanlı Türkçesindeki e/i karışıklığını devam ettirirken diğer yandan Çağatayca sözcüklerde ilk hecedeki /e/ ünlüsünün /i/ veya /é/’ye dönüşmesi kuralının da başlangıcını oluşturmaktadır.

⁶³ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 279, Ankara 1978, s. 139-143; ayrıca bkz. M. Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçak’larda Siyasi, İktisadi Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara 1993, s. 28-32.

Eckmann, Harezmi Türkçesinin ünlü sistemini a, ı, o, u, e, (é?), i, ö, ü biçiminde vermiştir. Araştırmacı /e/ ve /i/ sesleri arasında özel bir sesin varlığına dikkat çekmiş ve bu dönem eserlerinin istinsah tarihlerinin telif tarihlerinden çok sonra olmasından dolayı /e/'den /i/'ye geçişin ne zaman ve nerede ortaya çıktığının belirlenmesinin güç olduğunu ve e/i yazılışının kuralsız olduğunu söylemektedir.

Dönemin önemli eserlerinden NF'de de bu karışıklık devam etmektedir. Togan bu durumun sözcüklerin edebî lehçe imlasına uygun olarak ile yazılmasına karşın mahallî telaffuza göre üstün harekesi ile harekelendirilmesine bağlamıştır.⁶⁴

Karamanlıoğlu, metnin ilk elli sayfalık bölümü için bu sesin farklı yazımlarını ve bunların geçiş sıklığını vermiş ve sonuç olarak metnin yazısının i, harekesinin ise e eğilimde olduğunu söylemiştir.⁶⁵

Ata ise KE'de i yazılma eğiliminin daha fazla olmasını Çağatayizmin etkisinde olan bir müstensih tarafından istinsah edilmesine bağlamıştır.⁶⁶

Ünlü Değişimleri

a- ~ -e: *adın* (KE 9v13) ~ *eğin* (KE 9v8).

-a- ~ -ı-: *kırag/k* (KE 74v6) ~ *kıriğ* (KE 234v3; krş. *kıra* 28v8; krş. *kıy* KE 7r15).

-a- ~ -o-: *barık* (KE 59r13; NF 77/10; ME 166/1) ~ *borık* (KE 23v17); *avuç* (KE 114v11), *awuç* (KE 116/16; NF 73/17) ~ *ovuç* (KE 5v14); *tawar* (KE 73r11; NF 64/4), *tavar* (KE 110r3) ~ *tovar* (KE 124v7).

-a- ~ -u-: *konak* (KE 87v18) ~ *konuık* (KE 59r18).

⁶⁴ Z. V. Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler" *Türkiyat Mecmuası* II, İstanbul 1928, s. 344.

⁶⁵ A.F. Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI (1968), s. 64-65.

⁶⁶ A. Ata, *Nâsirü'd-dinbin Burhânü'd-din Rabgûzi. Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygâmbir Kıssaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XXVII.

e- ~ ö-: *eksük* (KE 146/1; NF 38/10; ME 13/2) ~ *öksük* (KE 215r16); *etük* (KE 222r3), *edük* (KE 118v16; ME 183/3) ~ *ötük* (KE 150r18); *esrük* (KE 190r 9; NF 363/17) ~ *ösrük* (KE 219v10); *ew* (KE 18r3; NF 18/17), *év* (KE 149r21), *éw* (ME 42/1) ~ *öw* (KE 164r9; krş. *öy* KE 218v21); *ewlög* (KE 23v12), *évlög* (KE 210r11) ~ *öwlög* (KE 19r4); *etmek* (KE 14v16) ~ *ötmek* (KE 228v9);

-e- ~ -ö-: *teşük* (KE 44v9; NF 21/4) ~ *töşük* (KE 83r11); *telük* (KE 240v8) ~ *tölük* (KE 140r15); *sewüglög* (KE 53r2) ~ *söwüglög* (KE 82r21); *sewü/inç* (KE 6r2) ~ *söwünç* (KE 89v14); *çekürge* (KE 114r9) ~ *çökürge* (KE 11r7).

-ı- ~ -u-: *kılavuz* (KE 245v17) ~ *kulavuz* (KE 13r19).

-i- ~ -ı-: *isig* (KE 232r17; NF 316/2; krş. *issig* NF 124/8; ME 177/5) ~ *ısığ* (KE 69v8; krş. *ısıķ* KE 220v17; *issıg* KE 155r15); *silig* (KE 60r90; ME 176/1) ~ *sılığ* (KE 57r5).

-o- ~ -a-: *kov/wa* (NF 112/12; ME 60/4) ~ *ķava* (KE 71v8).

-ü ~ -ı: *tilkü* (KE 37v16) ~ *tilki* (KE 172r10); *berü* (KE 4v9; NF 13/11); ME 123/2) ~ *beri* (KE 81v16; ME 157/1); *eķkü* (KE 228v6) ~ *ekçi* (KE 170v19).

-ü- ~ -e-: *süñük* (KE 225r2; NF 391/6; ME 161/3) ~ *süñek* (KE 206r20).

-ö- ~ -e-: *töpe* (NF 283/12) ~ *tepe* (KE 222r9; 155/3).

5.2. Ünsüzler

/b/ Ünsüzü

b->m-: *ben* > *men* (KE 3v8; NF 6/5; ME 24/6); *biñ* > *miñ* (NF 37/3; MM 35/3; ME 50/3); *buñ* > *muñ* (KE 131v21; MM 326/3; NF 286/6); *beñiz* > *meñiz* (KE 221v21); *bengü* > *mengü* (KE 134v13; ME 70/6; krş. *meñgü* NF 177/7).

ME'de bazı örneklerde *b*'li şekil görülmektedir: *bangü* (136/6) krş. *mangü* (141/1).

-b->-w- ~ -v-: *tabar* > *tawar* (KE 73r11; MM 193/1; NF 64/4 krş. *tıwar* ME 5/8) > *tavar* (KE 81r20; krş. *towar* KE 124v7); *tebe* > *tewe* (KE 35r3; NF 20/6; krş. *téwe* ME 8/2) > *teve* (KE 192r20); *yalabaç* > *yalawaç* (KE 53r20; ME 8/6; NF 230/6) > *yalavaç* (KE 93v16); *yabuz* > *yawuz* (KE 18r13; ME 44/7; NF 60/2); *yablaķ* > *yawlaķ* (KE 81v15; NF 106/13).

-b- ~ -w-: İki ünlü arasında bulunmasına karşın /b/ sesinin korunduğu örnek de vardır: *karabaş* (KE 105r15; NF 262/1; ME 64/8; MM 72/2) ~ *karavaş* (NF 151/17).

-b>-w ~ -v >Ø: *ab* > *aw* (KE 49r11; ME 5/5; NF 155/16) ~ *av* (KE 116r 18); *eb* > *ew* (KE 30v17; NF 18/16; *éw* ME 42/1; *öw* KE 164r9; *öy* KE 218v21) ~ *év* (KE 149r21); *sub* > *suw* (KE 12r19; ME 48/4; NF 3/10) ~ *suv* (NF 116/7) > *su* (KE 207r10).

/ç/ Ünsüzü

ç>ş: *uçmaḥ* (KE 5r21) > *uşmaḥ* (KE 4v6; krş. *uṣtmaḥ* KE 20v6).

/d/ Ünsüzü

Harezmi döneminde /d/ ve /y/'li örnekleri bir arada görmekteyiz:

aḍaḥ (KE 6r9; NF 60/10; ME 87/2; MM) ~ *ayaḥ* (KE 169v8; ME 58/1; MM 189/1); *çıdan* (KE 4r10) ~ *çıyan* (KE 66v10); *eḍgü* (KE 6r4; NF 2/15; ME 8/2) ~ *eygü* +lük (ME 151/6); *kaḍgu* (KE 66r16; NF 214/17; ME 128/5; MM 373/3) ~ *kaygu* (KE 155r18; ME 77/7) ~ *kayğı* (NF 395/15); *kuḍuḡ* (KE 22r13; NF 78/5; ME 86/7; MM) ~ *kuḍu* (NF 135/4) ~ *kuḍuḥ* (NF 385/11) > *kuyuḡ* (KE 164v9; NF 385/7; ME 51/8; MM); *kaḍaṣlıḡ* (KE 2r2) ~ *kayaṣlıḡ* (KE 166v20); *keḍim* (KE 79r3) ~ *keyim* (KE 93v4); *keḍik* (KE 54v2) ~ *keyik* (KE 7v5); *keḍ* (KE 19v18) ~ *key* (KE 77v4); *keḍin* (KE 74r1) ~ *kéyin* (KE 106r17).

/G/ Ünsüzü

Birden fazla heceli sözcüklerin içinde:

a) -G- sesi korunmuştur: *eḍgü* (KE 14v10; NF 2/15; ME 8/2); *emgek* (KE 22v10; NF 49/17; ME 68/6); *yalḡan* (KE 69v10; NF 16/1).

b) -G- > Ø: *karınçga* (KE 30r19) > *karınça* (KE 10r17; NF 229/13); *tarḡaḥ* (KE 18v11; NF 11/7) > *tarah* (KE 161v19); *yapurḡaḥ* (KE 12r13; NF 57/3 krş. *yawurḡaḥ* KE 174r5; *yafrah* (KE 97r14) > *yaprah* (NF 43/14); *susaḡlık* (KE 102r14) > *susalık* (KE 247v9)

c) -G- ~ -K-: *karınçga* (KE 30r19) ~ *karınçka* (KE 138v20); *karāḡu* (KE 67r9; NF 402/12 krş. *karāḡu* ME 17/5) ~ *karāḡku* (KE 38v11; NF 229/13 krş. *karāḡku* ME 228/6); *kısḡa* (KE 216v13; ME 41/7) ~ *kıska* (KE 65v20; NF 118/9; ME 133/4); *kurtḡa* (KE 28r16) ~ *kurtka* (KE 80v7); *kargā* (KE 16r8) ~ *karka* (KE 32v20); *baṣḡa* (KE 122v13) ~ *başka* (KE 73v13).

d) -G- > -w-, -v-: *soḡuḥ* > *sowuḥ* > *sawuḥ* (KE 57r9; ME 237/6; NF 30/16) > *savuḥ* (KE 198v18); *yaḡuḥ* (KE 213v18) > *yawuḥ* (KE 61r5; NF 20/14; ME 106/4) > *yavuḥ* (KE 164v21).

biregü ve *küdegü*, *buğaü* ve örneklerinde hem /g/'nin korunduğunu hem de /v/'ye geliştiğini görmekteyiz: *biregü* (KE 18r9) > *birev* (KE 173v12); *küdegü* (KE 27v16; NF 125/6) > *küvegü* (KE 238v1) > *küyev* (KE 143v17); *buğaü* (KE 154r5) > *buğav* (KE 161v19).

Birden fazla heceli sözcüklerin sonunda:

Birden fazla heceli sözcüklerin sonunda /G/ sesi çoğunlukla korunmuştur. Bunun dışında şu değişimlerde gözlenmiştir:

a) -G ~ -G > Ø: *açığ* (KE 6r4; NF 135/5; MM; ME 179/6) > *acı* (ME 37/5); *arığ* (KE 1v5; NF 38/2; MM; ME 69/1) > *arı* (MM); *isig* (KE 232r17; ME 177/5; NF 316/2; krş. *ısıg*, *issig*) > *issü* (ME 76/6) > *isi* ; *kaıuğ* (KE 4r13; ME 226/4; MM) < *kamu* (KE 151v16); *kaıığ* (KE 5v20; NF 7/16; ME 29/2; MM) > *kaııtu* (ME 87/4) > *kaıı* (NF 269/9; tek yerde); *kaıığ* (KE 121r6; ME 41/2; NF 8/7) > *kaııku* (KE 27r1); *kaıığ* (KE 22r13; NF 44/3; MM) > *kaııdu* (NF 135/4); *sarığ* (KE 3v19; NF 233/5; ME 83/3) > *saru* (MM); *sasığ* (KE 27r6; NF 422/7n) > *sası* (NF 397/17); *toluğ* (KE47v14; NF 3/10; MM) > *tolu* (ME 176/7; MM); *uluğ* (KE2r2; ME 27/7; NF 8/14; MM) > *ulu* (ME 76/8); *elig* (KE 26r18) > *el* (KE 234r2).

b) -G ~ -K: *ağığ* (KE 52r19; NF 167r2) ~ *ağık* (KE 121v7); *ısığ* (KE 69v8) ~ *ısıık* (KE 216v19); *taıığ* (KE 92v10; NF 362/17) ~ *taıık* (KE 216v4); *uluğ* (KE 153r21; NF 8/14; ME 27/7; MM) ~ *uluık* (KE 68r12); *tayağ* (KE 119v4) ~ *tayaık* (KE 125v8); *yarağ* (KE 57r17; NF 7/17; MM; ME 76/7) ~ *yaraık* (KE 123v9); *yarlığ* (KE 4r18; NF 40/13) ~ *yarlıık* (KE 20v19); *yoruğ* (KE 88v17) ~ *yoruık* (KE 88v14; NF 318/12).

c) -G ~ -ŋ: *kaıığ* (KE 74v6) ~ *kaııŋ* (NF 62/5; ME 175/7); *tiriğ* (KE16v9) ~ *tiriŋ* (KE 8r12); *ög* (KE 79r20) ~ *öŋ* (KE 72r1).

d) -G- ~ -ŋ-: *teğre* (KE 8v18) ~ *teŋre* (KE 47v16).

Ek başında

Ek başında /G/ sesi dönem eserlerinde çoğunlukla korunmuş, bazı örneklerde ise Oğuz Türkçesinde olduğu gibi ek başı /G/ sesi düşmüştür.

+GA > +A yönelme durumu eki: *bize* (KE 129r10); *ehlime* (NF 95/4); *ële* (KE 158r16); *cānıña* (KE 238r2); *egnime* (NF 287/5); *köŋline* (KE 224r7; NF

325/13); *hazreti*ne (NF 83/16); *son*ına (ME 73/1); *tüp*ine (ME 58/7); *uç*ına (ME 218/4); *ete* (MM); *köze* (MM).

Ek sonunda

Ek sonunda çoğunlukla korunmuştur. Ancak bazı sözcüklerde /G/ sesi düşmüş olarak karşımıza çıkmaktadır.

a) -G > Ø: *söz*li (KE 195r2); *kör*klü (NF 189/8); *köğ*üllü (KE 195r2); *yürek*li (KE 61v11); *türl*ü (NF 194/13); *baht*lu (ME 9/7); *kor*kuğlu (ME 92/4); *oğ*lanlu (ME 28/8); *yan*lı (KE 181v21).

b) -G- ~ -K-: Çağatay Türkçesinde rastlanan /ğ/ ~ /k/ karışıklığı Harezmi Türkçesinde de görülmektedir. Ancak iç seste dönemin birden fazla eserinde görülmesine karşın, son seste bu değişme -NF'deki tek örnek dışında sadece KE'de görülmektedir.

*aş*ığlığ (KE 125r13) ~ *aş*ığlık (KE 147r3); *baş*lığ (KE 181r7) ~ *baş*lık (KE 195r20); *kapu*ğluğ (KE 28r2) ~ *kapu*ğluk (KE 44r2); *muñ*luğ (KE 61v11) ~ *muñ*luk (KE 237r16); *uyat*lığ (KE 119v21) ~ *uyat*lık (KE 25v15); *ağ*uluğ (NF 33/16) ~ *ağ*uluk (NF 350/14).

/k/ Ünsüzü

ķ-: Sözcük başında çoğunlukla korunmuştur. Bazı örneklerde ķ- ~ ħ- değişimi görülmektedir:

ķatır (KE 43r2) ~ *ħaçır* (KE 208r8) ~ *ħatır* (KE 230r17); *ħarpuz* (KE 12v18).

-ķ- ~ -ħ-: *aksak* (KE 111r16) ~ *aħsak* (KE 10v3; MM); *aħsam* (KE 36v21; NF 25/16; MM; ME 105/3); *yaħşı* (KE 2r21; NF 22/2; ME 33/6).

-ķ-: Sözcük sonunda Çağataycada olduğu gibi /ğ/ li kullanımlara rastlanmaktadır:

ķılık (KE 65v10) ~ *ķılığ* (KE 2v3); *tayak* (KE 18r11) ~ *tayağ* (KE 119v4); *ayak* (KE 8v18) ~ *ayağ* (KE 148r18); *azuk* (KE 118r7) ~ *azuğ* (KE 2r18).

-ķ ~ -ħ: *tansuk* (KE 68v2) ~ *tansuħ* (KE 149r18).

/t/ Ünsüzü

t-: Sözcük başında genellikle korunmuştur. Ancak bazı örneklerde Oğuz Türkçesi özelliği olarak t- > d-'ye rastlanmaktadır. Bu durum ME'de oldukça

yaygındır. Metinde geçen t-'li sözcükler fazla olmasına karşın bunların d-'li biçimlerinin de yaygın olması Oğuz Türkçesinin Harezmi Türkçesine etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

taķı (KE 4r7) > *dağı* (KE 59r11; tek yerde); *teg* (KE 5v1) > *deg* (KE 80v8); *ter* (KE) > *der* (KE 95r4); *dudaķ* (KE 184r20); *duman* (KE 181v20); *tag* (ME 71/2) > *dağ* (ME 191/2); *taņ* (ME 13/6) > *daņ* (ME 158/4); *taņsuk* (ME 212/8) > *daņsuk* (ME 5/4); *tap* (ME 127/5) > *dap* (ME 1/8).

-t ~ -d-: (İki ünlü arasında ötümlüleşmeye baēlı olarak.) *atağ* (KE 140r11) ~ *adağ* (KE 139v10); *butaķ* (KE 11v4; NF 255/1; ME 193/2) ~ *budaķ* (KE 78r9; NF 56/17; ME 169/3); *etük* (KE 223r3; krş. *ötük* KE 150r18) ~ *edük* (KE 111v16; MM).

-t ~ -l: *taņlası* (KE 65r14) ~ *taņdası* (KE 38r1).

-t ~ Ø: *oņurtķa* (KE 175r4) ~ *oņurķa* (KE 10r4).

/y/ Ünzüzü

Ön seste bazı sözcüklerde /y/ sesi türemesi görölmektedir.

yıgaç (KE 8r18) ~ *aēaç* (KE 120r20); *yıraķ* (KE 39r18) ~ *ıraķ* (12r18); *yigne* (KE 29r9) ~ *igne* (KE 78v8); *yüzüm* (KE 164v11) ~ *üzüm* (KE 20r12).

II. AD ÇEKİMİ VE DURUM EKLERİ

II. AD ÇEKİM VE DURUM EKLERİ

1. ÇEKİM EKLERİ

1.1 Çokluk

Türkçe’de çokluk kavramı yaygın olarak *+lar/+ler* ekiyle sağlanmıştır. Eski Türkçe döneminde bu ek dışında çokluk ifadesini sağlayan başka ekler de olmuştur. Orhon Türkçe’sinde yalın durumda bulunan bir isim hem tekil hem de çoğul görevinde kullanılabilir: *ol at* “o at” (KTD 33); *at yātā* “atları yederek” (T 25).

Bu durum dışında Orhon Türkçe’sinde kullanılmış olan çokluk ekler şunlardır:

1.1.1 +lAr

ākālerim “ablalarım” (KTK 9); *kunçuylarım* “prenseslerim, kadınlarım” (KTK 9); *bāgler* “beyler sınıfı, soylular sınıfı” (KTG 10).

1.1.2 +gUn

iniygünüm “erkek kardeşlerim” (KTG 1, BKK 1); *taygunuuz* “tay gibi olan oğullarınız” (KT GD) < *tay* “tay, at yavrusu”.

1.1.3 +An

ārān “adamlar” (KTK 9); *oglanım* “oğullarım” (KTG 1) < *ogul* “oğul”.

1.1.4 +t

oglit “oğullar” (KTD 5); *yılpagut* “alpler, yiğitler” (BKD 31) < **yılpagu* ~ *alpagu*; *tarkat* “tarkanlar” (KTG 1).

1.1.5 +s

Tekin bu ekin belki de *oglitı kagan bolmış ārinç* “oğulları hakan olmuş şüphesiz” cümlesinin karşı kulanıldığı düşünülen *inisi kagan bolmış ārinç* cümlesinde geçen *inisi* “erkek kardeşler” (KTD 4) < *ini* sözcüğünde görüldüğünü belirtmektedir. (2000:103).

Karahanlı Türkçe’sinde *+lar/+ler* ve *+la/+le* ekleriyle çokluk anlamının sağlandığını görmekteyiz. (Ata, 2002)

Beçkem urup atlağa

Uygurdağı tatlağa

Oğrı yavuz ıtlığa

Qışlar kibi uçtımız (DLT I 483).

Adınlar “başkaları” (KB 1404); *yolçılar* “yolcular” (KB 5250); *asığlar* “faydalar” (KB 1775).

Harezmi döneminde de çokluk kavramının *+lar/+ler* ekiyle sağlandığını görmekteyiz. Karahanlı döneminde görülen *+LA* çokluk ekini bu dönem metinlerinde rastlanmamaktadır. Eski Türkçe döneminde kullanılmış olan *+lAr* dışındaki eklerin de kalıplaşmış olarak belli sözcüklerde yaşadığını ve bunları çokluk kavramı unutulmuş olarak üzerlerine tekrar *+lAr* çokluk eklerini alabildiklerini görmekteyiz:

Yana aymışlar: Bözçilik berekâtı bolmas, anıñ üçün bözçiler zemzem kuğuğınga bevl kıldılar. (KE 18r7);

Ādem anı unutmuş erdi, tandı Mevlî ta‘âlâ ol bitigni ferîşteler tanuqluķı birle ıdu yarlıķadı. (KE 19r 18);

Yamurdı evlerni (ME 89/3); *kumanı oğlanlar anası kıldı* (ME 95/2);

Bir kün peygâmbar ‘as yârân ve şahâbalarķa aydı kim: Bu kêçe tüş kördüm men kim yârânlar birle Ka‘baķa tavâf kıılır-men. (NF 36/17-37/1);

Câhiliyyat vaķtında hâyiz ‘avretler êliglerini sürttiler taķı öniñ yazuķluğ kimerseler êligleri sürttiler erse...(NF 38/14-15);

Tişiler ayası taķı yüzidin/ öñin bilgü ‘avret tükel özidin (MM 71/1-2).

1.2 İyelik Ekleri

İyelik sözcüğü sahiplik anlamındadır. İyelik ekleri adlara ve ad soylu sözcüklere kişi kavramı veren eklerdir. Adların birine ait olduklarını anlatırlar.

İyelik ekleri biçim ve işlev açısından Eski Türkçe döneminden itibaren büyük bir değişim ve gelişime uğramamıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde iyelik eklerinin Harezmi Türkçesi ve Kıpçak sahasındaki (Altın-Ordu ve Memluk) durumlarını vermeye çalışacağız. Bunu yaparken Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerindeki kullanımlarını da metinlerden örnek cümlelerle vereceğiz.

1.2.1 Tekil Kişi İyelik Eki: +m/+Im/+Um

Orhon Türkçesi döneminde 1. tekil kişi iyelik eki ünlü uyumuna uymaktadır. Daha sonraki dönemlerde de devam edeceği gibi *+(X)m* ile yapılmaktadır.

apa+m “atalarım, ecdadım” (KT D1, BK D 3), *kağ+ım* “babam” (KT D11), *uğuş+um* “kabilem” (KT G 1).

Karahanlı döneminde de durum Eski Türkçeden farklı değildir. Ünlü ile biten sözcüğe *+m*; ünsüz ile biten sözcüğe uyuma göre (düzlük-yuvarlaklık, kalınlık-incelik) *+um/+üm* veya *+ım/+im* olarak gelmektedir.

baş+ım (KB 166), *söz+üm* (KB 186), *özüm* (AH 469), *özüm* (DLT 46-19).

Harezm dönemi eselerinde 1. tekil kişi iyelik eki ünlü ile biten sözcüğe *+m*, ünsüz ile biten sözcüğe ise genellikle kalınlık-incelik düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyacak biçimde *+um/+üm*; *+ım/+im* biçiminde gelmektedir. Düzlük yuvarlaklık bakımından zaman zaman farklı durumlar görülmektedir. 1. tekil kişi iyelik eki aynı sözcüğe bazen yuvarlak biçimiyle, bazen de düz biçimiyle gelmiştir. *b*, *p*, *m*, *v* dudak ünsüzlerinden sonra ise ekin ünlüsünde yuvarlaklaşma olmuştur.

Ünlü ile sonlanan sözcüklerden sonra:

*Men altı yaşar erdim kim **anam** bir çanağ içinge etmek toğradı.* (NF 24/17);

*Velikin benim **arzüm** ol turur kim dünyādın şehādat birle çıksam.* (NF 153/5);

*Yūsuf aydı: adın yarağ bilmez erseñ barı **bahām** almağıl.* (KE 78r2);

*...ey **balam** menlig seniñ özün Resül hānedānı üçün baş bérdiñ.* (KE 246r13);

*Ey **bendem** nāme seniñ turur.* (KE 191r18).

Ünsüz ile sonlanan sözcüklerden sonra: Ünsüz ile biten sözcüğün son hecesi yuvarlak ünlülü ise araya *-u-* veya *-ü-*; düz ünlülü ise *-ı-* veya *-i-* bağlayıcı ünlüsü girmektedir.

*...taķı mallarınızın benim **ağakım** altında kıldı.* (NF 51/8);

*Andın soñ aydı: ey meniñ zindāndağı eki **ķoldaşım**...* (KE 88v10);

*Mevlī ta‘ālā maña ne cezā bērgüsi andın ķorkup **başım** aķardı.* (KE 33r13);

*Ey meniñ **ēşlerim ķoldaşlarım**, munça yıl boldı maña tapuğ kıldınız meniñ **aşım** ni‘metimni yēdiñiz.* (KE 85r21);

***Ķolum** ķop tūzetkil bar irse ģaťā* (MM 406/2);

Ey İlyās meniñ ‘ilmim içinde kıyās mu kıılır sen ? (KE 158v12);

*Sen benim **fermānımğa** ‘aşılık kıldıñ erse maña muhlet bērgil.* (NF 279/3);

Kerek kim cümleñiz maña yār berseñiz bilmez işimni bildürseñiz. (NF 127/10);

Kāškī bu **qarındaşım** tilinge şavāb söz yörise. (NF 201/13);

Yā Ḥadīca, **köñlüm** halvat olturmaq tileyür. (NF 7/8);

Menim **maqşūdum** ol turur eger anı öltürmesen, men taqı seni qabūl qılmas-men tēdi erse... (NF 152/6);

Ne bolduğunı öz **közüm** birle körgey erdim. (KE 72r13);

bu benim tonum kedip minberke minseñiz bolğay mu? (NF 106/1).

Bazı sözcüklerde ikili kullanımlar olduğunu görmekteyiz.

Oğlan meniñ **kapuğumda** turur, maña haqraq turur. (KE 33v6);

Sen bu oğlanı meniñ **kapuğumda** qoyğıl, kişiler kelip asramaqğa qoyğaylar. (KE 33v4);

Tālūt aydı: her kim bu kün Cālūt birle sançıssa yarı **mülkümni**, kızımni aña bēreyin. (KE 133r15);

Kelgil bu sözni qoyğıl **mülkim** içinde seni vezir kılayın. (KE 153v4);

...kim seni qarındaşım tēdi, **hatunum** tēse qatılmaz erdim. (KE 46r11);

İdiyā **hatunımda** oğul bolğanın maña belgürte bērgil. (KE 167v21);

‘Umlāq aydı: maña zamān bērgil **ewümge** barayın. (KE 64v12);

Ey za‘ifa, benim **ewüm** falān mahallede turur. (NF 108/3);

Süleymān aydı: meniñ **ewimde** kim butğa tapınur? (KE 143r12);

...taqı aydım: Yā Resūlallāh, men **ewimde** namāz kıldım. (NF 401/17).

b, p, m, v ünsüzlerinden sonraki yuvarlaklaşma:

Yā Muḥammed, bu benim **maqāmum** turur. (NF 57/1);

Ey Bār Ḥudāyā, **qavmum** mēni bilmezler. (NF 13/3);

Ey za‘ifa, benim **ewüm** falān mahallede turur. (NF 108/3);

‘Umlāq aydı: maña zamān bērgil **ewümge** barayın. (KE 64v12).

Kıpçak sahası eserlerin de biçim ve işlev olarak herhangi bir farklılık olmadığını görmekteyiz:

.....imdi **atam anam** dünyilik üçün qanım tökmege destür birdiler (Gü. 66/5);

...kılmaga kirdim **köñlüm** tar idi ol sebebeden. (Gü. 180/1);

küçüm yeter. (CC 40, 2-3).

1.2.2. Tekil Kişi İyelik Eki: +ŋ/+İŋ/+Uŋ

Eski Türkçe döneminde yaygın kullanım +(X)ŋ'dir. Ancak kitabelerde +(X)g biçimi de kullanılmıştır.

kan+ıŋ “(senin) kanın” (KT D 24), *siŋök+üŋ* “(senin) kemiklerin” (KT D 24)~*süŋök+üg* ay (BK D 20), *edgü+g* “(senin) kazancın” (KT D 24).

Karahanlı dönemindedek ek +(X)ŋ biçimindedir. Ünlü uyumuna uymaktadır.

kaş+ıŋ (KB 191), *küç+üŋ* (KB 3760), *ata+ŋ* (KB 651).

Harezm döneminde de, Eski Türkçe dönemindeki +(X)g kullanımı dışında, geçmişten herhangi farklılık göstermeyen ek uyuma girmektedir.

Ünlü ile sonlanan sözcüklerden sonra:

İdiyā sen yaratdıŋ, seniŋ bendey-men. (KE 147r9);

Yana nazar kıldı taŋı anaŋ Ĥadīcenī taŋı seni üğürdi. (NF 160/14);

Ataŋ Ādem yime anı sewer. (KE 15v15).

Ünsüz ile sonlanan sözcüklerden sonra:

1. tekil kişi iyelik ekinde olduğu gibi burada da son hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran sözcüklere –u- veya –ü-, düz ünlü bulunduranlara –ı- veya –i- bağlayıcı ünlüyle gelmektedir.

Seniŋ ĥükmüŋ, küçüŋ kâfirliküŋ sebebīdin aytu bilmedi. (KE 47r12);

İlāhī men olarıŋ dīnī üze ermez-men, öz dīniŋ üze tutğıl. (KE 30r16);

Tutar elgiŋ tutmaz bolğay yörür ađakiŋ yörümez bolğay. (NF 280/17);

Yā muḥammed qorqmağıl işiŋ ḥayr bolğay. (NF 8/10);

...men musulmān ‘Ömer kuluŋ baḥīl turur-men. (NF 105/10);

Yā ‘Alī, êkki kōzūŋ açğıl tēdi erse, ‘Alī razhu êkki kōzini açtı. (NF 139/2);

Yā Aḥmed bu tonuŋdın ziyāda tonuŋ yok mu? (NF 222/13).

Bazı sözcüklerde ikili kullanımlar görülmektedir:

Yā Mūsā, bu êkki kızımđın kayu birini kōŋlūŋ tilese saŋa cūftlendüreyin (NF 114/7);

Qaçan kim iş mundağ bolsa, kerek kim kōŋliŋni ḥāzır kılsaŋ. (NF 248/2);

...biri ol kim ḥatunuŋğa zinhār rāzıŋnı aymağıl. (KE 164r14);

...sen bargıl ḥatunuŋğa ayğıl, tennūr ağzın açmasun. (KE 228v8);

Yā Abā Hureyre, tünle êwüŋ münüşinde namāz kılgıl kim ewüŋ nūrluğ bolsun. (NF 321/5);

Men bu künlerde seniñ ewiñde bardım saña ziyârat kılmak üçün. (NF 224/3);

...ey Şâlih bilür erdük seniñ **qavmüñ** bu mu‘cizeni qolgaylar. (KE 34v18);

...sen bed-baht, şüm turur-sen, **qavmiñ** seniñ şümluğunğa helâk boldılar. (KE 228v19);

....Peygâmbar ‘as aydı: Yâ ‘Osmân, **nefsüñ** ne aytur? (NF 261/14);

Ayâ şâhib –ihsân işit bil **özüñ** (MM 27/1);

Qöbekdin **tiziñ** birle ‘avret irür/ şerī‘at tiziñni tamân ört tiyür (MM 69/1-2);

Ayıt lâilahe arınsun **tiliñ**/ bu illâllağ andın birür hōş meze (MM 16/3-4);

...taķı **nefsiñ** uluğ meşakķatķa taķı zaķmetke taķammul kılgay erdi. (NF 267/11).

b, p, m, v ünsüzlerinden sonraki yuvarlaklaşma ile:

Yâ Muḥammed, seniñ **maqamuñ** taķı ümmetleriñ maķâmı bu yer turur tēdi. (NF 56/10);

...ey Şâlih bilür erdük seniñ **qavmüñ** bu mu‘cizeni qolgaylar. (KE 34v18);

Yâ Abâ Hureyre, tünle éwüñ müñüşinde namâz kılgıl kim **ewüñ** nūrluğ bolsun. (NF 321/5).

Kıpçak sahası eserlerinde **+(x)ñ** olarak görülmektedir. Karamanlıoğlu (1994:62) bu ekin yazılışının bazı eserlerde **n** olduğunu söylemektedir (BM, EH) KK’de ilgi durumu eki olarak **+ıñ/+iñ** (dipnotta yazmada **+nıñ/+niñ** biçiminde yazıldığı belirtilir.) olarak verilmiştir. Bazen ilgi durumu ekinin kaldırıldığı da örnekle belirtilmektedir: **sultānıñ qulı~sultān qulı** (KK 57-58).

Düşmen bile şulḥi terge **köñlüñ** bolsa. (Gü. 70/2);

Qulun (EH 119);

Başın (KK 52a/8);

Oğluñ (CC 140, 13), aynı sözcüğün bağlantı ünlüsü düz olarak da kullanıldığını görmekteyiz: **oğlıñ** (CC 143,9); **oğuluñ** (CC 139,15);

Eger tileseñ, **tonuñnıñ** başānasında ilgik (MG 27r:2);

Andın sonra **tonuñnı** açıp, tüzetgil. (MG 10r:5).

1.2.3. Tekil Kişi İyelik Eki: +I/+sI/+U

Eski Türkçe döneminde 3. tekil kişi iyelik eki ünlü ile biten sözcüklerde +sı/+sî; ünsüz ile biten sözcüklerde +ı/+î'dir. Gabain (1988:71) kitabelerde art ünlülü isimlerden sonra da +sî, +î'nin geldiğini söylemektedir. Tekin'in (2000: 105) verdiği örneklerde bu bilgiyi doğrular niteliktedir:

ağı+si "ipekli kumaşları" (KT G 5), *at+i* "atları" (KT D 39), *yağı+si* "düşmanı" (KT D 12), *oğlit+i* "oğulları" (KT D5).

Karahanlı Döneminde ekin gene ünlü ile biten sözcüklere +sı/+sî; ünsüz ile biten sözcüklere +ı/+î olarak geldiğini görmekteyiz.

agu+sı "zehri" (KB 6380), *ata+sı* "babası" (KB 1166) vb.

Harezmi döneminde, geçmiş dönemlerden biçim ve işlev açısından herhangi bir farklılık göstermeyen ekin dudak uyumuna, ünsüz ile biten sözcüklerde nadir de olsa uyduğunu, ünlü ile biten sözcüklerde hiçbir zaman uymadığını görmekteyiz. Ancak, kalınlık-incelik uyumu bakımından, Köktürkçedeki gibi, yazımda ayırtedici bir özellik göstermediğinden ekin ünlüsü kalın ünlülü kelimelerden sonra kalın, ince ünlülü kelimelerden sonra ince okunmaktadır.

Ünlü ile sonlanan sözcüklerden sonra: +sı/+sî

Nūḥ bin Melik bin Münvesliḥ bin İdrīs, anası atı Şem binti Anūreş erdi. (KE 22v16);

....atası elgin tutup yörürde Qābīl utru keldi. (KE 21r7);

Taḡı peygāmbar 'as altı yaşka yetmiş erdi kim anası Emīne vefāt boldı. (NF 4/14);

Ey İsmā'īlni maḡa tapsurḡıl, arḡasındın bir yalawaç ıḡḡay-men? KE (54r8);

Ey ana, bu sūt bahāsını ḡandın ḡāşıl ḡıldınız. (NF 298/10).

Ünsüz ile sonlanan sözcüklerden sonra: +I bazen de +U (aynı sözcük hem +I hem +U ile)

Aṡının tōrt aḡaḡı yerke kōmūldı. (NF 20/15);

Üḡünçi ferīşteler ornı eḡiz kōkde boldı. (KE 4r7);

Fir'avn sekridi tonın sūdreyü ḡaçtı. (KE 111r16);

...kim bed-baḡt erse cānı ḡatıḡlıḡ birle ḡıḡar. (KE 7r6);

Muḡammed atalarımız dīnige ḡilāf ḡıldı. (KE 205r 5);

Kesdi ḡācī saḡı ucındın (ME 75/8);

Erki yetmedin yığlındı (ME 157/7);

Melāmat saña kılmak kerek kim sen atası karındaşı bolğay-sen. (NF 16/3).

İkili kullanımlar:

*Fir‘avn sekridi **tonun** südreüy kaçtı.* (KE 111r16);

*.....bildi kim öldürürler elgi birle **tonunı** yırttı.* (KE 230r3);

*Ey ümmetlerim tamuğ **korquğudın** üküş yığlañ taķı kađguruñ...*(NF (66/4);

*...ol ölüm **korquğındın** rahm içindeki yağ sızğay...*(NF 234/5);

*Peyğambar as‘ **kōñli** hoş boldı.* (NF (8/13);

*...dünyāñ maħabbatını **kōñlüdın** çıkarıp dünyādın i‘rāz kılganlar bar...*(NF 394/5);

İmām Muhammed taşkaru çıktı vücūdındın çıkğan ħadeşni alıp yüzige, boynıǵa sürtdi. (KE 82v12);

İbrāhīm aydı: İlāhī, kudretiñni bu kâfirğa körgüzgil tēp melikniñ eki elgi boynunǵa tegi qurıdı. (KE (46r2);

*...iltifāt kılmasañ taķı ħalāyık **kōzünde** ħōr körünseñ...* (NF 372/5);

*Bakar Abā Bekniñ **kōzindın** ‘abarāt ve қатарāt yaş aķar.* (NF 21/800).

Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biri olan zamir *n*’sinin kaybolmasına Harezmi dönemi eserlerinde de rastlamaktayız. Ancak bu yitimin tutarlı olmadığını, aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi bazen kullanılıp bazen tercih edilmediğini görmekteyiz.

*Ey şeyḫ, mu‘min kayu ‘amel birle abdāllar **maķāmıķa** yéter? tēp su‘āl kıldım erse...* (NF 268/16);

*Abū Bekr şūratiñǵa bolup keldim taķı anıñ **maķāmında** namāz kıldım.* (NF 101/6);

*Abū Bekrniñ **kōzindın** ‘abarāt ve қатарāt yaş aķar.* (NF 21/8);

*Peyğambar ‘as‘nuñ **kōzidın** қатарāt ve ‘abarāt aķa başladı.* (NF 178/16);

*Abū Bekrniñ **ađaķıñǵa** soķtı erdi.* (NF 21/5);

*Muhammedni tutsaķ taķı bir sarp teweke bađlasaķ, başın **ađaķıķa** tegi taķı ol teweni şaḫrāķa ıdsaķ...* (NF 19/8);

*Ademī Ḥaķ te‘ālā rizāsı üçün sewer **cānıdın** keçmeginçe...* (NF 211/8);

*...terk kılıp **cānıdın** keçip Ḥaķ te‘ālā rizāsı üçün kâfırlar birle uruşmaķ üçün şaf tartırsalar...* (NF 313/17);

Cālūtnıñ başındaķı yaşıknı yél tüşürdi, alnı açıldı taş alnıǵa tegdi. (KE 133v10);

Ādem alnındın Ĥavvā raħmıñıa bardı yana Şiş alnıñǵa keldi. (KE 182v6);

Cevāb: anıñ üçün kim Hārūn anasındın erdi. (KE 126v17);

Yā'kūb ant içti Beşirni satǵay-men tép, āħir anasıdın (KE 105r17);

Andın farımas erken aǵzıñǵa keldi. (KE 6v14);

...kaǵunlardın yençip Yūsuf aǵzıǵa kıata bérin. (KE 85v4).

Kıpçak sahasında da yaygın kullanımda bir farklılık görülmemektedir. Harezmi döneminde yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra ekin çok sık rastlanmayan +u/+ü biçimine burada da rastlamaktayız.

Kaçan sen yokaşudın aşıǵa bařallasañ, anıñ kıoltuǵı sūñǵūsın aşıǵa tüşmeke kıoymas. (MG 67v:3);

Kirdi izdep nime tapmadı kōñli tar bolup. (Gü. 100/1);

Maǵa ol kıadar kŭç kilmes kim anasını kōrmek kŭç. (Gü. 242/4);

Çokraķ suvu (CC 149,3);

Tilki çōbŭ (CC 161,7);

Uçu (CC 148,18);

Sözlediler melik daǵı anıñ yazuķun baǵıřladı. (Gü. 86/2).

1.2.4 I.Çokluk Kişi İyelik Eki: +mIz/+ImIz/+UmIz/+Umuz.

Eski Türkçe döneminde +(x)mxz biçiminde görülen ek kalınlık-incelik düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymuştır:

Gabain (1988:70), 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin ünsüz ile biten bir sözcüğe eklenirken çoǵunlukla *ı,i* baǵlantı ünlüsünü aldıǵını, son hecede yuvarlak ünlü varsa baǵlantı ünlülerinin genellikle *u,ü* olduǵunu ancak *n* aǵzında *ı,i*'nin yerine *a,e* geldiğini söylemektedir.

kañ+amaz (MI 10,3), *adař+amız* (UIV D 19), *apa+mız* “atalarımız, ecdadımız” (KT D 19), *eçü+müz* “atalarımız, ecdadımız” (KT D 19), *eçi+miz* “amcamız” (KT D 26).

Karahanlı döneminde de ekin biçim ve işlevinde herhangi bir deǵişiklik söz konusu deǵildir. Ancak bazı örneklerde Harezmi Türkçesine benzer biçimde ikinci ünlü ile dudak uyumunun dışında kaldığını görmekteyiz:

könül+ümüz (KB 4913); *kurumuz* (KB 3749).

Harezmi dönemi eserlerinde ek ünlüleri ulandığı sözcüğün son ünlüsüne göre değişmektedir. *+mIz/+ImIz/+UmIz/+UmUz* olmak üzere. Zaman zaman ikinci ünlü ile dudak uyumundan sapmalar göstermektedir. NF'de *+UmUz*'lu örnekler sıklıktaadır.

Ünlü ile sonlanan sözcüklerden sonra:

Anamız bizke bukün hēç neerse bérmedi. (NF 173/1);

*Taķı cevāb: cuḥūdlar ‘Ayişeni **anamız** ermez tēyürler.* (KE 22r14);

*Teḡrim ol turur **atamız** Âdemni uçmaḡ içre nürdın taḡt üze aḡdurup kōk ferişterin atamıznıñ öñinde secde kıdurdı.* (KE 11r4).

Ünsüz ile sonlanan sözcüklerden sonra:

Bizim aḡvālımıznı bu oḡlan kōrdi. (NF 362/3);

*Eger bu Muḡammed birle la‘nat kıluşur bolsaḡ **uluḡumuz** taķı helāk bolḡay.* (NF 143/16);

Biziñ oḡlumuz yok turur. (NF 359/13);

*‘Abire aydı: biziñ **kūçümüz** yetse bu teweni öltürgey erdük.* (KE 35v8);

*Ey ata saḡa uluḡ yazuḡ kılduḡ **yazuḡumuznı** muḡırr keldük.* (KE 106r10);

*Ol ḡāl tüşmişdin berü **kōzümüz** yaşı **kurumışı** yok.* (KE 29v8);

*Biz aḡa tōhmet kılduḡ **özümüzni** aḡa ‘arza kılip **özimizge** anı indedük.* (KE 90v13);

*Ḥaḡ te‘ālānıñ raḡmatınḡa umıdvār turur-miz taķı **özümüzni** mundaḡ emgetmez-miz bolḡay.* (NF 426/16);

Biziñ oḡlumuz yok turur. (NF 359/13);

*Bu bizim kaçḡunçı **ḡulumuz** tēp ol kārvañ ḡaḡkınıñ biriḡe sattılar.* (NF 52/3);

*Ey Rāḡıl oḡlı yalḡan tüş aytmışıñ yetmes mü taķı **boynumuzḡa** miner mü sen, tüşḡil yörüḡil.* (KE 69v7);

*Bizim **maḡşūdumuz**, yā Resūlallāḡ, seniñ maḡabbatıñ turur.* (NF 77/1).

Kıpçak sahasında Harezmi döneminden farklılık göstermeyen ek, düzlük-yuvarlaklık uyumu açısından sapmalar göstermektedir:

***Başımız** üstünde bu ḡaḡḡ-i cehān* (Gü. 76/3);

*İkki hindī çıkıp yitti daḡı **cānımızḡa** ḡaşd itti.* (Gü. 297/10);

Yazukımnızı (CC 124,31); *yazukumuz* (CC 124,32-33); *umınçımız* (CC 147,13); *cānımız* (CC 123,8).

1.2.5 II. Çokluk Kişi İyelik Eki: +ηIz/+ηUz/+IηIz/+UηIz/+UηUz.

Eski Türkçe döneminde $+(x)\eta(x)z$ (kitabelerde, aynı zamanda) $+gız/+giz$ biçiminde görülmektedir.

Oğlan+ıñız “oğullarınız” (KT GD), *tayğun+uñuz* “tay (gibi olan) oğullarınız” (KT GD), *kañ+ıñız* “babanız” (Ozn. 16), *kuñcuy+uñuz* “prenseleriniz” (Abakan 7).

Karahanlı döneminde $+(x)\eta(x)z$ biçiminde görülmektedir.

Harezmi döneminde de $+(x)\eta(x)z$ biçiminde görülen ek çoğunlukla kalınlık-incelik düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır. Bazen ikinci ünlüde dudak uyumundan sapmalar görülmektedir:

Ünlü ile sonlanan sözcüklerden sonra:

Katında anañız Fāṭıma raḫhā bolur. (NF 152/17);

...babañız Abū Bekr katında bizke āḫirat yeri bérseñiz... (NF 119/10);

Emdi kim yollarda olturmaḫdın çārañız bolmasa, yolğa ḫaḫḫın bérıp olturuñ (NF (305/1);

...atañız sewügi sizge ḫalğay. (KE (68r2).

Ünsüz ile sonlanan sözcüklerden sonra:

Kêçe keleyin, kelmesem öz yarağınızıñı kılın. (KE 152v17);

.....dınleriniziñni ḫoyuñ, yazuḫuñızıñni yarlıḫayu tileñ. (KE 210r4);

.....bularnıñ ḫolındın ne kelgey ḫoyğıl barsunlar sizin küçüñiz olarğa aytsun. (KE 118r4);

Yā Resūlallāh, misvākni ağıñızḫa sürteyin mü? (NF 90/4);

émdi sizin tonuñuz bar, neteg bolur? (NF 86/13);

Taḫı tonuñız yoğun şūfdın turur. (NF 105/15);

Taḫrı te‘āla bilgen turur sizin aḫvālınıñı. (NF 51/13);

Ol sarımsaḫ yıdıǵı sizin burnuñuzğa kirmesün, tēp yeñimni burnumğa ḫoḫmış. (NF 422/11);

bu sizin cūftüñüz Ḥuvaylid kıızı Ḥadīca ḫatunnıñ köşki turur. (NF 166/1).

Kıpçak sahasında $+(X)\eta(X)z$ biçiminde görülmektedir.(Karamanlioğlu, 1994: 62). KK'de n ile yazıldığını ayrıca T'de Orhon yazıtlarındaki gibi *ortagız* (53) biçiminde bir kullanımı da görülmektedir.

Kilip ayttı arañızda 'acem tilin bilür kişi bar mı ?(Gü. 263/8);

Bu eki kasrda ekiñiz arasında yer ken kalır. (MG 50v:9);

Kaçan süngünizni ölçüp uzunın kesseler. (MG 74v:1);

Qulmuzdır (KK 55a/10).

1.2.6 III. Çokluk Kişi İyelik Eki: +ları/+leri

Orhon Türkçesi için Tekin (2000:103) 3. kişinin teklik ve çokluk kullanımlarının $+(s)i$ ve seyrek olarak da $+(s)ı$ ile çekimlendiğini söylemektedir:

kalmış+i “kalanları” (KT G 9), *agı+si* “ipekli kumaşları” (KT G 5).

Gabain (1988:70) ise $+si$ ve $+i'nin$ ($+sı$, $+ı$) yanında $+ları/+leri$ biçimlerinin de kullanıldığını belirtmiştir.

Karahanlı Türkçesi döneminde $+ları/+leri$ biçiminde kullanılmaktadır. (Dilaçar, 1988: 62).

erçekleri oğrulur (DLT, CI, 248).

Harezmi döneminde diğer dönemlerin aksine yaygın kullanımın $+ları/+leri$ ile sağlandığını; $+(s)I$ ve $+I'nın$ çoğunlukla 3. teklik kişi için tercih edildiği görmekteyiz:

Yaḥyā ve 'İsī ekileri anaları ḫarında sözleşür erdiler (KE 169r9);

Dünyānı kördiler köñüleri dünyānı tiledi. (KE 10v12);

Oğlanları taḫı kerek kim ataları menizlig ol 'Arafātḫa barsalar. (NF 276/13);

Tenlerinde tük bolmaḡay, saḫalları bolmaḡay, közleri sürmelig bolḡay. (NF 65/13);

Kerek iw ziyāreti maḫāmlarıḡa /biliñ kirkü muntig yürügli bu yol (MM 300/3).

Kıpçak sahası eserlerinde de çokluk $+ları/+leri$ ile sağlanmıştır:

Qulları (KK 55b/1);

Taḫı köñüleri uruşḫa mu'avvad bolur. (MG 108v:7);

Ḥiḳāyet şeyḫ sa'di aytur bir ulu 'aziz irge/sordum iḫvānı –ı şafā ḫālınden ayttı ednā işleri (Gü. 155/4);

İşleri (CC 142,22).

1.3 Aitlik

Harezmi Türkçesinde aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi aitlik kavramı *-kı/-ki/-ğı* ekleriyle sağlanmıştır.

Taķı kırıklarında ıbrıklar bar altundın taķı kũmũşdin kũkdeki yulduzlar sanınça. (NF 62/8);

Yā emīre 'l-mu 'mināna, buyurgıl bu baylarķa kim kũşşılardaki dervīşlerke miskinlerke terbiyet kılsunlar. (NF 128/15);

Yā Abā 'Abdullāh, ol kapuğdaki atlarını taķı ol Mışrī derāzgũşlarını, cũmlesini saņa bağışladım. (NF 17);

Avvalķı bāb (NF 3/2);

Yā resũla'llāh benim maķşũdum kışaş ermes erdi, maķşũdum egniñdeki mũhr-i nũbüvvetini kũrsem (KE 236r8);

Yũnus sordı: bu kim turur? Cebre'īl aydı: bu Fir'avn turur, sağındagı Hğmam turur, solındagı Kārũn turur. (KE 157r 5-6);

Kāfirler tamuğga barmışda uçmağdaki kũrgen ni'metler üçũn ģasretleri artsun, tēp. (KE 10r6);

Aydı: uçmağdagı za'ferāndın yēdim tēdi. (KE 33r13).

2. DURUM EKLERİ

Cümlede isimlerin çoğunlukla fiille seyrek olarak da (ilgi durumu) diğer sözcük türleriyle ilişkisini gösteren gramatikal yapıya *ismin durumları* denir. İsimler, sözcük grupları ve cümleler içinde diğer sözcük türleriyle ilişkileri sırasında, çeşitli durumlarda bulunurlar. Her durum bir çeşit ilişki ifade eder, her ilişki ifadesi için isim, bir durumda bulunur.

İsimlerin diğer sözcüklerle özellikle de fiillerle olan ilişkileri bazen eksiz, çoğunlukla da eklerle olur.

Gabain'in (1988:63) Eski Türkçe dönemi için belirlediği durum ekleri şunlardır: belirsiz durum, ilgi, yaklaşma, yükleme, bulunma-ayrılma, ayrılma, vasıta, eşitlik ve yön.

Hacıeminoğlu (1996:29-31) Karahanlı dönemi için dokuz durum kategorisi belirlemiştir: yalın durum, ilgi durumu, yükleme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, ayrılma durumu, vasıta durumu, gösterme durumu (yön bildirme). Caferoğlu (1984: 98-99) da Karahanlı Türkçesi için dokuz durum belirler. Bunların içinde yalın durum yoktur; bunun yerine komparatifi (karşılaştırma), durum kategorisine dahil etmiştir.

Janos Eckmann Harezmi Türkçesi adlı yazısında Harezmi dönemi için sekiz durum belirlemiştir. Yalın durumu, durum kategorisine dahil etmemiştir; ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik, yön bildirme durumu. (1988: 173-210)

Biz çalışmamızda Harezmi döneminde dokuz durum tespit ettik. Bu durum eklerini isimlerde ve zamirlerde kullanımına göre değerlendirdik. (Durum eklerinin zamirlerle kullanımında ayrıntılı bilgi için bkz. **Zamirler**). Daha sonra ise durum eklerinin cümledeki işlevlerini inceledik.

2.1 YALIN DURUM

İsimlerin, cümlede bağlantı ögesi olmadan, anlam örgüsünün kurulmasını sağlayan durumuna *yalın durum* diyoruz. (Bozkurt, 1995: 108)

Yalın durumdaki isimler cümlede özne, belirsiz nesne ve edatlarla birleşerek edatlı tamlamalar kurarlar.

Yalın durumun, Türkçenin tarihsel süreci içinde eksiz olduğunu görmekteyiz. Araştırmacıların konuyla ilgili görüşleri yaklaşık olarak aynıdır.

Tekin (2000:106) Orhon Türkçesindeki durumu için “yalın durum eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır” demektedir.

Gabain (1988:63) isimlerin eksiz biçiminin hem yalın durum hem de belirsiz durum olarak görev aldığını söylemektedir.

Harezmi dönemi eserlerinde de yalın durum eksizdir. Cümlede çeşitli görevler almaktadır.

2.1.1 Kullanılışı

2.1.1.1 İsimlerde

...kördüm erse, könlümke yana **korğu** kirdi. (NF 9/8);

Mevlî ta‘âla Âdemğa **uyku** kemişti. (KE 7v6);

Ey Âdem, **uşmağ** yaratdım, ağa kirgüçiler ma yaratdım, **tamuğ** yaratdım ağa kirgüçiler ma yaratdım, mağa şükr kılsunlar tēp. (KE 10v5);

Hakikat t̄alib maṭlūbınga tigip/ anıñ birle meclis tüzü kurmağ ol. (MM 347/3-4);

Benî isrâ‘il ol iki sıbt erdiler, amnâ **yalavaçlar** bar erdi, **melikler** bar erdi. (KE 131v8);

Arsıanlar sizlerke yâ tağı kölükleriñizke zaḥmat tegürmesün. (NF 15/9);

Ne iş kılğay-miz Abū Lehebni Muḥammeddin adırğay-miz? tēp aydı erse yārānları aydılar: (NF 14/2)

*Eger **tenrim** meni köni yolğa köndürmese yolsuzlardin bolğay erdim tēdi. (KE 38v8)*

*Yā Hüseyn, destūr bolğay mu kim umm-i ubeyhā katinga kirsem, aña **sözüm** bar aysam, tēdi. (NF 182/1).*

2.1.1.2 Zamirlerde

***Men** bilür men, sizler bilmez siz. (KE 5r8);*

*Yā rabbenā, **sen** bizlerni derviş yarattı. (NF 328/17);*

***Ol** aydı: bu kün Muḥammed ağzından yēl ürse öler men. (KE 231r3);*

*Yā şeyḫ, **biz** munça yıldın berü sizke hıdmat kılur-miz. (NF 428/6);*

*Ey Yūsuf **bizler** seni söwer-miz. (KE 87v8);*

***Bizler** ol sökellik hasratı birle, öz zaḥmatımız birle meşğūl bolduq. (NF 328/5);*

*İmdi **siz** birer argamçı yip etük konçına soqu. (KE 222r3);*

***Siz** bu ‘ābidniñ zāhiringa nazar kılur-siz. (NF 404/8);*

***Sizler** taḫı ahl-i beytiñizni yığıñ taḫı la‘net aytalı. (NF 144/6);*

***Alar** kırk tişi erdiler. (KE 86r15);*

***Anlar** i‘tikād birle ḫan tökmekni ḫelāl körmediler. (KE 70r15);*

*Özgeler aydılar: **bu** ne bolur. (KE 94r50);*

*Men aydım: **bu** kimniñ köşki turur. (NF 165/2);*

*İlāhī, **bular** kim turur. (KE 10r20);*

Munlar taķı anı ağırladılar. (NF 15/9).

2.1.2 İşlevleri

2.1.2.1 Cümlede Özne Durumundadır

*Kördüm erse, köñlümke yana **ķorkuğ** kirdi. (NF 9/8);*

***Melik** olarğa bir baş üzüm berdi azuķ üçün, kötere bilmediler. (KE 118r7);*

Yana burunķı tēg yıldırım menizlig nūr çıktı, taķı maşrıķ tarafına bardı. (NF 30/9);

*Ol hâlde **yēr** tevazzu‘ kılıp aydı. (KE 6r18)*

2.1.2.2 Bir Cümlede Yükleme Adı Olurlar

*Peygāmbar ‘as aydı, aranızda bir kimerse **bar**. (NF 131/2);*

*Ėmdi benim kefenim **yok**. (NF 131/7);*

*El-ħaķ amul tüzün **ķılığ**. (KE 2v3);*

Yaşı kiçiğ boyı uluğ/Zātı arığ Beg Toķ Buğa. (KE 2v 11);

*...kimi isiz, kimi süçüğ sözlüğ, kimi açığ sözlüğ, kimi **ķatığ** köñüllüğ, kimi yumşak köñüllig. (KE 6r5)*

2.1.2.3 Cümlede Belirsiz Nesnesi Olurlar

*Peygāmbar ‘as’ķa **durūz** ve **şalavāt** ve **selām** ayta bēriñ tēp emir keldi erse, şahābalar aydı. (NF 4/5);*

Melik olarğa bir baş üzüm berdi azuķ üçün, kötere bilmediler. (KE 118r7);

*Ėadica Ėātun razhā Peygāmbarın sekkiz **oğlan** tuğurdı. (NF 5/5/1);*

*Bizlerke Muhammed **sihr** ķıldı, **sawuķ** yēl ıda berdi tēp cümlesi **ķayıttılar**. (NF 31/1).*

2.2 İLGİ DURUMU

İsmin ne ile ilgili olduğunu ortaya koyan bir durum ekidir. Bir ismi başka bir isme bağlayarak o ismi çekime sokan ilgi durumu, bu özelliğiyle diğer durum eklerinden ayrılır. Diğer durum ekleri isimleri fiile bağlarken ilgi durumunun ismi başka bir isme bağlamasından dolayı bazı araştırmacılar onu durum eki saymazlar.¹

Belirtme durumu ve ilgi durumu ekleriyle ilgili yazısında Leyla Karahan, bu iki durum ekinin yakınlığından ve işlevsel olarak benzerliğinden söz etmekte ve “isme belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb anlam kazandıran ektir.” demektedir ve durum eklerinin, bir ismin kendi dışındaki sözcüklerle ilgisini ifade ettiğini bu yaklaşımdan hareketle ilgi durumu ve belirtme durumu eklerinin durum eki olarak değerlendirilemeyeceğini söylemektedir. (1999: 605)

Durum eki olarak değerlendirilmesi konusunda araştırmacılarca farklı görüşler ileri sürülen ilgi durumu ekinin kökeniyle ilgili olarak da farklı görüşler vardır. Grønbech ekin kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemek için henüz erken olduğunu düşünür ve Thomsen’in bu ekin bağımsız bir sözcükten geliştiği fikrini kabul edilebilir bulur ve ilgi durumu ekini bağımsız bir sözcüğe, örneğin *neŋ* sözcüğüne bağlamanın gerçekçi olacağını düşünür. (1995: 88-89)

Kuznetsov da ilgi durumu ekinin kökenini *neŋ* sözcüğüne dayandırmakta ve ekin eski biçimleri arasında *neŋ* biçiminin de saptandığını belirtmektedir. (1995: 193-262)

İlgi durumu eki, Orhon Türkçesi döneminde üç biçimde görülmektedir: *+İŋ*; *+nİŋ*; 2) *+ıg* 3) *+ın* (ikinci kişi iyelik ekinden sonra) (Tekin, 2000: 108). Eklerde görüldüğü gibi kalınlık-incelik uyumuna giren ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır. Uygur dönemi eserlerinde ilgi durumu eki gerek ünlülerden, gerekse ünsüzlerden sonra *+nıŋ*/*+niŋ*/*+nuŋ*/*+nüŋ* biçimindedir. /n/ diyalektinde ise *+naŋ*/*+neŋ* eki ile kurulmuştur.

¹ bkz. K. Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara 1963, s. 175; H. Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1963, s. 80; T. Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara 1979, s. 155.

Karahanlı Türkçesi döneminde Orhon Türkçesinden farklı olarak uyuma giren ilgi durumu şu biçimlerde görülmektedir: *+nuŋ/ +niŋ /+nuŋ/ +nüŋ*.

Harezm dönemi eserlerinde ilgi durumu *+nuŋ/+niŋ/+nuŋ/+nüŋ* ekleriyle sağlanmaktadır. Yuvarlak ünlüden ve dudak ünsüzünden sonra yuvarlak ünlülü biçimde sözcüğe ulanabilmektedir. Ancak bu durum kurallı değildir: *ağunuŋ* (NF 34/13); *aŋnuŋ* (KE 140v6); *közniŋ* (KE 95r17); *kulnuŋ* (KE 22r4) ~ *kulniŋ* (KE 83r3); *kuşnuŋ* (NF 43/1) ~ *kuşnuŋ* (KE 177r9); *künnüŋ* (KE 14r3) ~ *künniŋ* (KE 44v5); *mülknüŋ* (NF 50/3) ~ *mülkniŋ* (KE 139r19). Birinci teklik ve çokluk kişi zamirlerinde *meniŋ*, *biziŋ*, *bizniŋ* biçimleri yanında *+im* ekiyle kurulan *menim* ve *bizim* de yer almaktadır.

2.2.1 Kullanılışı

2.2.1.1 İsimlerde

Ādem ol nūrnun yarukluŋın körüp, bu nūrnı men bir körsem, tēp küsedī. (KE 7r14);

Bu işniŋ sonı hayr bolğay. (NF 7/13);

Ādemlerniŋ yılķı qaraların necāsetleri kēmidē telim boldı. (KE 26r17);

Haŋ te‘ālā kudreti birle kapuŋların kilidleri yerke tüşti. (NF 361/12);

Ŗamuŋ ħalāyıqlar bilürler kim yer yüzinde ħabībimniŋ merzeki yoŋ. (KE 206v7);

Ey bār ħudāyā, ūmmetimdīn qayu bir kimerse tēwesidīn tüşüp menim tewemniŋ pālānını tūzetse, sen ol quldın rāzī bolğıl. (NF 120/6);

Ŗaçan munı işitti erse özini tewedin taşladı anasınıŋ adakiŋa tüşdi. (KE 105v14);

Haŋ te‘ālā ol ēkki arasında oŋul kıŋ rūzī kılsa, eger ol oŋul kıŋ tirig bolsalar közleriniŋ yarukı turur. (NF 262/2)

2.2.1.2 Zamirlerde

Dönem eserlerinde birinci tekil kişi zamirinin ilgi durumunun kullanımı şöyledir: NF'de yüzden fazla yerde *menim*; beş yerde ise *meniñ*; KE'de ise yaygın kullanımın *meniñ* (yüzden fazla yerde) yönünde olduğunu *menim* biçiminin ise kırk üç yerde geçtiği tespit edilmiştir. Dönemin diğer önemli iki eserinden MM'de yalnızca bir yerde *meniñ*; ME'de ise tek yerde *menim* biçimi tanıklanmıştır.

Birinci çoğul kişi zamiri *biz*'in ilgi durumunda kullanımı ise NF'de 41 yerde *bizim*; 11 yerde *biziñ*; KE'de 81 yerde *biziñ*; 29 yerde *bizniñ* biçiminde tespit edilmiştir. Dönem eserlerinden MM ve ME'de *biz* zamirinin kullanımına ilgi durumunda kullanımı tanıklanmamıştır.

Meniñ atım hâriş turur. (KE 14v3);

...bu iş *seniñ* işiñ ermes, *meniñ* süñüm aña yetmegen, anıñ süñüsü *menim* uçamda bolğan kimersenıñ işi turur. (KE 222r10);

Menim qahrumdın im̄in bolmañ. (NF 239/2);

Seniñ eđgölükiñ zâhir bolsun. (KE 93v12);

Seniñ zıkrıñ taķı yâd kılnğay. (NF 10/7);

Biziñ birle butğa tapunğıl. (KE31v13);

Tağrı te‘âlâ *biziñ* birle turur. (NF 20/12);

Êl tilin *bizniñ* üze uzatmağıl. (KE 84v20);

Bizniñ peygâmbar Muḥammed Muṣṭafâğa tegdi. (KE 15r3);

Yana keldiler, bu qul *bizim* qul erdi, qaçıp turur erdi, tédiler. (NF 112/13);

Siziñ birle *biziñ* aramızda yağılık kerekmes. (KE 204r11);

‘İbrānī tilinçe biz oқыu bilmes-miz *sizniñ* tiliñiz turur. (KE 102v12).

2.2.2 İşlevleri

Aitlik, Yakınlık, Sahiplik Bildirir

Seniñ edgülikiñ zāhir bolsun. (KE 93v12);

Ança tenlik boynağuniñ biri yolğa kirmedi. (KE 56v16);

Menim resūlumğa durūz şenā aytınlar. (NF 10/8);

Mu‘azzam imāmdın qavul kelse bir/ ol ikki imāmnıñ sözi bolsa bir (MM 228/1-2);

...bu anıñ cezāsı (NF 18/4);

Biziñ mezhebliğ kaçan yatıp namāz kıılır. (KE 6r12);

Kişiñiñ oğlanlarındın mēni üdürdi. (NF 3/7);

Peyğāmbar ‘as’nuñ fażāyili içinde turur. (NF 3/3);

Namāznıñ bināsın anıñ üzre kııl (MM 122/2);

...şefa‘atnıñ qurını qurşaban... (KE 2r11);

Medineniñ tegresinde ħandaq qaza başladıq. (NF 28/3);

Qamuğ sözde yigrek bu dīnniñ sözi (MM 243/4);

Namāznıñ içinde irür bilgü ħağ (MM66/4);

...elgi birle ādemnūñ qarnını qağdı, içini kevek kördi. (KE 6v1);

...bu cihānnıñ yılı birle bēş yüz yıl bolur. (KE 9r14)

2.2.2.1 Parça Bütün İlişkisi Gösterir

Bu işniñ sonı ħayr bolğay. (NF 7/13);

Velīlerniñ ba‘zısı ba‘zısına bitig ıda bérmiş. (NF 408/5);

Haq te‘ālā kudreti birle kapuqların kilidleri yerke tüşti. (NF 361/12);

Bolur yüz yigirmi munuñ yarısı (MM 201/2);

Bulunsa namāzda bu üçnüñ biri/Sehiv secde vācib bolur mütteki (MM 113/3);

Şeri‘at irür bu vüçüduñ cānı. (MM 345/4);

Namāzın bināsın anıñ üzre kıl (MM 122/2).

2.2.2.2 Karşılaştırma İlgisi Kurar

Êkinçi ümmetiñni kamuğ ümmetlerniñ yaşırağı kıldı. (KE 194v12);

Tağı her ayna bergey-miz ol kimerselerke kim miñnetke şabur kıldılar ‘amellerniñ körklügreki birle. (NF 324/8);

Eger birmeseler bulardın zekāt/ fakirniñ fakiri vü nā-çäreler (MM 190/3-4).

2.2.2.3 Eksiz İlgi Durumu

Eksiz ilgi durumu, tamlayanın ilgi durumu eki almadığı, tamlananın ise çoğunlukla ek aldığı yapılardır. Buradaki ilgi durumu, morfolojik değil semantiktir.

Lüt ewlūgi kâfir erdi Vghile atlıg. (KE 56v20);

Zeliḥā oğramağı kuçmağ erdi ve Yūsuf oğramağı kaçmağğa erdi. (KE 81v20);

Peygāmbar ‘aleyhi’s-selām tağı Cebre’ıl yunmışı teg yundı. (NF 10/13);

Melāmet saña kılmağ kerek kim sen atası karındaşı bolğay sen. (NF 16/3);

Bizni atalarımız dīnindin çıkarıp edin dinge mü kiwürür sen? (KE 40r13);

Ol za‘ife anam haqqınga du‘ā kılsañız, bolğay kim siziñ du‘āñız berekātında ol anamğa haq te‘ālā şıḥhat berse. (NF 221/12);

Men ayғанımı kılmasa zindānga kemişgey men. (KE 86v15);

Yā Muḥammed, men yunmuşım teg yungıl taķı men namāz kılmuşım teg namāz kılğıl. (NF 10/12);

Oğlum, bargıl, Eyyüb-i Ensārī ewinge kirgil. (NF 25/2);

İşitkey kulaķıñ tarikat üni/ yetip istegil öz özüñdin keçip (MM 320/2);

Tefekkürdin açlur beşāret közi (MM 365/3);

Bu ḥadīs ma‘nisi ol bolur kim peygāambarımız ‘as aydı. (NF 3/4);

Ağzım sasıǵı birle neteg münācāt kılayın? tēdi. (NF 25/11);

Kıpçak Türkçesi gramerlerinde izafet bölümünde incelenen ilgi durumu eki çoğunlukla *+nıñ/+niñ*’dir. Ancak aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi bazen *+nın/+nin* biçiminde de yazılmıştır. EH’de Türkmenlerin *+ıñ* biçiminde kullandıkları şu örnekle gösterilmiştir: *sañcar-ıñ* (145). Çoğunlukla dar ünlülü kullanımıyla karşılaştığımız ilgi durumu CC’de de birçok örnekte dar ünlülü biçimini korurken *tamuñnuñ* (125,29) sözcüğünde ekin ünlüsünün yuvarlaklaştığını görmekteyiz.

ananıñ (CC 144,7); *balıķnın* (EH 147); *kimmın* (EH 146); *yazıqlarnıñ* (CC 151,18); *suçının* (TZ 80b13); *kökniñ* (CC 151,5).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de ilgi durumu eki düz ünlülerden sonra *+nıñ/+niñ*; yuvarlak ünlülerden sonra *+nuñ/+nüñ*’dür.

Atnıñ (HŞ 959); *kışnıñ* (HŞ 1951); *köñüllerniñ* (HŞ 10); *kuluñnuñ* (HŞ 1971); *kuşnuñ* (HŞ 798); *ajunnıñ* (HŞ 1063); *saķaķımnıñ* (HŞ 3406).

2.3 BELİRTME DURUMU

Fiilin doğrudan etkilediği, fiildeki işlevin üzerine yüklendiği ismin içinde bulunduğu durumdur. (Korkmaz, 1992: 175)

Belirtme durumundaki isim, fiili tümleyerek cümlede nesne görevinde kullanılır.

Tekin (2000:108) eki *belirli nesne durumu* olarak adlandırmakta ve iyelik alan isimlerde *+In*; iyelik eksiz isimlerde *+Xg* biçiminde olduğunu, seyrek olarak da *+nI* eki ile kurulduğunu söylemektedir.

Karahanlı döneminde 1) *+g/+ġ* (seyrek) 2) *+nI/ni* 3) *+ı/+i* (seyrek) 4) *+n* (üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra) biçimlerinde görülmektedir.

Karahanlı döneminde seyrek görülen ancak Eski anadolu Türkçesinde daha yaygın kullanım bulan *+I* belirtme durumu ekinin kökeniyle ilgili yazısında Mustafa Canpolat, ekin kökenini Oğuz Türkçesinde tekil zamirlerin belirtme durumu çekiminde kullanılan *+I* biçiminden genelleştğini belirtmektedir. (1992: 9-11)

Harezmi döneminde belirtme durumu eki, çoğunlukla *+nI*; 3. kişi iyelik eklerinden sonra genellikle *+n* olarak kullanılmaktadır. Fakat örneklerde de görüleceği gibi bu durum kurallı değildir. (*boynm* KE 50v9 ~ *boynını* KE 62r 9; *elgin* KE 12v2 ~ *elgini* KE 14r 14; *köñlekin* KE 79v 7 ~ *köñlekini* KE 70v 7).

KE'de yalnızca bir yerde 3. tekil kişi zamirinin belirtme durumu çekimi *onı* (109r19) biçimindedir. Bu duruma tarihi Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden TZ'de (41a; 64b) rastlanmaktadır.

2.3.1 Kullanılışı

2.3.1.1 İsimlerde

+nI/+ni

Aritġu bu tilni kamuġdın ūze (MM 16/1);

Oruçnı buzır yêmek içmek/ taķı tîşî birle hem muttekî (MM 169/1-2);

Ol meşk içinde suwnı körmese, velîkin taşındağı üvüşlükünü körerler. (NF 3/10);

Mûradı mûradı içinde yetip/ Cefânı tutarlar haķîkat vefâ (MM 311/4);

Qayı bir namâznı müsâfir buzır (MM 154/2);

Yunuğnı buzır neğ bu on biş tedi (MM 76/1);

Ağaknı topuķ birle yup râst kılın (MM 70/4);

Eger körmes irseğ sini ol körer/Bu sırnı haķîkat yaķın bilse sen (MM 25/3-4);

Qırķ yılda kedin ol tofraknı kudreti birle şûret kıldı. (KE 6r8);

İdi ‘azze ve celle körkni yüz ülüş kıldı. (KE 7v13);

...başladı işni çıkardı (ME 1/7);

...küfre urdı kapuğğa kıyardı çerigini (ME 29/7);

...tünle basdı yağnı gâret kıldı. (ME 42/7);

Övkelendürdi aña bitimekge aña kaşîdeni bititti. (ME 5/5);

yandurđ otını (ME 5/7);

...kıldı aña edgûlûknı imledi aña kıvşatdı anı (ME 63/1);

†n

Velî ırte namâznı muķîm/ Buzır özgesinde öğün fâyda bar. (MM 154/3);

Mevlî kudretin körmeklik üçün üze közin yaratdı. (KE 6v12);

Se-şenbe kûni cemî‘ ‘âlem halkın yaratdı ve kış kırtlarını ve feriştelerni yaratdı. (KE 3v2);

Ol yégirmi üç yıl emgep körmeki tün uykusın. (KE 2r12);

...başlıkın yungu boldı. (ME 3/7);

buşruğın keçrü bermek. (ME 4/8);

...başın kötürdi. (ME 8/2);

...uğrağların berk kıldı. (ME 20/1);

Başın adaqıka tegi tağı ol teweni şahrāka ıdsak. (NF 19/8)

2.3.1.2 Zamirlerde:

Meni tiler ersen sen kelgil, tēdi. (KE 7v 16);

Mini kıl müsūlmān helāl loğma yir. (MM 2/2);

Ey Yūsuf bizler seni sower-miz. (KE 87v8);

Eger körmes irseñ sini ol körer. (MM 25/3);

...hoşnūd kıldı anı (ME 4/8);

*Yā resūlāllāh, teğri te‘ālānı bīr u bar turur tēp manduğ tağı sizni hağ
te‘ālānıñ resūlı tēp bittük.* (NF 26/6);

Atası aydı: bu söz yalğan turur, şālīh sizni fūsūs tutar tēdi. (KE 35r 20);

Sizlerni ma‘zūl kılur-men. (KE 4v19);

...tegme bir çıpçuklar galebe kılmışda ol yığaç birle anlarnı ürkütür. (NF 244/15);

...tağı bizni arığ yolğa köndürüp hidāyet birle ağırlap yaman yoldın kütqardı.
(KE 1v5);

...yana ādem yaratmış soñ fağlı keremi birle bizlerni er yaratdı. (KE 1v4);

...siz munı bilmez-siz. (KE 5r15);

Oruç kökke aşmas **munı** bilmese. (MM 174/3);

Ey âdem **bularnı** tört ülüş qılğum turur. (KE 10v1);

Tutar bolsa **munlarnı** satmaq üçün (MM 193/3);

Taqrı **anlarnı** qābīn kıydı. (ME 15/6);

Sen **munlarnı** köndürgil! tép du‘ā kılur erdi. (NF 13/4);

...nerseni yalındı. (ME 187/4);

...kendüsini yoqalmaqğa aşnu keçti (ME 32/4).

2.3.2 İşlevleri

Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılır

Anıñ üçün zindānga **salmakñı** ihtiyār kıldılar. (KE 87r 15);

...ya‘nī **kimni** tilese ‘azīz kılur. (KE 92r 11);

Revā boldı imdi helāl **neñni** qol. (MM 165/4);

Tutar bolsa **munlarnı** satmaq üçün/ Birür cümlesinden zekātñı tüzı. (MM 1933-4);

Öz **tiliñizni** neteg bilmes siz. (KE 102v16);

...**kamuğın** dünyāge ıddı. (KE 10v10)

2.3.2.1 Edatlarla Kullanılır

üçün:

Hüseyn razıya ‘llāhu ‘anhu **anı** üçün Yezīdni teben atıp temür ırğaklar ilip buza yırtı çeke sança kınağuları. (KE 249r 17).

2.3.2.2 Eksiz Belirtme Durumu

Eksiz belirtme durumu bulunduğu adı, belirtme durumu eki almadan geçişli fiile bağlar.

Munça yıldın berü meniñ sōzūm tutsa erdiñiz. (KE 57r16)

Kıpçak Türkçesinde belirtme durumu *+nı/+ni* ve *+n* ile karşılanmıştır.

sōzni (KK 40a/4); *tegrini* (CC 122,21); *ķulmuznı* (EH 147); *yolumnı* (CC 131,21); *başını* (TZ 41a/7); *yüzini* (CC 142,22); *barçasın* (EH 147); *yolın* (CC 145,12); *alarnı* (KK 41b/9); *bizni* (KK 41b/7); *ķılıçın* (HŞ 295); *ōzin* (HŞ 528); *ēlgini* (HŞ 920); *ōzini* (HŞ 1530).

HŞ'de belirtme durumu çoğunlukla *+nı/+ni* ve *+n* ekleriyle, 10 yerde ise *+l* ile karşılanmıştır:

ķayu kūn bir selāmı ayıp ıddıñ (HŞ 3333); *telim kez işve bağı qorur* (HŞ 1635); *sū'al-i kıldı kim tip mini āgāh* (HŞ 4305); *yana ol gevher-i deryāka saldı* (HŞ 1187); *tapa kōr bir yaman isig hava-y-ı* (HŞ 985).

2.4 YÖNELME DURUMU

Yönelme durumunda, ismin yükleme bağılı olarak, belirttiği kavrama yöneliş, dönüş, yaklaşma söz konusudur.

Eski Türkçe döneminde bulunma ve yönelme durumu eki çoğunlukla aynıdır ve şu biçimlerde kurulur: *+ka/+ke*; *+ḡa/+ḡe* (üçüncü kişi iyelik ekinden sonra); Tekin (2000:112) son biçimin *+n+gA* ya da *+n+kA* biçiminden geldiğini düşünmektedir. Ek, birinci ve ikinci tekil kişi iyelik ekinden sonra *+a/+e* olabilmektedir.

Karahanlı döneminde genelde *+ka/+ke*; *+ḡa/+ḡe*, seyrek olarak *+a/+e*; üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *+ḡka/+ḡke* (nazal ḡ'ye dönüşen *+nḡ/+nḡ'* nin zamirsel n'si ile) biçimindedir.

Harezmi döneminde yönelme durumu *+KA/+GA/+A/+ηA* biçimlerinde kullanılmıştır. *+KA/+GA* kullanımlarında ünsüz uyumuna uyulmaya çalışıldığı ancak bunun çok kurallı ve tutarlı olmadığı görülmektedir. Nitekim örneklerde de görüleceği gibi ikili kullanımlara rastlanmaktadır: *anamka* (KE235r 1) ~ *anamga* (KE 51v 3); *butka* (KE 231v 13) ~ *butga* (KE 16v 21); *hatunka* (NF 151/13) ~ *hatunga* (NF 48/8).

3. tekil ve çoğul kişi iyelik eki ile ondan sonra gelen yönelme durumu eki arasında bulunan zamir n'si, ek başı /g/ ile birleşerek /η/ sesini oluşturmaktadır. Bu kaynaşımdan oluşan *+ηA* yönelme durumu ekinin seyrek kullanıldığını görmekteyiz. Çünkü dönem eserlerinde zamir n'sinin kullanımı düzenli değildir: *anasıga* KE 38r 13 ~ *anasıga* KE 53r 16 ~ *anasıka* KE 238r 8; *ornıga* KE 364v 15 ~ *ornıga* KE 17v 19 ~ *ornıga* KE 86v 21.

+A yönelme durumu ekinin çoğunlukla iyelik eklerinden (birinci tekil kişi; ikinci tekil kişi ve üçüncü tekil kişi) sonra kullanıldığı gözlenmiştir.

ol ve *bu* zamirlerinin, yön gösterme ekleriyle kurulan *añar* ve *muñar* biçimlerinin yönelme durumu ifade ettiği görülmüştür. (bkz. *Zamirler ve Yön Gösterme Durumu*.)

2.4.1 Kullanılışı

2.4.1.1 İsimlerde

+ga/+ge

Ol gevherga heybet birlen naẓar kıldı. (KE 3r9);

Mekke sınar bolmaķınga hikmet ne erdi? (KE 6r9);

Ādemni topraķdın yaratmaķga hikmet erdi? (KE 6r14);

Burnıga keldi erse bir aḥsurdı. (KE 6v13);

Ni kim vehm ü ḥatır ḥayālga tüşer (MM 30/3);

Revā körse ‘işyān **kūfürge** barur (MM 73/4);

Neteg kim közi za‘îf kimerse **künge** qarşu barmaqnı taḥammül kılu bilmez.
(NF 3/15);

‘Atabanıñ tört **yanınga** yüklerni yıǵdılar. (NF 15/12);

Peygāmbar ‘as Abū Ṭālibniñ **vefatınga** iñen qaǵgurdı. (NF 5/17);

‘Arabīge évürdi Pārsīni, soñınca yörیدی anıñ (ME 66/5),

Ḥayız **körmekge** yavuşan tışı (ME 14/7).

+қа

Tañrıniñ işini **arқақа** atǵanlar yaқаға yaқdı (ME 2/2);

Yavuzluқdın **rāstқа** tutdı (ME 33/2);

Yaǵmur yaǵdurtdı yel **bulıtқа** yaǵdurdı (ME 215/7);

...**tañқа** ketürdi anı (ME 5/1);

İsti‘dād **qılmaqқа** fursatları bolmadı. (NF 49/3);

Aḥşamқа tegi Medīne içindeki derviş cümlesi keldiler. (NF 29/16);

Ewleringe **barmaqқа** icāzat yoқ erdi. (NF 31/7);

Kisrāge bitig boldı, Qayşer oқıdı **butқа** tapunǵanlarқа aydı, meni öldürgeli
oǵramışlar tēp qaçtı **Rūmқа** kirdi. (KE 231v3);

Bir **қаpuǵқа** yettiler kilidi yoқ, aydı: ey Mālik bu қаpuǵnı açǵıl. (KE 215v1)

+ға/+ге

Anda kedin cān **köǵūziñe** keldi. (KE 6v17);

...yana **egniñe** indi. (KE 7r15);

*İnanmak idige melek **barıña**/ Rusül enbiyâ hem **kitâblarıña** (MM 14/2);*

*Bir kün **oğlıña** aydı: Ey oğlum bu sökellikim ijen uzak boldı. (NF 221/4);*

*‘Umlağ öz **ornıña** keldi, olturdı. (KE 64v 15)*

+a/+e

*Biliñ boldı kirmeñ munuñ tig **söze** (MM 53/2);*

Ete çıksa şehvet oruçnı bozar. (MM 170/2); köze MM 12b16

*Mevlî ta‘âlâ tîrgüzgey, öz qudretini **bize** körgüzgey bolğay kim anlağay-siz. (KE 129r10);*

*Birisi **qoldaşına** aydı: bu er adaqın kürgök birle çapa turur. (KE 135v1);*

*Hakğa imân keltürüñ tēp köp ögüt bērdi **ēle**/ Ol ögütñi almayın emgettiler körgen şakî. (KE 158r16);*

*Hakikat bildim kim seni kimerse körmes ermiş, **ferişteleriñe** tākāt tutmağan seni neteg körer. (KE 121v18);*

*Yâ resûlallâh, **ehlime** taqı oğlanlarımğa bu keltürgenim miqdârınça **qoydum** tēdi. (NF 95/4);*

*Yâ Emire’l-mu’mînîn bu anamnı ēkki aylıq yerdin **ēgnime** köterip Ka‘beğānağa ēletürmen. (NF 287/5);*

*Hak tvt’ka üküş şükür kılgıl, hēç neerse **köñlüñe** keçürmegil, tēp mürîdka ögütlep habar ıda bērdi erse, ol mürîd taqı şabur kıldı. (NF 325/13);*

boya yetdi oğlan taqı meyve bişti (ME 26/6);

tübine kıra kesti bıyıkñı (ME 58/7).

2.4.1.2 Zamirlerde

Maña karşı kelgil kim, men saña cümledin yegrek turur men. (NF 248/1);

*Bu kuş **saña** taķı oğlanlarıña kıyāmetġa tegi ħarām boldı. (KE 15r1);*

*Köñül ħaķķa bütün su‘ālim **saña** (MM 28/1);*

*İdi **saña** rahmet kılsun. (KE 6v16);*

*Biz **aña** neteg soralıñ? (KE 40r9);*

***Bizge** sōkūñç emgek içre ħalmadı ħiç tā‘ati. (KE 22v12);*

*Ĥaber birdi **bizge** kelām-ı zülāl (MM 33/2);*

*Ĥaber birdi şāĥib- şerī‘at **bize** (MM 184/4);*

*Men anıñ üçün **sizlerke** tüstüm. (NF 15/8);*

*Yēr mülkini **anlarġa** bérür men tēp ĥitāb keldi. (KE 4v20).*

2.4.2 İşlevleri

2.4.2.1 Yaklaşma ve yön bildirir

*Ađaķ **tizge** tigrü bilegi başı (MM 72/1);*

*Bu ħurbān nişānı **yazıġa** çıķdı (ME 14/1);*

*Maķām **menzilinge** tayanmaġu er (MM 324/2);*

*Andın tamdurdı suvnı **aġzıñġa** (ME 15/2);*

*Mekkedin **Şāmķa** barmaķķa ticārat üçün... (NF 15/3);*

*Ĥarişni **kōkke** aġdurdı. (KE 4v4);*

*Zelīĥā hem tüş körer kim Yūsuf taĥt üze olturur **başıñġa** tāc keyip. (KE 89v16);*

*Olar teweni saġıp tolturup miñ yēti yüz ewlük kişi içip **ķamuġıñġa** yeter erdi. (KE 35r 11);*

Andın soñ ‘**aqlıña** keldi. (NF 238/2);

Bizge bir **konuq** keldi. (NF 22/14);

Taķı cümlesi silāh keğdiler uruşķa barur teg kāfırlarķa heybet üçün. (NF 24/1);

...eşittürdi **anğa** ol nerseni (ME 20/5).

2.4.2.2 Sebep, Amaç Bildirir

Aña bitimekge berdi (ME 5/5);

Heç kimerse anı **koparmaķķa** küçi yetmedi. (NF 30/2);

Taķı ģandaķ kazımaķķa barduķ. (NF 30/1);

Ėmdi cüflerimüz sizke bey‘et bėrdiler, bizler taķı keldük sizke bey‘et bėrmekke tėdi erse, peygāambar ‘as aydı: (NF 26/7);

Helāk **kılmaķķa** kelip turur. (NF 16/17);

Bu işke erkim yoķ iđidin destūr ģolayın. (KE 20r18);

Ĥaķ te‘ālā luťfinı taķı keremini seniĝ ģaķķıña tamām ģıldı. (NF 10/5);

Mėn Muĥammedke uyĝanumķa nişe melāmet ģılur sen. (NF 16/3)

2.4.2.3 Zaman Bildirir

Peyĝāambar ‘as Medīneke kelĝeniĝge biri biringe ģabar bėrdiler. (NF 23/17);

Nėceke tėĝi bu kāfırlar zaĥmatını, meşaqķatlarını kėrer biz. (NF 11/5).

2.4.2.4 İlgi, Aitlik, Belirtme Bildirir

Mendın ağınge secde ģılmasunlar tėp... (KE 76r13);

Ey ādem bularĝa aytu bėrgil. (KE 8v16);

Namāznıñ şevābınğa noqsān ‘ām (MM 111/4);

İmāmğa uyumlu eger ırmese (MM 132/1);

Qılur ni‘ metinge şükürler keşir (MM 310/4);

Anlarğa mālını dölendürdi (ME 5/8);

Ölügge lahd kazdı (ME 11/5);

Anlarğa tıvarını gāret kıldurdi (ME 5/8);

Taqrığa alçaqlıq kıldı (ME 6/2);

Kimke kılıcdın qurtulmaq kerek erse, musulmān bolsu. (NF 49/12);

...emgekge tüşürdi anı (ME 6/4);

Peyğambar ‘as’qa istikbāl kıldılar. (NF (24/1)

2.4.2.5 Karşılaştırma Bildirir

Yā altunğa altun kümişke kümiş (MM 250/2);

Kümişke kümiş hükmi hem muntigök (MM 249/3);

Biliñ üçke mesbük burun ikkide (MM 138/1).

2.4.2.6 Cümlede Yer Tamamlayıcısı Olarak

Dünyāge köñül bağladı erse Mevlī olarnı tilemedi. (KE 4v18);

...duvaq urdı küveçge (ME 8/6);

Taqrı anıñ köñlinge tutunmaqnı quydı (ME 1/8);

...yan başınğa tayandı (ME 185/5);

Muhammed Resūlu’llāh dünyāke keldi. (NF 4/12);

Taqrı otğa bişmiş qızı sözledi (MM 33/3);

Ançağa tegi bardı kim Eyyüb-i Enşārî kapuğında çökdi. (NF 24/13).

2.4.3 Yönelme Durumu İle İlgili Ek Karışması Olayları

2.4.3.1 Vasıta durumu işlevinde

Tamuğ içinde bir münüşde oturup tã'atğa meşgul boldı. (KE 4r21).

2.4.3.2 Belirtme işlevinde

Yārānlar birle Ka'bağa tavāf kıılır-men (NF 37/1);

Ka'beke ziyārat kıılalıñ. (NF 39/16);

Bir arslanğa fermānladı. (NF 15/13);

Hak te'ālānıñ ewinge ziyārat kıılıñ. (NF 39/5).

2.4.3.3 Kalma durumu işlevinde

Ferişterde biri İdrisni kōrerger küser erdi. (KE 20r 4).

Kıpçak Türkçesinde yönelme durumu şu eklerle ifade edilmiştir: ++ğa/+ge; +ka/+ke; +a/+e. Biçim bakımından yönelme durumu eki EH ve TZ'de kalın sırada hem +ğa hem de +ka ile ifade edilmiştir. KK'de **Mansûbât (Tümleçler) ve Diğerleri** bölümünde değerlendirilmiştir. Burada Mef'ulün bih= nesne alt başlığı altında +nı/+ni eki ve onunla ilgili örnekler verildikten sonra şu açıklama yapılmıştır: “nesne kendiliğinden geçirildiği zaman böyledir. Nesne, söylenen veya gizlenmesi uygun olan ilâ=-e ile geldiğinde, eki yukarıda birkaç kez geçtiği gibi, her biri kendi yerinde kullanılan -ğa veya -ke/-ge'dir. *Beyge baqtum* (beye baktım); *kal'ağa çıqtum* (kaleye çıktım); *saga yeberdüm* (sana gönderdim) Lâm ile geçirildiğinde de böyledir. *Sunğurğa yazdum* (beye söyledim); *sultānga tırdum* (sultana ayağa kalktım)” KK'de “İki nesneden ikincisi birincisinin aynı değilse, birincisine lâm ile geçişlilik eki, ikincisine nesnelik eki eklenir. Örneğin *bege bir at birdüm* (beye bir at verdim) denilir. İkinci nesnenin yükleme hâli eki atılıp öne geçirilmek suretiyle bir at *birdüm bege* denilmesi de uygundur.” açıklamasında görüldüğü gibi ek +e biçiminde de geçmektedir. (KK 43-44).

TZ’de de İ-li Tümleç (mefulü bih) Ayrımı bölümünde “fiiller iki kol üzerinedir. Birisi geçişsizdir; söyendi. Birisi geçişlidir. Bu, tümleç ancak “hemze, şedde –bir harfin iki katlı olması-, esreleme (cer) harfi” gibi şeylerle geçişli olur. Burada esreleme (cer) harfi, ga, ka, ge=ke dir: *kulğa bérdim, çakmakka ayıttım, bige kul sattım*” örnekleri ve açıklamasıyla verilmiştir. (TZ 114). Tonsuz uyumuna uyması bakımından bir değerlendirme ancak CC ile mümkün olmaktadır. Çünkü CC’de ince sırada +ge ve +ke olabilmektedir. Buna dayanarak ekin istisnaları olmakla birlikte ünsüz uyumuna uyduğunu söyleyebiliriz.

yolğa (CC 124,7); *sultānga* (KK 37a/10); *evge* (CC 123, 5); *bigge* (Gü. 58/9); *ötünçke* (CC 35,27); *tamukça* (CC 125,5); *yükke* (CC 160,9); *artıma* (TZ 74a/7); *esime* (CC 162,9); *canımızğa* (CC 122,29); *anasına* (CC 144,7); *oğluna* (CC 144,7); *bağğa* (HŞ 463); *atka* (HŞ 1801); *taķımka* (HŞ 3248); *nişana* (HŞ 1594); *işe* (HŞ 4226).

2.5 KALMA DURUMU

Kalma durumu, bir yerde bulunmayı ifade eder. Eklendiği sözcük, isimde kalma, içinde olma ifade eder. Kalma durumu eki, çoğunlukla eklendiği sözcüğün cümlede dolaylı tümleç olarak kullanılmasını sağlar. Ayrıca yer ve içindelik bildirir; zaman tümleci kurar; kavramın oluş biçimini ifade eden kullanımlar kurar (*bir nefeste; ilk görüşte* gibi); ölçü ve durum bildiren tamlamalar kurmaya yarar; sayılarla tamlamalar kurar; kalma durumunda ikilemeler kurar.

Gabain (198864) Eski Türkçe döneminde kalma durumu ifadesinin +tA; +dA ekleriyle sağlandığını belirtmiştir. Kitabelerde ön sesin ötümlü ünsüzden sonra (r, l, n) çoğunlukla +dA olarak yazıldığını ancak yazmalarda bir kural tespit edemediklerini, her iki biçimin de kullanıldığını söylemiştir.

Karahanlı döneminde kalma durumu ifadesi için Eski Türkçe döneminde olduğu gibi +tA;+dA ekleri kullanılmıştır. Ekin ünsüz uyumu kuralına uyarak hem ötümlü hem de ötümsüz biçimleri kullanılmıştır.

Harezm dönemi eserlerinde, kalma durumu ifadesi için çoğunlukla +dA ekinin kullanıldığını tespit ettik. Zaman zaman +tA kullanımına da rastladık. Ancak ünsüz uyumu kuralına bağlı olduğunu söyleyebilecek tutarlıkta ve sıklıkta örneğe rastlayamamış olmamız ve ikili kullanımların olması bu durumun ünsüz uyumundan kaynaklandığını söyleyebilmemize engeldir: *āhiretde* (NF 63/2) ~ *āhirette* (NF 16/4); *keltürmişde* (KE 199v15) ~ *keltürmişte* (KE 239v17); *münüşde* (NF 12/1) ~ *münüşte* (NF 191/3); *vağtda* (KE 21r4) ~ *vağtda* (NF 39/12).

Harezm Türkçesinde Eski Türkçe döneminde olduğu gibi kalma durumu eki +dA/+tA çıkma durumu işlevinde de kullanılmıştır. Bu durum çıkma durumunda değerlendirilmiştir. (bkz. Çıkma Durumu.)

2.5.1 Kullanılışı

2.5.1.1 İsimlerde

+da/+de

Zeliḥā Yūsufnı söwer erken tayaqlatmağda hikmet ne erdi? (KE 91r 14)

Yūsuf namāz kılp oltururda üzümge menzer mīve keltürdi. (KE 87v 4)

Velikin küfür birle çıkar bolsa, ebedī tamuğda qalur. (NF 237/5)

Nisāb bilgü uşbu tiwede bişi. (MM 204/4)

Soñ oturuşda uysa yetürgey tamām. (MM 139/1)

Ewümde hiç neerse yok turur. (NF 22/3)

Melik öre kıptı ve yanında yer bérdi. (KE 92r 13)

2.5.1.2 Zamirlerde

...keçti erse, anda qarğadı. (NF 13/4)

...aydı: bu sizdeki kıbtılerdin alğan māl kamuğı ḥarām turur. (KE 126r 5)

Sizlerde kayu biriñiz yaman iş körer bolsañız, ol işni tağayyur kılsun élgı birle. (NF 303/5)

*Mevlî celle celâhu şehvetni **anlarda** mürekkeb kıldı erse yémek, içmek birle mübtelâ boldılar.* (KE 21r 18)

***Olarda** bir türlüğ boğun bar erdi.* (KE 57r 1)

...munda maksûd peygamberler kıssaları erdi. (KE 2v 21)

2.5.1.3 Edatla kullanımı

*Ağşam bolmışta **kêdin** taķı küweçte bir ança ta‘am qaldı.* (NF 29/17);

*Âdem yaratmazda **aşnu** yêr yüziğe ħalîfe yaratur mén.* (KE 9v18);

*Âdem yaratılmazda **aşnu** âdem oğlanları fesâd kılganlar ...* (KE 8v5);

*Yana kırk yılda **kêdin** âdemniñ cānığa yarlığ boldı.* (KE 6v7);

*Kırk yılda **kêdin** ol tofrağnı kudreti birle şûret kıldı.* (KE 6r7-8);

*...anda **kêdin** Cinn bini‘l-cānga bêrdi.* (KE 5r2)

2.5.2 İşlevleri

2.5.2.1 Bir Yerde Bulunmayı ve Kalmayı Bildirir

*Bu hac farîzası **boynumuzda** qalur.* (KE 215v 11);

*Velîkin küfür birle çıkar bolsa, ebedî **tamuğda** qalur.* (NF 237/5);

***Munda** qonmaq kerekmez erdi.* (NF 15/9);

*Tegme **yêrde** ol kitâbet taplur.* (KE 2v14);

*İblîs **anda** turur.* (KE 4r1);

*Ni miğdâr kim ol **tende** ‘avret irür* (MM 73/1);

Bir çeynem etni ağzı içinde çalpadı (ME 228/2);

Ol neme duşında, tutuğ koydı (ME 34/2).

2.5.2.2 İlgili Olma Durumu Bildirir

...satılmağda hikmet bu erdi. (KE 73r3);

Zeliḥā Yūsufnı söwer erken tayaqlatmağda hikmet ne erdi. (KE 91r14)

2.5.2.3 Karşılaştırma ve Kesir Bildirir

Bu işlerde birin kılsañız bizge ‘azāb kelgey. (KE 35r7);

Ḳıgrūnga ayğıl mālınıñ beşde birin çığaylarga bērsün. (KE 125v2);

Fıruḳu’l- Ḥamīri yolda sakçılar çoḍup onda birisini alur erdi. (KE 45r11);

Tiwe bişde bir koy taḳı tört mücāb (MM 205/1);

Eger ḳalsa bilgil bu onda biri. (MM 111/1);

Munuñ üçde biri açuḳ boldı (MM 101/2).

2.5.2.4 Zaman İfadeli Sözcüklerle Kullanılarak Zaman Bildirir

Süleymānnıñ Belḳısdın on éki oğlı boldı ḳamuğı kiçigde vefāt boldı. (KE 150v13).

2.5.2.5 Cümlede Yer Tamlayıcısı İşlevinde Kullanılır

Melik öre ḳoptı ve yanında yer bērdi. (KE 92r13);

...yol başında küydi (ME 169/4) ;

...ḥācılarnı ḥacdın ḳatında ḳoya bērdi (ME 12/8);

...yetiñ ḳat kökde ḳoydılar. (NF 38/5);

Taḡrı ḳatında Taḡrıdın ḳorḳğanlarıñız turur. (NF 51/12);

Vğcib bil **yerinde** imāmğa mūdām (MM 111/1);

Bu ayak nime **tegrede** kamuğ tiller birle beyān kıldı. (KE 8v18);

‘Azrā ’il ol topraqnı Mekkeli Tğyifli **arasında** Daḥnā atlıg yerde qoḍdı. (KE 6r5);

Felek **içinde** yöritti. (KE 3v1);

Yolda barurda tağ başında bir şavma‘a bar erdi. (NF 15/6)

2.5.2.6 Sıfat-fiil Ekleriyle Zaman Zarfı İşlevinde Kullanılır

Peygāmbar ‘as Mekkedin **çıkmışda** Abū Bekr raḥu‘ka meşveret kılmış erdi. (NF 23/9);

Muḥammed **tuğmışta** maḥa ḥabar bērdiler. (NF 18/11);

Mekke kāfırları Mekkedin **çıkarmışda** qatıḡda bolsa erdim. (NF 9/2);

...yigirmi yaşka **teggende** Abū Tğlib Ḥadīca ḥātunı peygāmbar ‘as‘ka cūftlendürdi. (NF 4/17);

Yunmışda uḡut tenin örtmek revān (MM 100/1);

Mezī oynayurda kilür yumşaqın (MM 82/3);

Vedī suw **tökerde** sonıḡça (MM 82/2);

Tutulmışda kayu qatıḡ bir muḡa (MM 1/4);

...şükr tēp **sewünmişde** yana bir secde keltürdiler. (KE 9r11);

Ferişteler **yoluqmışda** Ādem es-selāmün ‘aleyke yā melā’ikete’llāhi tēp selām kıdur erdiler... (KE 7r21).

Edatla kullanımı

Aḥşam **bolmışta** kēdin taḡı küweçte bir ança ta‘am qaldı. (NF 29/17);

Ādem yaratmazda aşnu yér yüziğe ħalife yaratur mēn. (KE 9v18);

Ādem yaratılmazda aşnu ādem oğlanları fesād kılganlar ... (KE 8v5);

Yana kırk yılda kēdin ādemniñ cānıǵa yarlıǵ boldı. (KE 6v7);

Kırk yılda kēdin ol tofraǵnı ħudreti birle şūret kıldı. (KE 6r7-8);

...anda kēdin Cinn bini’l-cānǵa bērdi. (KE 5r2)

Kıpçak Türkçesinde kalma durumu *+da/+de; +ta/+te* ekleriyle karşılanmıştır.

Saǵda (BM 44); *solda* (BM 46); *evde* (EH 122); *kökte* (CC 126,29); *aramda* (BM 8); *katımda* (TZ 60a/7); *çaқта* (CC 60,5); *kentte* (KK 44b/6); *kelmişte* (BM 49); *felekde* (HŞ 704); *kızlarda* (HŞ 632).

HŞ’de yalnızca 6 örnekte ünsüz uyumuna uyarak *+ta/+te* olarak kullanılmıştır.

Sa’atta (HŞ 776); *devlette* (HŞ 1717); *otta* (HŞ 45).

2.6 ÇIKMA DURUMU

Eklendiği isimden çıkışı gösteren bir durum ekidir. Çıkma durumundaki sözcük cümlede şu görevlerde bulunur: Dolaylı tümleç yapar; eklendiği ismin neden yapıldığını bildirir; benzetme ve karşılaştırma yapar; bölümden bir parça gösterir; fiilimsilerle öbeleşerek sıfat öbeği kurar; zarf tümleci kurar.

Ekin tanımı konusunda çoğunlukla aynı fikirde olan araştırmacılar, kökeni konusunda ayrılmaktadırlar.

Bang çıkma durumu ekinin Köktürkçe ve Uyğurca’da hem çıkma hem de kalma ifade ettiğini, ancak her iki ekin aynı ek mi yoksa ayrı ekler olup da en Eski Türkçe döneminde bazı ses değişimleri ile aynı biçimi mi göstermiş olabileceğinin bilinmediğini, bugün çıkma durumunun *+dın/+din* ile ifade edildiğini, bazen de ekin üst üste getirildiğini, *+dIn* ekinin “yer” ve “yön” ifade ederek yön ile ilgili

yerlerde kullanıldığını belirtmiştir. Bang'a göre bu ek *adın* sözcüğünden türemiştir. Bang'a göre sözcüğün “yer” ve “yön” ifade etmesi bu fikri güçlendirmektedir.²

Ekin yapısını *+tı ++ın* araç durumu ekinin kaynaşması olarak değerlendiren Ramstedt ekin Altay şivelerinde *+daŋ/+deŋ/+taŋ/+teŋ* biçimlerinin görüldüğünü söylemektedir.³

Räsänen ise ekin *+da/+de* kalma durumu ekinin *+n* araç durumu eki ile genişlemesi ile oluştuğunu, *+dIn* biçiminin ise ünlü daralması sonucunda oluşmuş bir biçim olduğu kanısındadır.⁴

Kemal Eraslan, *+dın/+din/+tın/+tin* ve */n/* ağzında *+dan/+den; +tan/+ten* çıkma durumu eklerinin, yer, yön ifade eden isimler yapma eki *+dın/+din/+dun/+dün* eki ile *+da/+de/+ta/+te* kalma durumu eklerinin kaynaşmasıyla oluşan bir biçim olduğunu savunmuştur. Her iki ekin “yer” göstermesinin bu görüşün kanıtı olduğunu söylemiştir.⁵

Arat ise *+dIn* çıkma durumu ekinin hem yön hem de araç ifade ettiğini söylemiştir.⁶

Orhon Türkçesinde çıkma durumu *+dA; +tA* ile seyrek olarak da *+tAn* eki ile kurulmuştur. (Tekin, 2000:114)

Uygur Türkçesinde ise çıkma durumu *+dın/+din/+tın/+tin* ve */n/* ağzında seyrek olarak *+tan* ile kurulmaya başlanmıştır.

Harezmi dönemi eserlerinde yaygın kullanım *+dın/+din* biçimindedir. Ekin ötümsüz biçimi (*+tIn*) sayılı örnekte geçmektedir. *+dAn* biçimi ise KE’de dokuz yerde, NF’de tek örnekte tespit edilmiştir.

² M. Räsänen, *Studia Orientalia*, Helsinki 1956, s. 62-63

³ M. Räsänen, *age*, s. 62-63

⁴ M. Räsänen, *age*, s. 62-63

⁵ K. Eraslan, “Çıkma Hali (Ablatif) Ekinin Oluşumu”, 6. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Bilimsel Bildiriler, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 382-385

⁶ R.R. Arat, “Türkçede Cihet mefhumu ve Bununla İlgili Tabirler”, *Makaleler*, Cilt I, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, TKAE Yay., Ankara 1987, s. 180-203

2.6.1 Kullanılışı

2.6.1.1 İsimlerde

+dın/+din; +tın/+tin

...üstündin baktı aña (ME 23/6);

İki ülüş aldı bérnedin bodunlar (ME 23/8);

...orukdın (ozukdın?) kéçti (ME 23/3);

...töküldi saç başındın (ME 156/2);

Ol yandın haq te‘ālā Umm-i Cemīlke hāmmālatu’l-ḥaṭab tēdi. (NF 17/12);

Uluğluq yā igdin egilse biliñ (MM 129/4);

Qarınğa taş bağlamış açlıq sebebīdin. (NF 28/8);

Ol cihatdın şabur kıldı. (NF 13/8);

Tirig irken ölmek hevā yönīdin (MM 270/1);

...ékki taş bar yasmuqdın uluğraq taqı noḡūdtın kiçigrek. (NF 43/1);

Ey yārānlarım, qayu biriñiz kim taqı bir mu‘minniñ mālını şerī‘atdın taştın almuş bolsa...(NF 389/16).

+da/+de

Ferişterde biri İdrīsni körerge küser erdi. (KE 20r 4);

...siz sarāy қаpuғında erken ‘Oşmānnı neteg öldürdiler? Ḥasannı yēriñe қалады, Ḥüseyn kögsünde bir yumruқladı. (KE 241/18);

Elgiñe bērdiler yüzin yüzge қоđup aғzında öper erdi. (KE 247v 20);

‘Azīzlerde bir ol kişini vāqı‘ada kördi taqı aydı. (NF 222/2);

+dan/+den

Yüzi körklüg Yüsufını **haqdan** qolğan Ya'qub ol. (KE 61v9);

Teñri 'azze ve celle ol **halden** Muhammed Muştafa 'aleyhi's-selāmğa haber bérdi. (KE 16r11);

'Abdu'l-Muṭṭalib anı işitip **közlerinden** qatarāt revān qılıp aydr. (KE 183r13);

Barşışā aydı: Bu taqı **andan** uluğraq yazuq turur. (NF 370/2).

2.6.1.2 Zamirlerde

Ḥalāyıq yarattım **mendin** asıǵ alsunlar tēp. (KE 3r7);

Fesād aǵsa **sendin** hayr inmes ol (MM 208/4);

Bu cān **sizdin** çıqǵay taqı körer közüñ körmez bolǵay. (NF 280/16);

Biz **sizdin** burun imān keltürdük müsülmān biz, tédiler. (KE 216r13);

Men **alardın** asıǵ alayın tēyü yaratmam. (KE 3r8).

2.6.2 İşlevleri

2.6.2.1 Hareketin Başlangıç Noktasını Bildirir

Ḥaḳıqat **köñüldin** ketürgil imān (MM 13/2);

Aritǵu bu tilni **qamıǵdın** oza (MM 16/1);

Min ferişte birle **kökdin** ādem topraǵına keldi. (KE 6r21)

2.6.2.2 Çıkış, Kaynak Bildirir

Köbekdin tiziñ birle 'avret irür (MM 69/1);

Qıyam u qırā'at **rūku'dın** yanar (MM 135/1);

Mendin eǵinge köñül baǵladınız. (KE 4v19)

2.6.2.3 Benzetme ve Karşılaştırma Bildirir

Muhammeddin ‘azîzrek haq te‘âlâ katında, Muhammeddin hürmetligrek tedi erse...(NF 52/14);

Qatırdın kiçigrek, eşekdin uluğraq, yüzi âdamî yüzi meñizlig. (NF 53/2);

Âdemdin burunraq yaratğanlar bar üçün andın başlasaq. (KE 3r1);

Anıñ üçün kim tükel yalawaçlar kamuğ ‘ayblardın arığ erdiler, er ermeslik ‘aybı kamuğ ‘ayblardın uluğraq turur. (KE 82r 9-10);

Oların atları uluğ erdi, atlardın âhûrları ediz erdi, aña aşa bilmedi. (KE 117v 19);

Taqı senıñ ümmetiñni cümle peygâmbarlar ümmetidin artuğ kıldı. (NF 10/9).

2.6.2.4 Kimi Sözcüklerle Çıkma Durumundaki Adlar Öbekleşerek Ulandığı Adın Neden Yapıldığını Bildirir

Beytü’l-Ma‘ mūr ew erdi kızıl yākūtdın erdi. (NF 37/14);

...nerseni, yokdın bolutdı (ME 6/7);

...meni otdın yaratdıñ. (KE 9r18);

...boynında bar hurmā kapındın yip. (NF 18/5);

Qızıl altundın yaratılmış bir taht ıddı. (KE 7r7);

Mên âdemni topraqdın yaratur men, tēp... (KE 6r20);

Êkinçi qat kök kümüşdin turur. (KE 3v12).

2.6.2.5 Parça ve Bütün Bildirir

Eger Yūnus balıq qarnında namāz qılğanlardın, tesbîh ayğanlardın bolmasa erdi kıyâmetğa tegi balıq qarnında qalgay erdi. (KE 157r 17);

Eger birmeseler bulardın zekât (MM 190/3).

2.6.2.6 Cümlede Yer Tamlayıcısı İşlevinde Kullanılır

Munı yoldın çıkarmağ onay bolğay tedi. (KE 6v1);

Tört yandın kirmesün tēp aydı. (NF 27/17);

Ol yōndin hemīşe kirūr erdi. (NF 17/14)

2.6.2.7 Sıfat-fiillerle Kullanımı

Bēlinge tegi tutdı, yana yalbardı, Mūsī aydı: ‘azāb kelmişdin soñ asığ kılmaz. (KE 125v16);

Şālih olarnı müsülmālığğa ündedi. Şālihğa peygamberlik kelmesdin burun biziñ birle butğa tapungıl, tēyūr erdiler. (KE 31v12);

İlāhī biz Ādemni yaratmazdan aşnu aymadımız mu? (KE 21r12);

Qavluhu ta‘ālā kökni yaratmışdin soñ ol yaratılğan yēni maşrıqđın mağrıbgā tegi keñsü yarlıkadı. (KE 3r14);

Qarındaşları ol sözni işitip sewünmişdin aydılar. (KE 94r7);

Qıyāmatğa tegi mü’ezzinler bāng-i namāzda menim atım aymışdin soñ seniñ atıñnı ayğaylar. (NF 63/3);

Abū Leheb dūnyādın barmışdin soñ tüşimde körer-men ot yalıñ içinde turur. (NF 18/8);

...ol kıyāmat küni kelmesdin oza kim anıñ içinde altun tağı yok kümüş tağı yok. (NF 390/1);

Qūnut qalsa aña rükū‘da kişi/ Qayıtmazdın urğay sücüdğa başı (MM 151/1-2);

Yava barmışdin habar keldi (ME 11/7);

Yazuḡ **kılḡandın** icābet **kıldı** (ME 219/3).

2.6.2.8 Sebep, Durum Bildirerek Durum Zarfları Oluştururlar

Ol yandın men bu aḡuluḡ **koynı** keltürdüm. (NF 34/6);

Ol yandın haḡ te‘ālā Umm-i Cemīlke ḡammālatu’l-ḡaḡab tēdi. (NF 17/12);

Uluḡluḡ yā **igdin** egilse **biliḡ** (MM 129/4);

Ol cihatdın şabur **kıldı**. (NF 13/8);

Tirig irken ölmek hevā **yönidin** (MM 270/1);

Saḡa **nidin** uşbu ḡarab ‘ayş sürür/ Meger bilmediḡ sen ḡazret işi (MM 37/3-4).

Ol sebebdin ‘azābum duşenbe kün kēter tēp aydı. (NF 18/12);

Ol sebebdin ḡavvānı dūşmān tutḡay erdi. (KE 7v8);

ol yoldın Mevlī te‘ālā ḡavluhu. (KE 6v18);

Ol yoldın ādemḡa sewünçdin ḡaḡḡu artuḡraḡ **boldı**. (KE 6r7);

Ol yana Mevlī ta‘ālā **heybetidin** ḡaynap köpüklendi. (KE 3r12);

Közleri **nedin** kōrmes **boldı**? (KE 93v 19);

ḡarındaşları ol sözni işitip **sewünmişdin** aydılar. (KE 94r7);

...taḡı ḡalvat **ḡoşluḡdın** kēçü bilmez-men. (NF 7/12).

2.6.2.9 İkileme Kurar

...taḡı **ēldin ēlke** nidā **kıldurdı**. (NF 41/11);

Muḡammed işi **kündin kün** ziyāde bolu turur. (NF 19/5)

2.6.2.10 Bazı Edatlarla Kullanılarak Edatlı Tamlama Kurar (ayrıca bkz. Edatlar.)

Cümle *halâyıkdın* *burun* avval *gür* yarılıp... (NF 36/15);

Alur *karğu birmese* *yatdın yana* (MM 258/3);

Toprakdın *yaratılmışdın* *berü* *miñ* *ëki yüz kırk yıl* erdi. (KE 9r14);

Ol *bezekdin* *aşnu* *tutğan* *titrek* *ussuradı* *er* (ME 1/1);

Hak ta 'älä *barçadın* *burun* *bir* *gevher* *yaratdı*, *ol* *gevherğa* *heybet* *birlen* *nażar* *kıldı*, *ol* *gevher* *su* *boldı*. (KE 3r9);

Peygâmbar *tuğmazdın* *aşnu* *vefât* *bolup* *turur* *erdi*. (NF 4/13);

Ol *ma' nîdin* *ötrü* *peygâmbarımız* *'as* *bar* *bêrü* *yarlıkar*. (NF 3/15);

Eliñ *yumaqıñ* *hem* *yunuğdın* *üze* (MM 74/3);

Anadın *tuğmış* *kündin* *berü* *üç* *miñ yıl* *'ömr* *keçürdi*. (KE 4v9);

Öñdin *taķı* *soñdın* *tuğğağa* *bergil*. (KE 4r19)

...ol bizlerke *kelmezdin* *burunraq* *biz* *anlarğa* *barsaq* *tép* *çerig* *isti'dadı* *kıldılar*. (NF 69/5);

Kökni *yaratmışdın* *soñ* *ol* *yaratılğanlar* *yêrni* *maşrıkdın* *mağrıbğa* *tegi* *keñsü* *yarlıkadı*. (KE 3r 16);

Anadın *tuğmış* *kündin* *berü* *üç* *miñ yıl* *'ömr* *keçürdi*. (KE 4v 9);

Peygâmbar *'aleyhi's-selâm* *peygâmbarlık* *kelmezdin* *oza* *râst* *tüşler* *körü* *başladı*. (NF 7/4).

2.6.3 ÇıkmaDurumu Ekiyle İlgili Ek Karışması Olayları

2.6.3.1 Çıkma Durumu Ekinin İlgi İşlevinde Kullanılması

Tiwedin zekâti bu tört at kilür (MM 209/2);

Koy etidin kayu yerni sewer tedi. (NF 33/10-11).

Kıpçak Türkçesinde çıkma durumu *+dan/+den*; *+tan/+ten* ekleriyle ifade edilmiştir. Kıpçak sahası eserlerinde, kalma durumu eki *+ta/+te*'ye oranla, tonsuz ünsüzlerden sonra, çıkma durumunda *+tan/+ten* biçimi CC de dahil olmak üzere daha az geçmektedir. Dönem eserlerinde ayrıca Eski Türkçe döneminden beri kullanılmış olan *+dın/+din* çıkma durumu ekinin kullanımına yalnızca CC'de (*tegridin* 143,15) ve orada da bir yerde rastlanmıştır.

Barçalardan (CC 137,14); *sövmekden* (CC 149,7); *attan* (EH 143); *sizden* (KK 54a/7); *biyden* (KK 54a/7); *şardan* (KK 50b/1); *yazuğdan* (Gü. 261/3); *yazuğtan* (CC 70, 20).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de ise çıkma durumu çoğunlukla *+dın/+din* ile ifade edilmiştir ancak metinde 7 yerde *+dan/+den* biçiminde geçmektedir.

Ayağdın (HŞ 1622); *atdın* (HŞ 3511); *başımın* (HŞ 1081); *kişidin* (HŞ 1193); *canımdan* (HŞ 4693); *bağdan* (HŞ 337); *közden* (913).

2.7 YÖN GÖSTERME

Yön gösterme durumu, ismin, fiilin gösterdiği oluş veya kılışın kendi yönünde yapıldığını göstermek için girdiği durumdur. Ek aynı zamanda fiildeki oluş ve kılışın yönünü göstermek için yönle ilgili yer ve zaman isimlerini yön gösterme durumuna sokan ektir. (Korkmaz, 1992. 173)

Ekin kökeni konusunda farklı görüşler vardır. Kuznetsov, yön gösterme için en sık kullanılan *+GarU* ekinin kökenini *körü* fiiline bağlamaktadır. Fiilin ekleşme sürecini ise şöyle vermektedir: *ev körü keter* > *ev körü* > *evkerü kiter* ve kalın

biçimi için *tag körü ketti* > *tag körü* > *tag-koru* > *tag-karu kitti* biçiminde vermiştir.⁷

Duran ise konuyla ilgili yazısında *+karu/+kerü* eklerinin doğrudan yön eki olarak kabul edilmesine biraz tereddütle bakmanın daha doğru olacağı kanısındadır. Bunun gerekçesi olarak da ekin iki heceli olmasını ki bu durumun birden fazla ekin yanyana gelmesiyle oluştuğunu düşündürebileceğini, ayrıca DLT’de görülen “içeri koymak” anlamında *içger-* fiilinde bir *içger-ü* gerundium biçiminin yine *taşkaru* sözünde *taşkar-u* gerundium biçiminin bulunduğu düşünülmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Duran yazının devamında, *+ra/+re/+ru/+rü* eklerinin *ögre* > *öğü-r-e*, *tegre* > *teg-i-r-e* ve *kirü* > *ki-r-ü* vb sözcükleri örnek vererek *-r* faktitiv eki ile *-e* gerundium ekinin sıkça yanyana kullanılması sonucu bunun ayrı bir ek zannedildiği ve herhangi bir sözün sonuna getirilerek o söze de yön gösterme anlamı kattığını ve ekin de böyle tanındığını söylemektedir.⁸

Tekin (2000:116) yön gösterme durumunun Orhon Türkçesinde *+GARU*; *ηArU*; *+ArU* ve *+rA* biçimlerinde olduğunu söylemektedir. Eki alan sözcüklerin, cümlede fiilin kendisine doğru işlendiğini gösteren zarf tümleci olarak görev aldığını belirtmektedir.

Gabain (1988:65) Eski Türkçe döneminde yön gösterme eki olarak *+garu/+gerü* seyrek olarak da *+karu/+kerü* eklerinin kullanıldığını söylemektedir. Gabain, *+ra/+re/+ru/+rü* eklerini yön gösterme ekleri arasına almamış, adı geçen ekleri “Diğer Yer ve Zaman Belirleyicileri” olarak değerlendirmiştir. Gabain ayrıca *taşra*, *ebimerü* gibi seyrek kullanımların *ra* ve *ru*’yu yön eki olarak göstermeye yetmeyeceğini, bunların uzak bir akraba dilden gelmiş olabileceğini düşünmektedir.

Karahanlı döneminde yön gösterme, *+garu/+gerü*; *+ra/+re*; *+ru/+rü* ve *+aru/+erü* ekleriyle yapılmıştır.

⁷ İ. Petro, Kuznetsov, agm, s.236

⁸ Suzan, Duran, “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözler”, TDAY-Belleten 1956, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 1-110

Harezmi dönemi eserlerinde kullanılmış olan yön gösterme ekleri şunlardır: +garu/+gerü; karu/+kerü; +karı/+keri; +rA; +rU; +garu/+gar. Harezmi döneminde ekin işlev açısından değişmediğini ve zarflar türettiğini görmekteyiz.

2.7.1 Kullanılışı

2.7.1.1 İsimlerde

+GARU/ +geri/ +KARU/+KARİ~+ARU/ +arı

Zeliḥānı körmeyin tēp artkaru baḳtı. (KE 81v 13);

‘Alī kelip ḳapuḡnı tutup tūpindin ḳonrup ḳırḳ arşun yēr artgaru kemişti. (KE 227r2);

Artgaru tartındı andın (ME 13/4);

Çıḳdı erse bireḡünü kördi bir ayaḳı ilgeri bir ayaḳı artḳarı şūrnu ağzıḡa ḳoyup yoḳarı köḡge baḳıp ürgeli turur. (KE 177r12);

Siz imāndın yüz ewrūp artkaru ḳayıḡay sizler. (NF 93/4);

Lūṭ tepredi it ilgerū tewe soḡındın, kim yoluḡsa it, tewe tepinūr erdi. (KE 58v4);

Yūsuf ilgeri Zeliḥā soḡınça yētinçi ḳapuḡda Yūsufḡa yetdi. (KE 83v 5);

İlerū ıydı nerseni (ME 18/8);

Bu taşkaru çıkmasa Hābīl ḳanı yēr yüzine ḳaynayu çıḳdı. (KE 16v6);

Āsmā yıḡlayu başladı taḳı taşkaru çıktı kişilerke ḡabar bēreyin tēp. (NF 167/11);

İçindeki suwnı taşgaru saldılar, suw ḳorḳunçi ḳalmadı. (KE 25v10);

Yūsufnıñ öwkesi keldi onı taşḳarı ḳavdurdı. (KE 109r19);

İçkerū kirgelū ıdmadı tışkaru ma çıkaru bilmedi. (KE 11v 7);

Ādem ernekin **yokaru** kötrüp anıj körkin körıp taŋlap, lâ-ilâhe illâ'llâh Muḥammedün Resûlu'llâh tedi. (KE 7r17);

Taķı **yokaru** bardı kemi (ME 10/3);

Yūsufnıñ başın yudı, saçın taradı, anda kêdin kuçup alnındın öpdı, elgin **yokarı** kötürdi aydı. (KE 69r21).

+rA

Ol tāk **asrasında** taht kılıp ol taht üzesinde Kesrī oturup erdi. (NF 82/3);

...yâ taķı ol tamuŋnı buzgıl taķı **içrerek** kopargıl. (NF 224/12);

...têp bir adaķın êwke kattı taķı bir adaķı **taşra** turur erken Zeliḥâ keldi. (NF 360/12);

Ḳullar **üzre** ger telim bar Mevlimizniñ minneti. (KE 110v 6);

...kimersenı mıñ yolu orğak birle **ortara** yarsalar taķı mıñ yolu kaynar suwnı tepesine qoysalar (KE 56v1).

+rU

Biliñ mundın **öŋrū** kelür rāst şavāb (MM 216/2).

+ŋaru/+ŋar (Sadece ME'de ve orada da iki yerde tespit edilmiştir.)

aŋaru **berū** yarıştılar anıj birle (ME 123/2);

aŋaru **berū** eltti suwnı (ME 228/4).

2.7.1.2 Zamirlerde

Mes 'ele: Şerī'atde **muŋar** meñizlig bir mes 'ele bar. (KE 6r 11);

...kunuşdı anıj tapa ewdi **aŋar** (ME 174/2);

...oğka kirdi **aŋar** (ME 178/7);

...aḡaru berü yarıştılar anıḡ birle (ME 123/2);

...aḡaru berü eltti suwnı (ME 228/4);

Aḡar ĩmān islām asıḡ kılmaḡay/ Zekātnı arıtıp qoyarlar köze (MM 196/3-4);

Kevfeniḡ begi ‘ubeyd ibnü ziyād erdi, aḡar üküş māl ıda bérdi. (NF 184/2)

2.7.2 İşlevleri

2.7.2.1 Cümlede Zarf İşlevinde Kullanılır

İçkerü kirgelü ıdmadı tıḡaru ma çıkaru bilmedi. (KE 11v 7);

Zeliḡanı körmeyin tēp artḡaru baḡtı. (KE 81v 13);

Yūsuf ilgeri Zeliḡā soḡınça yētinçi қаpuḡda Yūsufḡa yetdi. (KE 83v5).

2.7.2.2 Hareketin Yönünü Bildirir

İçindeki suwnı taḡaru saldılar. (KE 25v 10);

Ādem ernekin yoḡaru kötrüp anıḡ körkin körüp taḡlap... (KE 7r 17);

Muşdi‘ başını oḡ birle ötkerü atdı, tewe tüşti. (KE 35v 14);

Lūt tepredi, it ilgerü tewe soḡındın, kim yoluḡsa it, tewe tepinür erdi. (KE 58v 4);

...yâ taḡı ol tamuḡnı buzḡıl taḡı içrerek qoparḡıl. (NF 224/12);

Zeliḡanı körmeyin tēp artḡaru baḡtı. (KE 81v 13);

Īmāndın yüz ewrüp artḡaru qayıtḡay sizler. (NF 93/4)

Kıpçak Türkçesinde +ḡaru; +ḡaru/+gerü; +ra/+re; +ru ekleriyle yön gösterme ifade edilmektedir.

atkarı kal- ‘arkada kalmak’ (TZ 10b/2); *işkeri* ‘içeri’ (TZ 73b /12); *taşkarı* ‘dışarı’ (CC 60, 17; TZ 73b/12); *yokaru* (EH 95); *yogaru* (BM 26, 14; KK 44a/9); *yokarı* (TZ 28a/ 7).

yokaru < yokkaru (HŞ 3339); *artkaru* (HŞ 476); *asra* (HŞ 4665); *taşra* (HŞ 2388); *içre* (197); *taparu* (HŞ 810); *sınaru* (HŞ 2912).

2.7.3 Yön Gösterme Eki İle İlgili Görülen Ek Karışması Olayları

2.7.3.1 Zamirlere Eklenen Yön Gösterme Eki Yönelme İşlevinde Kullanılabilir

Kıznuñ közi bir yigitke tüşdi añar ‘âşık boldı, yigit me aña ‘âşık boldı. (KE 28r 15)

Bu yahşı oğlan bolğay, zīnhār muñar yahşı terbiyet kılğıl. (NF 112/16).

2.8 EŞİTLİK DURUMU

Eşitlik durumu, isimlerin eşitlik, benzerlik, gibilik, kadarlık ifade eden durumudur.

Eşitlik eki *+ça* hem yapım hem de çekim olarak görev yapan bir ektir. Böyle olunca da ekle ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır: Deny *+ca/+ce*; *+cak/+cek* ekleri ile, *+cık/+cik* küçültme eklerini, hatta bir kuvvetlendirme yapısı olarak kullanılan *çaç* sözcüğünü (çaç ok tiri gibi) köken olarak, miktar, zaman miktarı, zaman, devir anlamları veren *çağ* kelimesi ile ilgili bir *çañ* köküne bağlamaktadır. Böhtlingk de aynı görüştedir. “*Baçça* ‘bu kadar’; *haçça* ‘ne kadar’ örneklerindeki *ça*’yı ‘zaman ve miktar’ anlamındaki *çaç*’a götürüyorum” demektedir.⁹

Räsänen de, Deny ve Böhtlingk gibi *+ça* ekinin kökenini *çaç* sözcüğüne dayandırmaktadır. Ramstedt ise ekin kökenini Moğolca zaman bildiren *çağ* sözcüğüne dayandırmaktadır. Räsänen, Deny, Ramstedt ve Böhtlingk’in aksine

⁹ Z. Korkmaz, “Türk Dilinde *+ça* Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 12-84

Brockelmann +ça biçiminden çağ ve çaķ biçimlerinin genişlediğini söylemektedir.¹⁰

Gabain (1988:65) yapım eki olarak da kullanılan ekin, saklanmış eski bir son çekim eki olabileceğini; ek başına bir anlamı olmadığı için durum ekleri içinde değerlendirildiğini düşünmektedir.

Tekin (2000:117) isimlerin eşitlik durumunun +çA eki ile kurulduğunu; bir ismin eşitlik durumunun ise, eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları olarak görev yaptığını söylemektedir. Orhon Türkçesi dönemindeki kullanımına verdiği örnekler şunlardır:

Eşitlik-karşılaştırma zarfı görevinde

Türkîş kagan süsi ot+ça bor+ça kelti. (BK D 27)

Kanın sub+ça yügürti süñökün tag+ça yatdı. (KT d 2)

Sayıca yaklaşıklık zarfı görevinde

Elig+çe er tutdumuz. (T 2)

Uygur ilteber yüz+çe erin ilgerü tezip bardı. (BK D 37)

Görecelik zarfı görevinde

...bodunug eçüm apam törösın+çe yaratmış boşgurmış. (KT D 13)

Köñ+çe uduz. (T 15)

Oglanın erde marımin+çe bol. (Suci 9).

Harezmi dönemi eserlerinde gerek yapım gerekse çekim işleviyle yaygın bir kullanım bulan ekin, yapım eki olarak kullanımına ilgili bölümde değinilmiştir. Çekim eki olarak kullanımında, Eski Türkçe ve Karahanlı döneminden farklı bir kullanımının olmadığını gördük. Geçmişte olduğu gibi +çA/+cA biçiminde

¹⁰ M. Räsänen, age, s. 70

kullanılan ek, eklendiği sözcükle, eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları olarak görev yapmaktadır.

2.8.1 Kullanılışı

2.8.1.1 Zarflarla

+çA/ +cA eşitlik ekinin eklendiği isim ve zamirleri zarflaştırdığı görülür. Bu durum aşağıda incelenmiştir :

Eşitlik ve Karşılaştırma

Öz boyunıñ **ağırınça** kümüş, **ağırınça** altun...(KE 75v 6);

Olar **aymışınça** senā hamd şükr/Ayur miz ilāhī ni kim aydılar (MM 4/3-4).

Eşitlik ve Karşılaştırma Zarfı Görevinde

Ol taht mescidü'l-**harām** **teninçe** erdi. (KE 7r11);

Oğlanların ādemī **şüretinçe** oñurqasındın çıkardı. (KE 10r17);

Olar **aymışınça** senā hamd şükür (MM 4/1);

Taķı başlamaķlık **buyurmışça** rab (MM 93/2);

“Göre, kadar” anlamında görecelik zarfı görevinde

Yerinçe kıyām u kırā'at rükū' (MM 139/2);

İcābat kılğanı **mikdārınça** turur tēp aymışlar. (NF 39/9)

‘Abdul’lāh bin ‘Abbās **rivāyetinçe** on sekiz miñ yıl mülk tutdılar. (KE 4v15);

Burunķı kul nelük kitmes tēp köñli **tilemişinçe** urdı. (KE 159r 3);

‘Arap **tilinçe** aña edīm atayurlar. (KE 8r10);

Yerinçe şeri‘atnıñ aķkāmıların (MM 24/1);

Yunuĝnuĝ soĝınça düĝāne ketür (MM 86/1);

Bu ŝekk tüŝse rek‘at sanınça otur (MM 128/1);

Hediyye āmāda kılur erdiler küçleri yeterinçe. (NF 24/17);

Aķ kuŝlar turur, uluĝluķı karluĝaç endāzasınça... (NF 43/1);

Anıĝ buyruķınca, sūnnetçe yörüdi. (ME 145/8);

Taĝrı kezigce çevürür künlerni (ME 123/4).

Yön zarfı görevinde

Örce yörüdi kemi (ME 10/3);

Ayakça yörüdi kemi. (ME 12/7);

Eŝleŝdiler biri biri soĝıca yörüdi. (ME 194/8);

Menim artımça terk keliĝ. (NF 33/5)

Miktar Bakımından Yaklaşıklık Zarfı Görevinde

Munça nemerselerni bir köz yumup açķunça yaratur erdi. (KE 3v6-7);

Büter munça birle bu niyyet işi (MM 130/4);

Munça terbiyyet kılıp imān keltürmedin. (NF 6/1);

Munça ĥalāyık İslāmķa kirgenni körsün (NF 49/16);

Niçe bolur anda kiĝin sanāĝu (MM 125/2);

Niçe köp ekin yā tikiĝin (MM 199/4).

2.9 ARAÇ DURUMU

Araç durumu fiilin kendi aracılığıyla, kendisinin katılımıyla veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için girdiği durumdur. Araç durumu fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını bildirir. Bu durum ek ve görevli sözcüklerle ifade edilir. Türkiye Türkçesinde *+n* araç durumu eki kalıp sözler dışına bir çekim eki olarak kullanımdan çıkmıştır. Bu durumu, *ile* edatının eklenmiş biçimi karşılamaktadır.

Gabain (1988:64) bu durumun Eski Türkçede *+n/+ın/+in; /n/* ağzında bazen *+an/+en* ve yuvarlak ünlülerden sonra ara ara *+un/+ün* biçiminde olabildiğini söylemektedir. Gabain ayrıca kitabelerde araç durumu ekinin çoğunlukla ünlüsüz yazıldığını bildirmektedir.

Harezm Türkçesinde araç durumu ifadesinin çoğunlukla *+n* ile sağlandığını görmekteyiz. Ancak ekin dönemin sonlarında canlılığını yitirmekte olduğunu, *+la* eki ve *birle*, *bile* ve *birlen* edatlarının araç durumu görevinde kullanıldığını görmekteyiz.

2.9.1.Kullanılışı

2.9.1.1 İsimlerde

+n

Yūsuf açın suwsızın yığlayu yöriyü başladı. (KE 69v 12);

Hem ol aynı körgen yağız yér üze/ Adaķın yörirde köñül bulğayur. (KE 86r 5);

Kačan kim bu topraķ kızıl ķaņa ewrülse, oğlum Hüseyn ol vaķtın şehid bolğay, tedi. (NF 179/6);

Yüzin dāğlağaylar ķaburgaların/Hem arķan yaturup koyup ot ķarın. (MM 197/1-2);

*Haḡğa yanıp kıldı t̃ā'at tesbiḡ t̃ün **k̃üñün**.* (KE 151v14);

*Boldı Res̃ūlñüḡ üm̃meti/T̃ā'at kıdur t̃ün **k̃ündüz̃ün**.* (KE 2v6);

*T̃ün k̃ün anda ır̃ranıban ḡaldı kéçe **k̃ündüz̃ün**.* (KE 151v15).

+1A

*Yūsuf şefā'ati birle Reỹyān melik zindānlıḡlarını āzād kıldı, **taḡla** Deỹyān melik Muḡammed Muşṡafā şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem...* (KE 91v20);

*Enver köḡüllüḡ kişi bir ḡaraḡḡu **t̃ünle** anda turur.* (KE 22r18);

*Mek̃kedin **t̃ünle** Abū Bekr birle ḡaçıp ḡıḡtuḡ.* (NF 49/17);

*Keḡer ik̃kisindin yaḡın **biligle*** (MM 114/4).

bile

*Şafvān ol vaḡtın kāfir erdi kāfirlik **bile** söwer erdi.* (NF 72/9);

*Ol k̃ün Mek̃ke kāfirleri Bedr toḡuşı öḡi üḡün ḡatunların, öḡlanların **bile** alıp ḡıḡtılar.* (KE 223r18, tek yerde);

*...aḡa mālnı ḡoyḡaşdı tişi **bile*** (ME 115/6);

*Şükür ḡılḡu t̃ün k̃ün tazarru' **bile*** (MM 7/3).

birle

*Mevlī ḡudreti **birle** ol ékeḡüniḡ ḡudruḡı ḡaviştı.* (KE 4r 11);

*...aymamış ḡadıṡni benim aymaḡanıḡı bilip ḡaşd **birle** meniḡ üze yaḡan sözlep peyḡāmbar 'as aydı t̃ése.* (NF 2/8);

*...üykürdi anlar üze atlıḡları **birle**, ya'nı ḡerigi birle* (ME 3/7);

*Köḡül **birle** taşdıḡ kerek bil burun* (MM 19/1).

birlen

...siz bu ‘*âcizlikünüz birlen miskinlik birlen iş kılıp tēp aydı.* (KE 3v 8-9).

2.9.1.2 Zamirlerde

Mundagin tegme bir yerde tā‘at kılmış ağdurup bu dünyāge çıkardı. (KE 4v2);

*Senin ol **anın** sen bolayın tiseñ* (MM 314/4);

Anın munça teñlig idi sinayur. (KE 86r 9)

2.9.2 İşlevleri

2.9.2.1 Fiilin Hangi Vasıtayla Yapıldığını Bildirir

*Ketürgey **kirā’atsızın** bu vücūd* (MM 142/2);

...*küçün tuttı anı fulān iş üze* (ME 12/6);

...*atalar analarınğa yaman **tilin** sözlegenlerni, beşinçi muhabbeş kim arıgsız kııurlar.* (KE 41v 15);

Öz *elgin* bu *hat* aldımız, *Mâlik Ze‘rdin tamām bahā* aldımız. (KE 73v 6);

*Hem ol aynı körgen yağız yer üze/ **Ağakın** yörirde köñül bulğayur.* (KE 86r 5).

2.9.2.2 İş ve Hareketin Tarzını Bildirir

*Ol tağı yañaqladı, Yūsuf **yüzin** tüşdi.* (KE 70r 3);

*Yūsuf **açın** suwsızın yığlayu yöriyü başladı.* (KE 69v12);

*Neçe künke tegi kamuğ şahābe **birin birin** kelip bey‘et bērdiler.* (NF 94/11);

*Yüzin dāğlağaylar kaburğaların/ Hem **arқан** yaturup koyup ot қарın.* (KE 197/1-2);

*Kördüm anı **açukun** kōrkı andın* (ME 111/3);

Peygāmbar ‘as yanın yıķıldı. (NF 12/16)

Kelime harflerini birin birin tēdi (ME 190/7).

2.9.2.3 Zaman İfadelerinde Zamanın Tasviri İçin Kullanılır

Hāk te‘ālā ol vaķtın ol kim dūnyānı yarattı. (NF 391/16);

Kūzūn ‘ibret uruķın baķıp ekse sen (MM 276/1);

...tā‘at kıılur tūn kūndūzūn. (KE 2v6);

Üç karaŋguluķda balıķ ķarnını mihrāb etip/ Hākķa yanıp kııldı tā‘at tesbīh aydı tūn kūnūn. (KE 151v14;

Kaķan kim bu topraķ kıızıl ķaŋķa ewrūlse, oğlum Hūseyin ol vaķtın şehīd bolğay, tēdi. (NF 179/6)

Kıpçak Türkçesinde araç durumu ifadesi: +n; +la/+le; +layın ekleri ve bile edatı ile sağlanmıştır.

ansızın (CC 121,16); kūntūzūn (BM 33); taş bile taşlap...(CC 122,15); yol bile bar- (CC 123, 26); biy bile kel- (KK 43b/1); direk bile oltur- (EH 142); keldügümleyin (TZ 75b/8); kūndūzleyin (TZ 73a/5); keşeleyin (TZ 75b/2); yaŋıla (HŞ 1319); tūnle (HŞ 559); yaşın (HŞ 3650); .yayın (CC 130, 38); songun (EH 136); öngūn (EH 136); ūstūn (T 56).

2.10 BİRLİKTELİK DURUMU

2.10.1 +II.....+II

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek, birbirine yakın iki sözcükte kullanılmakta ve iki ad arasında denkleştirme görevi görüp, eklendiği sözcüğe ‘aşağı yukarı, ve’ anlamı katmaktadır. Tekin (2000:105), +lı.....+lı yapısını Çekim bölümünde Bağlama (Birleştirme) başlığı altında incelemiş ve Orhon Türkçesindeki kullanımına şu sözcükleri örnek vermiştir; *ini-li içi-li, beg-li*

bodun-lı, toruğ buğa-lı semiz būğa-lı, tün-li kün-li gibi. Brockelmann (1954:120), bu ekin muhtemelen ili sözcüğünün ön ünlüsünün düşmesi sonucu ortaya çıktığını söylemekte ve kullanımına şu sözcükleri örnek vermektedir; *etli tirnekli; bizli sizli; kadaşlı adaşlı; yıparlı biligli; qaralı örünli; ukušlı biligli; kızılı sarıglı* gibi

Harezmi döneminde kullanımı yaygın olmayan ek, aşağıdaki örneklerde görülmüştür:

Üstün baktım erse, körer-men bir yerli kökli arasında bir uluğ taht urulmuş.
<yer+li kök+li (NF 9/7);

...oğağlı uyqulı arasında Ādemnūj sittīn eyegüsindin yanındın Ḥavvānı yaratdı. <oğağ+lı uyqu+lı (KE 7v5);

...tēmese ferīšteler öñli soñlı secde kılmış ihtimāli bolğay erdi. <öñ+li soñ+lı (KE 9r7);

Şāmlı Hicāzlı arasında... <Şām+lı Hicāz+lı (KE 31v6);

Ol tağda erkekli tişili eki arslan yoluqtı. (KE 144r21).

Kıpçak sahasında: *aqlı qaralı* (TZ 63a); *uzunlı kısqalı* (TZ 63a) örneklerinde geçmektedir.

III. AD YAPIMI

III. YAPIM EKLERİ

1. ADDAN AD YAPAN EKLER

+An

Eski Türkçeden beri sınırlı sayıda sözcükte görülen ve kaynaklarda genellikle eski bir çoğul eki olarak kabul edilen bir ektir. Moğolca ve diğer Altay dillerinde aynı işlevde görülen bu ekin, Türkçede zamanla işlevi unutulup ulandığı sözcükle kalıplaşması sonucu kök sözcükten küçük anlam farkıyla yeni sözcük ortaya çıkmıştır (Poppe, 1992:90-92; Poppe, 1952:65-83); *eren*, *oğlan* sözcüklerinde olduğu gibi. Bu nedenle söz konusu ekin gramer kitaplarında değerlendirilişinde birlik görülmemektedir. Gerek Gabain (1988) ve gerekse Tekin (2000) eki hem *Addan Ad Türeten Ekler* hem de *Çokluk* bölümlerinde ele almışlardır.

Gabain (1988:44), *eren*, *oğlan*, *örten* sözcüklerini örnek verirken, sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme anlamı katan ekin çokluk işlevini şüpheyile karşılamış ancak *Çokluk* bölümünde de değerlendirmiştir. (1988:62)

Tekin (2000:103) *Orhon Türkçesi Gramerinde* Moğolca kaynaklı çokluk eki olarak *ärän* ve *oğlan* tanıklarını vermiş ayrıca *Addan Ad Türeten Ekler* arasında gösterdiği +An için, *yägren* ‘kestane rengi (at donu)’ (KÇ D 3,9) < *yägir* ‘ceylan’ (KÇ D 6) sözcüğünü örnek vermiş ve karşılığının Hak. *çigrän* ‘kestane rengi’, Tat. *cirän ay.*, Yak. *siär ay.*, < **yägir* olduğunu söylemiştir. (2000:81)

Erdal (1991:91) eki +(A)n olarak değerlendirmiş ve *oğlan*, *eren*, *boğun*, *özän* ve *örten* (*örten* sözcüğünde durumun ses benzerliği olabileceğini düşünmektedir).

Harezmi dönemi eserlerinde de kalıplaşmış örnekler dışında ekin yeni sözcükler türetmediğini görmekteyiz. Ayrıca aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi ekin çokluk işlevi unutulmuş olacak ki üzerine *+lar* çokluk ekini almıştır.

oğlan ‘çocuk, evlat, oğlan, erkek evlat’ < oğul+an (NF 3/6; KE 14v1,3); *eren* ‘erkek, insan, insanlar’ < er+en (NF 5/15; KE 19v17; 57v16).

Kıpçak sahası eserlerinde ekin yalnızca *oğlan* sözcüğünde kalıplaşmış olarak yaşadığını görmekteyiz:

oğlan (Gü. 290/3; 256/9; CC 123,6; 122,5); *eren* (İM).

Eski Türkçe döneminde geçmiş olan *örten* ‘alev, alevler’ sözcüğüne Harezmi ve Kıpçak sahası eserlerinde rastlanmazken, *örten-* (KE 75v15, 83r13); *ört-* (MG. 45r:7) ve *örte-* (Gü. 355/3) ‘yanmak’ fiil biçimleri seyrek de olsa kullanılmıştır.

+AgU

Erdal (1991: 162) bu ekin vücudun bölümlerini ifade eden temel isimlere gelerek, karakteristik özellikleri ifade eden sözcükler türettiğini söylemektedir. Görüşünü destekler nitelikte verdiği örnekler ise şunlardır: *karın* ‘karın’ > *karın+agu* ‘şişman adam’; *boyun* ‘boyun’ > *boy(u)n+agu* ‘inatçı, kibirli’ *señir+egü* ‘her zaman burnundan sümük akan çocuğa sövmeye kullanılan sözcük’ (*señiregü at*, DLTIII 387/13); *kerşegü at* ‘kürek kemiğinin altında yagırı bulunan at’; *şilegü* ‘iki yaşındaki hayvan’; *tışağı* ‘hayvanın onu karakterize eden dişlerinin yaşı’ sözcüklerini de örnek olarak vermiştir.

Erdal bunun yanında organ adlarına addan fiil türeten ekler ve yardımcı fiiller ulanarak aynı işlevde fiiller de türetildiğini belirtmiştir: KB 6309’da *boyun beğüt-* ‘buğralaşmak’; DLT I 226/1’de *boyna-* ‘inatçı olmak’ ve ME 6/2’de *boyun su-/sü-* ‘uymak, itâat etmek’.

Erdal, +AgU ekiyle +AK ekinin birbirinin alternatifi olduğunu düşünmekte ve bunu da kanıtlamak için DLT’de geçen *ķarnak* < *ķarın* ve *ķarnağı* sözcüklerini örnek vermektedir. Gerçekten de DLT’de hem *ķarnaķ er* hem de *ķarnağı er* ‘koca karınlı adam’ ifadeleri geçmektedir. *ķarnaķ* sözcüğü tespitlerimize göre KK72a/6’da “döşeme, pişirme ve yemek için gerekli eşya adları” bölümünde ‘cariye’ anlamında geçmektedir. Ayrıca KK 69a/3’te, KE 232r18’de *iķegü* olarak geçen sözcüğün *iķek* ‘bağırsak’ biçiminde geçtiğini görmekteyiz. Erdal, aynı benzerliğin *tışek* ‘iki yaşındaki koyun’ sözcüğünde de olduğunu söylemektedir. (**tışegü*>Yak. *tisege*)

Erdal *alpağut*, *bayağut*, *başağut* ve *uzağut* sözcüklerinin de yapı ve sözlüksel olarak yukarıda geçen sözcüklerle ilgili olduğunu düşünmektedir. Çünkü bu sözcükler kişilerin sınıflarını göstermektedir. Ancak +gUt ekinin aksine +AgU formunda negatif bir anlam olduğunu da belirtmektedir. Erdal, ayrıca *tıl+aņu* ‘da ‘düzgün anlatımlı’ geçen +AņU ekinin de +AgU’nun varyantı olduğu kanısındadır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde aşağıdaki örneklerde geçmektedir:

boynağı ‘itaatsız, asi, isyankar’ <boy(u)n+ağı (KE 149v15; ME 110/5); *iķegü* ‘kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şeylerin adı, bağırsak’< iķ+egü (KE 232r18).

+Ay

Kullanımı yaygın olmayan bir ektir. İlgı ve yön ifade etmektedir.

Erdal (1991:165), eki +gAy olarak almış ve çoğunlukla yön ve nitelik ifade eden sözcükler türetmeye yarayan bu ekin Eski Türkçe döneminde seyrek kullanıldığını, örneklerin çoğunlukla Orta Türkçe dönemine ait olduğunu söylemiş ve +Ay biçiminde ulanan örnekleri de vermiştir: *ilgey* ‘ön’, *özgey* ‘sadık, vefalı’, *yokay* ‘yukarı’, *oñay* ‘kolay’, *kolay* ‘kolay’, *küçgey* ‘zalim, zorba’, *kuzäy* ‘kuzey’, *günäy* ‘güney’.

Brockelmann (1954:88), bu ekin a+a’?dan kısaltılmış bir biçim olduğunu söylemiş ve *iley*, *kolay* ve *oñay*, *tolay* sözcüklerini örnek vermiştir.

Brockelmann (1954:103), *sülegey*, *küçgey~küçey*, *üzgey*, *turgay*, *yükgey~yükey*, *sevgey* sözcüklerini +Gay eki altında değerlendirmiş ve bu eki +ga/+ge’den getirerek +ay/+ey ile ilgisi olmadığını ortaya koymuştur. Bu örneklerdeki *yükgey~yükey*, *küçgey~küçey* alternansları dikkat çekmektedir.

Bizce Erdal’ın +gAy eki altında hem *ilgey*, *özgey*, *küçgey* hem de *yokay*, *oñay*, *kolay*, *kuzäy*, *günäy* örneklerine yer vermesinden anlaşılabacağı üzere bu iki ek yapı bakımından birbiriyle ilintilidir.

Harezmi döneminde yukarıda geçen örneklerin dışında ekin yeni ve yaygın bir kullanımıyla karşılaşmamaktayız:

iley ‘ön, ön taraf’ <il+ey (NF 426/15; KE 85r20; 87v21) (krş. *ileg* ‘ön, ön taraf’ NF 26/8 19 yerde; KE 41v13 3 yerde); *yükey* ‘yüksek, yüce’ <*yük+ey (ME 192/4; NF 55/13); *küçey* ‘zor, güç’ < küç+ey (ME 180/5; NF 60/16); Clauson *küçgey~küçey* sözcüklerini *küç* adından getirmiştir. (EDPT 697). *oñay* ‘kolay’ <oñ+ay¹ (KE 7r4,6; 18r3; 221v1; 6v2).

Kıpçak sahasında ekin geçtiği örnekler *iley* (Gü. 105/9; 42/8; MG 51r:6; 52v:1), *küçey* (HŞ), *kolay* (MG 69r:9; TZ 24a/12). *İley* anlam değişimine uğrayarak ve +n araç durumu eki alarak *ileyin* ‘arka’ biçiminde KK 44a/11’de geçmektedir.

¹ EDPT(1972:191)’de *oñay* sözcüğü kök olarak verilmiş ve lehçelerde *oñday/oñdoy*; *ıñğay/ıñtay*; *oñoy/oñtoy* gibi fonetik değişimlerle karşımıza çıkmaktadır denmektedir. DLT (1972: 89)’de *oñ* ‘kolay’ biçimi de geçmektedir.

+ (X)ç

İşlek olmayan bir ektir. Benzetme, ilgi; ayrıca küçültme ve sevgi ifade eden sözcükler türetir.

Erdal (1991:58), *begeç* ‘beyceğiz’; *bekeç* ‘prenslerin sanı’; *kulaç* ‘kölecik’ vb. sözcükleri örnek vermiştir.

Karahanlı döneminde seyrek bir kullanımla karşılaşmaktayız: *aşaç* ‘tencere, aş kabı’ (DLT’de *aşaç* III 382/2 yanında *aşıç* ve *eşiç* I 52/8 biçimleri de vardır.); *begeç* ‘beyceğiz’ DLT I 357/28 (Mansuroğlu:1988; Dilaçar:1988)

Harezmi döneminde tek bir sözcükte geçmektedir.

aşaç < aş+aç ‘tencere’ < aş ‘yemek’ (KE 228v7).

+çA

Eski Türkçeden başlayarak hem yapım hem de çekim işlevi olan bir ektir. Başlangıçta eşitlik hali eki olarak kullanıldığı, daha sonra bu görevin yanı sıra yapım işlevinde de kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Çalışmalarda genellikle hal ekleri kapsamında incelenmiştir. (Tekin, 1968; Brockelmann, 1954; Banguoğlu, 1990)

Harezmi Türkçesinde de gerek yapım gerekse çekim işleviyle yaygın bir kullanım gösteren +çA ekinin kullanımı için aşağıdaki sınıflandırma yapılabilir:

1) Ekin *ol* üzerine ulanmasıyla ‘öylece’ anlamında zarf oluşturma : *andın son ekegü ança, yürüdiler.* (*ança* ‘öylece’) (NF 20/7).

2) *bar* üzerine gelerek ‘bütün, hep, hepsi’ anlamında sıfat oluşturma: *barça sahabalar aydılar.* (*barça* ‘bütün’ < bar+ça) (NF 103/9).

bar sözcüğüyle kaynaşarak belgisiz zamir olarak kullanılmıştır; *Hak ta’ālā barçadın burun bir gevher yaratdı ol gevherğa heybet birlen nazar kıldı.* (KE 3r9).

3) *bu* işaret zamiri üzerine gelerek ‘bunca’ anlamında sıfat oluşturma: *bizlerke ne horluk turur munça yer kelmişdin song* (*munça* ‘bunca’ < bu+n+ça) (NF 45/12).

4) Etnik adlar üzerine gelerek dil adı yapmaktadır: ‘*arabice* sözledi (ME 8/1).

5) Adlardan yer-yön zarfı yapmaktadır: *ayakça yörüdi.kemi* (ayakça ‘aşağı, engine’< ayak+ça) (ME 12/7); *örce yörüdi kemi*² (örce ‘yukarı doğru’ < ör+ce) (ME 10/3); *arıp solca destâr kıyınsız kefen* (solca ‘çarpık’<sol+ca) (MM 282/3).

Kıpçak sahasında Harezmi dönemindeki işlevlerine yakın kullanıldığını görmekteyiz:

Belgisiz zamir olarak: ...*barçadan üstün kötürdi*. (CC 138,14)

Sıfat olarak: ...*munça ulu baha* (CC 149,7); ...*munça iygilik* (CC 149, 2); ...*barça kişi* (CC 125,23); ...*barça arular* (CC 123,30); ...*ança çaklı* (CC 143,15)

Zarf olarak: ...*barça körünür körünmez*... (CC 148, 2); ...*ança sewer-biz tenjirni neçe bir anuñ buyruhun tutar-biz*. (CC 123, 15)

Memluk-Kıpçak sahası sözlük ve gramer kitaplarının hepsinde *barça* biçimiyle geçen ek, Kuzey-batı Türkçelerinde görülen ç>ş ünsüz değişimi doğrultusunda +şa biçiminde de gelişmiştir: *barça* (82a 8)~*barşa* (TZ 82a 4; 90b 5)

Kalıcı ad türetimiyle: *burğuça* ‘tronbeta’ (burğu ‘tronbe’); *bürçe*³ ‘pulices’ (bür ‘en knospe’) (CC 108, 33).

+çI/+çU

Adların sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uğraşı adları yapan bir ektir.

Harezmi Türkçesinde ekin işlevinde herhangi bir gelişme ve değişme olmamıştır:

bitigçi <bitig+çi ‘katip’ (*bitig* ‘mektup’<bit-i-g) (NF 78/13); *yolçı* <yol+çı ‘yolcu’ (KE 129r17; 218r18); *sakçı* <sak+çı ‘gözcü, nöbetçi’ (*sak* ‘uyanık’<sa-k) (KE 37r14); *yalgançı* ‘yalancı’ <yalgan+çı (*yalgan* ‘yalan’) (ME 5/6); *cefâçı* <cefâ+çı ‘cefa eden’ (*cefâ* ‘eziyet, cefa’) (MM 85/3); *başçı* <baş+çı ‘lider, önder, kılavuzluk eden’ (KE 2r14); *bözçi* <böz+çı ‘bez dokuyan, dokumacı’ (KE 18r7); *tariğçi* <tariğ+çı ‘çiftçi’ (KE 15v11).

Kıpçak sahasında da Harezmi döneminden farklı bir kullanımla karşılaşılmamıştır:

² EDPT (1972); DLT Dizin (1972); Kutadgu Bilig Dizin (1979) ve Altun Yaruk (1994)’ta geçmeyen bu sözcük Harezmi Dönemi eserlerinden yalnızca ME’de ve orada da bir yerde geçmektedir. a.g.e.’de ör ‘yukarı’ ve ör- ‘yükselemek, kalkmak’ biçimlerinde geçmektedir.

³ Bu sözcük DLT’de *bürge* biçimindedir. (DLT Dizin IV; Ank. 1991)

aşçı (KK 55); *bitigçi* (CC 50,26; 80,11); *etikçi* (CC 86,2); *işçi* (CC 164, 16); *savçı* (EH 61); *esrikçi* ‘ayyaş’ (CC 131,7), *ersekçi* ‘iffeti olayan kadın’ (CC 99, 22; 132,17).

Yukarıda *barça/barşa* örneğinde olduğu gibi KK 55’de *yogurtşı* sözcüğünde de Kuzey-batı Kıpçak Türkçesi özelliği olan ç/ş değişimi görülmektedir. Bu ses değişimi NF ve HŞ’de de tespit edilmiştir: *iç-* (NF 369/10)~ *iş-* (NF 367/1); *kaç-* (NF 361/1)~ *kaş-* (NF 75/4; HŞ 2959).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de de meslek adı, bir işle sıkça uğraşma durumunu ifade eden sözcükler türetmiş ve yaygın bir kullanım bulmuştur.

başçı ‘başkan’ (HŞ 4505); *karakçı* ‘hırsız’ (HŞ 2281); *sakçı* ‘bekçi’ (HŞ 236); *kopuzçı* ‘kopuz çalan’ (HŞ 1623); *bitigçi* ‘yazıcı’ (HŞ 2777); *közetçi* ‘gözcü’ (HŞ 1480).

+çAK/+çUK

Adlardan küçültme ve sevgi ifade eden sözcükler türeten bir ektir. Gabain (1988:43) Eski Türkçe dönemindeki kullanımı için yalnızca +çAK’lı biçiminden söz etmiştir: *bıçak* ‘çakı’ (*bı* ‘bıçak’); *koliçak* ‘kolcuk’

Erdal (1991:46-47)’ın Eski Türkçe dönemi için verdiği örnekler şunlardır: *koliçak* ‘kolcuk’; *alçak* ‘arkadaş canlısı’; *kapırçak* ‘tabut’; *sörçük*~*sörçek* ‘bilmece, masal’; *kapçuk*; *küpçük*; *kulunçuk*

Brockelman (1954:91-94) Orta Türkçe dönemi için hem +çAK hem de +çIG/+çIK biçimlerini vermektedir; *bıçak*, *biçek*, *burçak*, *örümçek*, *karınçak*, *kudruçak*, *tüfürçek*; *kılıçık*, *örümçik*, *kançık*, *sıgırçık*, *irinçik*, *yerinçig*.

Harezmi Türkçesinde aşağıdaki biçimleriyle görülmüştür:

tağarçuk < tağar+çuk ‘içine buğday ve başka şeyler konulan büyük kap, harar’ (*tağar* ‘büyük kap’ EDPT 471) (NF107/8); *çipçuk* <çip+çuk ‘serçe’ (NF 244/15); *örümçük* <ör-üm+çük ‘örümcek’ (*örüm* ‘örülmüş’ EDPT: 231) (NF 21/2) ~ *örümçek* (KE 220v 1); *kışkaçuk* <kışka+çuk < kışka+ça ok ‘kısacık’ (MM 187/4); *ertecek* erte+cek ‘sabahleyin’ (ME 69/3); *bıçak* <bı+çak ‘bıçak’ (KE 50r10); *sörçek* <sör+çek ‘bilmece, kapalı söz; masal, hikaye, efsane’ (ME 16/6).⁴

⁴ Erdal, (1991:47) *sörçek* ve *sörçük* sözcüklerinin söz sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünmüş ve DLT’de geçtiğini söylemiştir. DLT dizininde (TDK,1972:109) ise sözcük *sürçek* ve *sürçük* olarak geçmiş ve ‘gece toplantısı, müsamere’ anlamı verilmiştir.

+çA yapım eki üzerine gelen ok edatının kalıplaşmasıyla oluşan +çAK/+çUK küçültme ekleri Kıpçak sahasında da yaygın kullanım bulmuştur. Ekin genişlemiş biçimi olan +çuğaz/+çükez/+çuğas/+çükes ise genellikle tek heceli sözcüklere gelmektedir.

ağırçağ ‘ağırca’ (TZ 11a1) (krş. **ağırşak** T 49/17~ **ağurşak** EH 16); **avurçuğ** ‘çıkırığın ağırlık merkezi’ (TZ 11a1); **kaburçağ** ‘sandık, kutu’ (EH 68; krş. **kabırçağ** ‘tabut’ DLT IV); **salınçağ** ‘at eğrinin kayışı’ (EH 60); **sapçağ** ‘bakır kulplu kova’(EH 56); **isiçek** ‘sıcacık’ (TZ 46a10); **kökçek** ‘güzel’ (TZ 30b5); **yakınçağ** ‘yakınca’ (TZ 46a 10); **arslançuğ** ‘arslacık’ (TZ 46ba); **bebeçük** ‘göz bebeği’ (EH 28); **azaçuğ** (EH 112); **kiçiçük** (EH 79); küçüçük (EH 105; TZ 22a 2); **balçık** ‘balçık’ (KK 66a10; MG 75v:1; 93r:5; CC 78,8); **balaçuğ** ‘küçük pasta’ (CC 109, 18).

HŞ’de şu örneklerde görülmektedir: **örümçük** ‘örümcek’ (HŞ 140/112). Hacıeminoğlu *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri* (2000:33) adlı çalışmasında addan ad yapan +çük ekini verirken **bürünçük** <**bürün-çük** ‘baş örtüsü’ (HŞ 2961) sözcüğünü de vermektedir. Oysa ki bu buradaki ek fiilden ad türeten – çUK ekidir. Clauson da sözcüğü **bürün-** fiilinden getirmektedir. (EDPT: 367)

+çIG

Benzerlik ifade eden bu ek, çoğunlukla sıfat türetmiştir.

Gabain (1988:48), ekin asıl +sığ/+sig olduğunu ve eklendiği sözcüğe ‘gibi, benzer’ anlamları kattığını belirtmiş ve **külşig** ‘köle gibi’; **bägsig** ‘bey gibi, beye yakışır’; **adınsığ** ~**adınçığ** ‘başka türlü, seçkin’ örneklerini vermiştir. Ayrıca +sığ ekinin ç’li bir sözcüğe ulandığında ç+sIG> +çIG biçiminde geliştiğini söylemiş ve **küsençig** ‘arzu edilen, istenilen’ (**küsenç** ‘arzu, istek’+sig); **korkınçığ** ‘korkunç’ (**korkınç** ‘korku’+sığ) sözcüklerini örnek vermiştir.

Tekin (2000:82) Orhon metinlerinde bu ekin yalnızca **adınç(ç)ıg**< ***adınç+sığ** sözcüğünde ve Uygurcada; **korkınçığ** ‘korkunç< ***korkınç+sığ**’ta geçtiğini söylemiştir.

Brockelmann (1954:94), Orta Türkçe dönemi için +çığ ve +sığ eklerini ayrı başlıklar altında incelemiş ve birbirleriyle ilgisine değinmemiştir. **irinçig** sözcüğünde geçen ekin de +inç olduğunu söylemiştir. Oysaki bu sözcüğün açılımı şöyle

gösterilmeliydi: <ir-i-n-ç+sig. Ayrıca *yersinçig* (uig. TT VI), *yerinçig* (KG 34,8 KF) sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi döneminde de yalnızca *irinçig* sözcüğünde görülmektedir:

irinçig < irin-ç+/sig ‘acınacak durumda olan, zavallı’ (*irinç-* ‘sefil olmak, perişan olmak EDPT: 234) (KE 238r16); iril- ‘bıkmak, usanmak’ (KE 239r1); *süçüg* <süt+sig ‘tatlı tadı güzel olan’ (KE 75r18; NF 148/17).

Karamanlıoğlu (1994:33) +sı, +sıy eklerini <+sı-ğ? (krş. +sığ, +çığ) olarak değerlendirmiştir: *avursı* (CC 61, 6) ve *agırsıy* (CC 61, 6) ‘hürmete layık, muhterem’ sözcükleriyle örneklendirmiştir.

Kıpçak sahası eserlerinde geçmiş dönemlerde ekin ulandığı sözcüklerden *süçüg* *süçi* biçiminde karşımıza çıkmaktadır: Kİ 51.

+dAm

Eklendiği sözcüğe pekiştirme anlamı katan ekin kullanımı seyrek.

Gabain (1988:46), eki +tam/+tem;+dam/+dem olarak almış ve *erdem* ‘güç, yiğitlik’, *birdem*, *birtem* ‘birlik, beraberlik bir kere’, *teğridem* ‘ilahi’, *boğdam* ‘küf’, *kündem* ‘güneşli’ sözcüklerini örnek vermiştir.

Orta Türkçe dönemindeki kullanımına Brockelmann (1954:97), *erdem* ‘güç, yiğitlik’, *öktem* ‘suç, kabahat’, *tildem* ‘iyi, güzel söz söyleme’ sözcükleriyle örneklendirmiş.

Harezmi döneminde yalnızca +dAm biçimiyle karşılaştığımız ekin kullanımının da seyrek olduğunu görmekteyiz:

közdemci <köz+dem+ci ‘gözcü’ (köz ‘göz’) (ME 62/8); *erdem* <er+dem ‘güç, yiğitlik’ (er ‘erkek, koca, kişi’) (KE 125v12).

Kıpçak sahası eserlerinden yalnızca CC’de ek ile ilgili iki sözcüğe rastlanmıştır:

erdem ‘erdem, fazilet’ (CC 131,14); *öktem* ‘gururlu, kibirli, azametli’ (CC 131,26).

+dAş

Kullanım alanı çok geniş olmayan, öteden beri sınırlı sayıda sözcükte kullanılan bu ek, eşitlik beraberlik, ortaklık bildiren sözcükler türetmektedir. Gabain

(1988:46), Eski Türkçe dönemi için açılımını: bulunma hali eki *+ta* ve *iş* ‘eş’ olarak gösterdiği *+daş*, *+deş*, *+taş*, *+teş* ekinin *+taş*/*+teş* biçimine örnek vermemiş sadece *kaşa* ve *karındaşa* sözcüklerine değinmiştir. Erdal’da (1991:119) ekin *+tAş* biçimini tanıklamamıştır.

Harezm dönemindeki kullanımı aşağıdaki gibidir:

kaşa <kol+daş ‘arkadaş, dost’ (*kol* ‘el’) (NF 31/11); **kaşa** <ka+daş ‘akraba, kardeş’ (*ka* ‘kardeş, akraba’) (NF 48/15; KE 244v15); **sözdeş** <söz+deş ‘muhatap’ (*söz* ‘söz’) (ME 89/2); **karındaşa** <karın+daş ‘kardeş’ (*karın* ‘karın’) (ME 125/2; KE 16v8); **emikdeş** <emik+deş ‘süt kardeş’ (*emik* ‘meme’) (KE 227v9); **yaşaşa** yaş+daş ‘yaşıt’ (*yaş* ‘yaş’) (KE 209r19).

Kıpçak sahası eserlerinde de Harezm döneminde olduğu gibi yaygın bir kullanım gösteren ek ile ilgili örnek sözcükler şunlardır:

karındaşa ‘kardeş’ (HŞ 3582); **yoldaşa** ‘yol arkadaşı’ (HŞ 3540); **emükdeş** ‘kardeş, süt kardeşi’ (HŞ 3413); **hâcedaşa** ‘sınıf arkadaşı’ (HŞ 1326); **boydaşa** ‘bir boyda olan’ (TZ 86b 9); **evdeş** ‘ev kadını’ (TZ 55); **evdeş** ‘bir evde oturanlar’ (EH 25); **kocadaşa** ‘aynı efendinin köleleri’ (T 88); **kündeşa** ‘ortak zevce’ (TZ 23a7); **tendeş** ‘aynı, birbirine denk’ (CC 144, 17); **öydeş** ‘ev arkadaşı’ (TZ 86b8); **kaşa** ‘kardeş’ (HŞ 2607).

+di

Tekin (2000: 86) ekin zarf türeten bir ek olduğunu söylemiş ve *+tI* ve *+dI* olarak almıştır. *amti* ‘şimdi’ (KT D 9 vb) <*am ‘şu an’; (krş. Hak. *am* ‘şimdi, şu an’); *ekinti* ‘ikinci, ikinci olarak’ (KT K 5 vb) < *eki*, *ekin* ‘iki’ (KT D 1, BK D 4) < **ekin*; *edgüti* ‘iyice’ (KT G 2, vb); *katıgtı* ‘sıkıca’ (IB 33~*katıgdı* KT G 2, IB).

Harezm dönemi eserlerinde ekin her zaman ötümlü olduğunu ve Eski Türkçe dönemindeki sözcüklerden farklı olarak sadece zaman zarfı türeten sözcüklerde kullanılmıştır.

ekindi <eki+n+di ‘ikindi’ (KE 127v/10) krş. **ekindü** (KE 140r21); **emdi** <em+di ‘şimdi’ (NF 38/1).

ekindi sözcüğü *ök* pekiştirme edatıyla kalıplaşarak **ekindük** biçimiyle KE 22r12 ve NF 30/14 karşımıza çıkmaktadır.

Kıpçak sahası eserlerinde yalnızca kalıplaşmış olarak *emdi* sözcüğünde geçmektedir;

emdi ‘şimdi’ (CC 61, 14; 140, 18; MG 86r: 7).

+GA

Tekin (1968) ve Brockelmann (1954)’ın çalışmalarında değinmedikleri bu ek için Gabain (1988:) *başka* ‘başka’ ve *ürke* ‘daima’ (*ür* ‘uzun müddet’) örneklerini vermiş ve eki *+ka/+ke* olarak değerlendirmiştir.

Eski Türkçe dönemindeki örnekler dışında ek, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde *öz* ve *bir* üzerine de gelerek sözcükler türetmiştir.

özge <öz+ge ‘başka’ (öz ‘öz’) (ME 26/2); *başga* ~ *başka* <baş+ka ‘başka’ (KE 73v13); *birge* <bir+ge ‘birlikte, beraber’ (KE 2v17; 4r16,18; 33v18).

Kıpçak sahası eserlerinde farklı bir türetimle karşılaşmamıştır:

başka ‘başka’ (CC 121,16; TZ 26b10); *özge* ‘başka’ (CC 68,5; EH 13; TZ 26b10); *birge* ‘birlikte, beraber’ (CC 64, 9).

+GA_n

Kullanımı yaygın olmayan çoğunlukla bitki adları türeten bir ektir.

Eski Türkçedeki kullanımı için Erdal (1991:85); *karakan* ‘bitki adı’, *yakrıkan* ‘bitki adı’, *böken* ~ *büken* ‘karpuz’, *üyürken* ‘darıya benzeyen yabani bir bitki’, *çimgen* ‘yabani bitki’, *tavışgan* ‘tavşan’, *sıçgan* ‘fare’ sözcüklerini örnek vermiştir. Orta Türkçe dönemi ile ilgili kaynak eserlerde bu eke rastlanmamaktadır. (Brockelmann, 1954). Ancak dönemin önemli eserlerinden DLT’de *tuturkan* ‘pirinç’ (I, 521/2); *küwürken/kümürken* ‘dağ soğanı’ (I, 522/22; 525/24); arpağan ‘arpaya benzeyen başağı bulunan, evi bulunmayan bir bitki’ (I, 140/3); *büken* ‘karpuz, hint kavunu’ (I, 399/17); *yakrıkan* ‘findık büyüklüğünde kırmızı meyvası olan bir bitki’ (III, 56/1); *karakan* ‘dağ ağaçlarından bir çeşit ağaç’ (I, 448/22) sözcüklerinde geçen *+kan* şüphesiz ki sözü edildiği gibi bitki adı türeten ektir.

Harezmi döneminde de iki sözcükte geçmektedir:

çimgen <çim+gen ‘çimen’ (NF 131/14); *tuturgan* <tutur+ğan ‘pirinç’ (NF 292/13-15-16). Clauson sözcüğün tutur- fiiliyle semantik bir ilgisinin olmadığını belirtmektedir. (EDPT: 461)

+AğU

Erdal bu eki sosyal grup ve pozisyon ifade eden bir ek olarak değerlendirir ve ekin aslında AğU olduğunu bunun üzerine +t eski çokluk ekini alarak genişlemiş biçimiyle de kullanıldığını ancak bu AgUt formunun çokluk veya ortaklık anlamında olmadığını belirtmektedir: *alpağut*, *bayağut*, *uzağut*, *kağut* (Erdal, 1991: 80-93)

Brockelmann (1954:106) ekin kullanımını *urağut* ‘kadın’; *alpağut* ‘savaşçı, yigit’; *bayağut* ‘zengin’ sözcükleriyle örneklendirmiştir.

Harezmi döneminde yalnızca aşağıdaki kullanımlara rastlanmıştır:

alpağut <alp+agut ‘savaşçı’ (KE 132r11); *urağut* <ur+agut ‘kadın’ (KE 121v15).

Kıpçak sahasında ekin kullanımına yalnızca CC’de ve orada da bir sözcükte rastlanmıştır; *alpavut* ‘savaşçı’ (CC 162,7).

+AK(<+GAK)

Kökün anlamını genelleştiren ve ona bir kuvvetlendirme, küçültme ve berkitme anlamları katan, aynı zaman da vücudun bölümleri ile ilgi adlar yapan bir ektir.

Tekin +Ak ekine *çorak* ‘çorak, tuzlu toprak’ (BK GD)(< İran. *şor* ‘tuz’; krş. Sarı Uyg., Kırg., Kklp. *çor ay.*) ve *irkäk* ‘erkek’ (IB 24,41) (<*irk* ‘koç’; krş. MK *irk ay*) sözcüklerini vermiştir. +GAK/KAK ekine yer vermemiştir. (2000: 81) Eren de (1999:137) Tekin gibi *erkek* sözcüğündeki eki +ek olarak değerlendirmiş ve *irk* ‘koç’ sözcüğünün günümüz Türkçelerindeki kullanımını göstermiştir. Clauson (EDPT: 223) ise bu sözcükteki ekin +kek olduğunu belirtmektedir. Gabain ise +KaK/+GAK eki altında *ärkāk*, *irkek* ‘erkek’ (*är* ‘erkek, yigit adam’); *tozğāk* ‘çiçek tozu’ UIII 71,1 (*toz* ‘toz’); *ärängāk* (erkekcik, adamcık) ‘parmak’ (*ärän* ‘erkek adam, yigit’); *äşgāk* ‘eşek’ (*iş*, *äş*, ‘eş’ ten?) sözcüklerini değerlendirmiştir. (1988:45).

Erdal Eski Türkçe dönemindeki kullanımına tirsgek ‘dirsek’; münüzgek ‘boynuz’; başğāk ‘başak’; sapğāk<sap ‘sap’; kılğāk ‘kulak’; ärnāk ‘parmak’ vb. sözcüklerini örnek vermiştir. (1991:74-75). Erdal ayrıca DLT ve KB’de geçen *kulak* biçiminin +gAk ekinin fonetik varyantı olamayacağının zaten bu durumun Karahanlı Türkçesi için uygun olmadığını düşünmektedir. Erdal’a göre *kulak* biçimi *kulkak* ve *kulxak*’dan daha doğrudur. (1991: 75).

Brockelmann (1954:104-105) +GAK eki için şu örnekleri sıralamıştır: *erengek* ‘parmak’, *başgak* ‘uç, baş’, *buçgak* ‘köşe’, *kidizgek* ‘keçeli, cimri’, *kulgak* ‘kulak’, *tamgak* ‘damak’, *yaṇgak* ‘yan taraf, yüz’

Harezmi dönemi eserlerinde (+GAK>)+AK’lı örnekler yer almaktadır. Ek başı g ünsüzünün hepsinde düşmüş olması Oğuz özelliğini yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir.

kulak ‘kulak’ NF (229/1; ME 58/5); *başak* <baş+aḱ ‘okun başına geçirilen demir, ok temreni’ (NF 326/9); *tamak* <tam+aḱ ‘damak’ (MM 241/4; 335/3; ME 177/4); *yaṇak* <yaṇ+aḱ ‘yan, kenar, taraf, yanak’ (MM 291/3; ME 95/1); *yanak* <yan+aḱ ‘yanak’ (ME 182/2); *ernek* ‘parmak’ (ME 93/7); *eṇek* <eṇ+ek ‘avurt’ (KE 133v1).

+ (A)K

Küçültme ve sevgi ifade eder.

Gabain (1988:45), Eski Türkçe dönemindeki kullanımına *ögük* ‘annecik’ (ög ‘anne’), *yulak* ‘küçük çay, derecik’ (*yul* ‘çay, dere’), *çöbik* ‘çöp, bulanıklık’ (çöp ‘çöp ve benzerleri’) sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi döneminde aşağıdaki sözcüklerde geçmektedir:

ortak <orta+ḱ ‘ortak’ (MM 319/4); *benek* <ben+ek ‘benek’ (MM 349/4); *yulak* <yul+aḱ ‘küçük su pınarı’ (*yul* ‘pınar, kaynak’ (KE 3v3).

+kInA

Genellikle Uyğurcada +kIyA olarak görülen ekin, /n/ ağzında +kInA biçiminde de görülmektedir. Zarf ve sıfat olarak kullanılan adlar türeten ek, küçültme, sevgi şefkat ifade eden sözcükler türetmektedir. Kaynaklarda küçültme eki olarak kaydedilen ekin yaptığı küçültme her zaman miktarda küçültme değildir. Belli bir zaman dilimini işaret etme ve sınırlama; miktarda daraltma; belirsiz nesneleri belirleme vb işlevleri vardır. (Erdal, 1991: 47-59)

ogulkiya (M. 33v17-21); *ögükkiye* (U III 622,15); *ataykiya* (U III 641, 5)

balıkkıya (Suv. 600,16-17); *kuşkıya* (Buddh Uig II 94); *kurtkıya* (Suv. 692, 12)

negükiye (Shō XII b4); *kiçigkiye* (M. 59r6); *ançakkıya* ‘şu kadarlık’ (UW 312, 320)

üdükiye (U II 31,50); *bayakıya*, *teminkıye* (U II 88, 77)

azkıya ‘azıcık, pek az’ (KT D 34; T 9) < *âz* ‘az’

Harezmdöneminde şu örneklerde görülmektedir:

azgına ‘azıcık’ (KE 101v18) ~ *azkına* (KE 246r5); *kurtgına* < *kurt*+*gına* ‘kurtçuk’ (KE 151v1); *yaşgınam* < *yaş*+*gına*+*m* ‘azıcık göz yaşım’ (KE 77r21); *közginem* < *köz*+*gine*+*m* (KE 83r12); *sözginem* < *söz*+*gine*+*m* (KE 83r12).

+l

Renk adları türetir ve eklendiği sözcüğün anlamını pekiştirir.

Bu ek aşağıda da görüleceği gibi çoğunlukla *kızıl* ve *yaşıl* renk adlarında geçmektedir. Bu sözcüklerde geçen +l ekiyle ilgili farklı yaklaşımlar vardır:

Tekin (2000:84) *kızıl* ve *yaşıl* sözcüklerinde geçen +l ekinin addan ad türeten ve renk adı yapan bir ek olduğunu söylemiş ve *kızıl* sözcüğünü, **kız* ‘sıcak’; *krş* Uyg. *kız ay.*, *MK kızar-* ‘kızarmak, kızıla dönmek’ < *kız*+*ar*; *yaşıl* sözcüğünü de *yâş* ‘yaş, taze, yeşil ot’ (IB 18,54) biçimlerinden getirerek görüşünü desteklemiştir.

Karamanlıoğlu (1994:33) *kızıl* ve *yaşıl* sözcüklerindeki eki *yoksul*’da da geçen +*sul* ekinin +*sıl* biçimi olmalıdır diye tereddütte vermiştir.

Erdal (1991:100) ise Karamanlıoğlu gibi *kızıl* ve *yaşıl* sözcüklerinin yapısını şu şekilde olabileceğini söylemiştir: *kız*+*sı*-(*x*)l (*yada* *kız*-*ıl*) *yaş*+*sı*-(*x*)l

Biz ise eki yukarıdaki başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Renk adları: *yaşıl* < *yaş*+*ıl* ‘yeşil’ (ME 162/7) (*yaş* ‘yaş, taze, yeşil ot’); *kızıl* < **kız*+*ıl* ‘kızıl’ (KE 30r9) (**kız*:sıcak)

Pekiştirme: *ögdül* < *ög*-*dü*+*l* ‘övmeye değer’ (ME 9/8) (*ögdü* ‘övgü; değer’)

Kıpçak sahasında da *kızıl* ‘kızıl’ (KK 67a/14; Gü. 55/9; MG 86v:9); *yaşıl* ‘yeşil’ (KK 72a/12; Gü. 5/11; MG 86v:9) sözcüklerinde geçmektedir.

+IA

Eski Türkçe döneminden beri zarf yapma eki olarak kullanılan bu ek ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar çoğunlukla ekin ‘ile’ sözcüğünden eklediği yönündedir.

Gabain bu ekin etimolojisini <il- ‘ilişmek’-e ‘zarf-fiil’ şeklinde olduğunu seyrek kullanıldığını ve yüklem veya cümle belirleyicisi olarak değerlendirmiş ve Eski Türkçe dönemindeki kullanımına *körkle* ‘güzel’ (< *körk* ‘şekil, görünüş, resim’); *kurla* ‘kere’ (<*kur* ‘sıra’); *tünle* ‘geceleri’ (<*tün* ‘gece’) sözcüklerini vermiştir.

Räsänen +IA ekini hem durum ekleri içerisinde ‘Adverbialis’ başlığı altında, Yakutça -l eki ile birlikte ele almış ve ekin Çuvaşçada adlardan zarf yapma işlevinin açık olduğunu, ünlülerden sonra +IIA biçiminde ‘ne şekilde, ne tarzda, hangi durumda’ gibi anlamlar taşıdığını örnek kullanımlarıyla vermiş hem de aynı eserde addan ad yapma ekleri içinde *la/lä* < *lağ*? biçiminde tereddütü vermiştir. (1956: 66-104).

Brockelmann, *il-* fiilinden türediğini sıkça ön ünlüsünü yitirerek +*le* biçimine girdiğini düşünmekte ve Orta Türkçe dönemindeki kullanımını *ärlä* ‘heimstätte’ < *är*; *borla* ‘weintraupe’ <*bor*; *yaŋla* ‘neuerding’ <*yaŋ* sözcükleriyle örneklendirmektedir. (1954:117).

Bang bu ek için önce ‘instrumental Averbial’ daha sonra ‘Komitativ’ demiştir. (Räsänen, 1956: 66)

Önler, *birle*, *tünle*, *basala*, *tirigle* vs. gibi sözcüklerde geçen +IA ekinin zarf yapma eki olduğunu ve bunun *ile* edatından ekleşmediğini; çünkü *ile* sözcüğünün ilk olarak Çağatay metinlerinde karşımıza çıktığını oysaki +IA ekinin Eski Türkçeden beri sınırlı da kullanım bulunduğunu belirtmektedir.

Önler, ayrıca +IA’nın Çuvaşçada durum eki olarak yaşadığını, *birle*, *ikile*, *üçevle* gibi sayı adlarına gelen +IA ekinin, zarf yapma eki olan +IA ile aynı ek olduğunu düşünmektedir. (1996: 9-15)

Harezmi döneminde de +IA ekinin zarf yapma işlevinde kullanıldığı açıktır.

Harezmi dönemindeki işlevleri şu şekilde sınıflandırılabilir:

Zaman zarfı olarak: *takı ödlekdin keçeke tegi bir aylık yer eletür* <öd+le+k ‘öğle, öğle vakti’ (NF 210/11); *Veli ödle yatsıg ikindüde şek/Tüşer bolsa rek’ât*

neteg yanağı (MM 125/3-4); Velikin bular **yanla** musulman bolup turur. yenile <yan+la ‘az zaman önce’ (NF 76/8); Bu kün dünyāda Yūsuf şefā‘ati birle Reyṡān melik zindānıǵlarını āzād kıldı, **taṡla** Deyyān melik Muḡammed Muṡṡafā ṡalla’lāhu ‘aleyhi ve sellem şefā‘ati birle...<taṡ+la ‘yarın, daha sonraki gün’ (KE 91v20); Enver köñüllüǵ kiṡi bir qaraṡǵu **tünle** anda turur. (KE 22r18); Mekkedin **tünle** Abū Bekr birle qaçıp çıqtuǵ emgek ve meṡāḡḡat birle taḡı ḡörluḡ birle. (NF 49/17); Ḥammād ibnū Abī Süleymān rivāyat kıdur Abū Ḥanīfedin raḡmhi: Tünle hēḡ yatmaz erdi. <tün+le ‘geceyle’ (NF 186/3).

ödlek~öylen sözcükleri KE’de ödlek *namāzı* (245v11)~ öylen *namāzı* (137v16; 140r18) kullanımlarında sıfat olarak tespit edilmiştir.

Sayı sözcüklerine gelerek “birlikte” anlamı katmıştır; *ḡoyḡı üḡelesin alıp bardı*. (KE 157v18); ...*keldiler erse barıṡ onulasınıṡ başın kesip maṡa keltürüṡ*. (KE 64r8) (Ayrıntı için bkz. Sayılar)

+lAn

Yalnızca hayvan adları türeten bir ektir.

Harezmi döneminde de yalnızca hayvan adı türetimiyle karşılaşmaktayız.

arslan <*ars+lan ‘aslan’ (NF 15/9; ME 133/8); **ḡaplan** ‘kaplan’ (KE 137r10; 142r8); EDPT: 584. **yılan** (KE 14r10; 11r3; ME 161/2).

+lIG/+lUG

Eski Türkçeden günümüze değin yaygın bir kullanımı olan bu ek, bulunma, aitlik ve ilgi ifade eden isimler ve sıfatlar yapar.

Harezmi döneminde sıfatlar ve eksilteli anlatımda adlaṡmış sıfatlar yapan bu ekin kullanımı sıktır.

örtüḡlüḡ yazuḡlarını *sen yarlıḡaḡıl* <ört-üḡ+lüḡ ‘örtülü, gizli, saklı’ (NF 126/8); *ḡalḡ arasında ḡürmetlig taḡı* ‘izzetlig bolayın. <ḡürmet+lig ‘ḡürmetli, saygıdeḡer’ (NF 231/1); **orunluḡ** boldı işde <orun+luḡ ‘yerli yerinde, yararlı’ (ME 181/5); eḡḡü **baḡtlig** boldı <baḡt+lig ‘talihli, ṡanslı’ (ME 8/2); *aṡlı öḡülmüş, aṡıllıḡ* *kerim* <aṡıl+lig ‘soylu’ (ME 85/6); *her-āyine bu aḡırlıḡ ferişte turur* <aḡır+lig ‘deḡerli, kıymetli’ (KE 86r18); **sütlüḡ** ḡoylar *sütün bérmediler* <süt+lüḡ ‘sütlü, sütü bol olan’ (KE 152/13); *bir ḡöplüḡ buḡdaynı keltürdi ḡurbān kıdur yerde ḡoddı*.

<çöp+lüg ‘çöplü’ (KE 15v12); ...*murğlar Şeyh-i Vâkur tēyürler, eymenligler ebhā tēyürler*. <eymen+lig ‘kutlu, talihli’ (KE 201r20); *taķı koyluğ kiři bōrūdın kōrkğay* <koy-luğ ‘koyun sahibi’ (NF 11/10); *biliñ tilge bağlıg yemīn ü ‘atāķ* (MM 264/1) <bağ+lig ‘bağlı’; *kōp oğlanlıg kiřiniñ yarağı yetmes bolur* <oğ(u)l+an+lig ‘çocuk sahibi’ (KE 186r4); *uluğ çeriglig ‘umlaķdın ol zelīl* <çerig+lig ‘askeri, ordusu olan’ (KE 63v2).

Bir şehir ya da ülke halkından oluşu belirtme işleviyle: *Medīnelig enşāriler çaķırdılar*. <Medīne+lig (NF 256/13).

Zarf ve sıfat olarak kullanılan ikilemeler türetme işleviyle: *baķar, ĥatun laħmānī turur etlig tenlig ĥatun turur* <et+lig ten+lig ‘şiřman bedenli’ (NF 233/11); *Yā borçlūg yoluğluğ mūķāteb ġālib*. <borç+luğ yoluğ+luğ ‘borçlu fidyeli’ (MM 230/3).

Soyut kavramdan ad türetme işleviyle: *taķı munuñ teg nāzenīn cuvān kōrklūg yüzlūg, ermez-mū* <kōr+lūg yüz+lūg ‘güzel yüzlü’ (NF 213/15) (kōrk ‘güzellik’; kōrklūg ‘güzel’).

meniz ve *çaķ* sözcüklerine ulanarak ‘gibi, benzer ve kadar’ anlamlarında edatlar ve zarflar türetmiştir: *ķur’ān yaratılmış mu turur öñin maķlūķāt menizlig yā taķı yaratılmamış mu?* <meniz+lig ‘gibi’ (NF 225/11); *ķačan kim ol ‘ālimniñ ĥapuğınģa tegdiler erse, baķar ol ‘ālimnūñ ĥapuğını iñen tekellūf birle ĥılmıřlar, umāra ve mulūķ ĥapuğları menizlig*. (NF 235/8-9); *munābāt aytı fulan ři’ringe anuñ menizlig* (ME 48/5); *ařlıķ tarığ bolmışda yēğü çaķlıg tōgdürür erdi*. <çaķ+lig ‘gibi’ (KE 92v10); *ķābīl anı kōrdi aytur: meniñ ĥarģa çaķlıg ‘aķlım yoķ ermiş tēp öķündi*. (KE 16r10); *ol ĥibin kōgerçģün çaķlıg bolmış erdi, uķıp ĥıķdı*. (KE 45r2).

Kalıcı ad türetme işleviyle: *yūklūg* <yūk+lūg ‘hamile’ (KE 14r18).

Kıpçak sahasında: *malluğ* ‘zengin’ (EH 106) ; *altunluğ* ‘altınlı’ (HŞ 1254); *yazuķluğ* ‘günahlı’ (HŞ 3574); *kōñüllūg* ‘gönüllü’ (HŞ 2674); *usluğ* ‘akıllı’ (HŞ 157); *savluğ* ‘edepli, hayalı’ (HŞ 1007); ...*bu atlıg kim kōreyin tiyü baķtı* (HŞ 3746) *muñluğ* ‘bunalmış’ (HŞ 2616); *bahālıg* ‘pahalı’ (HŞ 2953); *tatlıg* (HŞ 2331); *biliglig* (HŞ 3679).

Rumluğ (EH 106); *şamluğ* (EH 106).

+IUK/+IUK

Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanımı olan bu ekin, asıl işlevi isimlerden geçici ve kalıcı adlar yapmaktır.

Harezmi döneminde rastlanan işlevleri şunlardır:

Sıfat olarak kullanılan sözcüklerden adlar türetme işleviyle:

ol tahtının uzunluğu yüz yığaç erdi. <uzun+luk ‘uzunluk’ (NF 209/112); *neteg kim kiçiglikde ekegü meni terbiyet kıldılar.* <kiçig+lig ‘küçüklük’ (NF 285/13); *azgunluk içinde ırak ozukğa tegdi.* <azgun+luk ‘azgınlık’ (ME 205/5).

Sıfat yapma işleviyle:

üçinçisi ol kim zînhâr kuşluk namâzını koğmağıl. <kuş+luk (NF 261/11); *yükündin kefenlik böz çıkardı.* <kefen+lik ‘kefenlik’ (NF 131/1); *kızlık kişi oğullukğa barur.* <kız+luk (KE 216v7); *Yüsufnıñ kuşluk aşığa kırk miñ altun harc bolur erdi kēçelik aşığa hem andağuk.* <kēçe+lik (KE 102v2) ...yawuz yolğa yolçılادılar *tikenlik yerge tüşti anlarğa karğadı.* <tiken+lik ‘dikenlik’ (KE 18r14).

Meslek statü ve durum ifade eden adlar türetme işleviyle:

Taķı minberdin tüşüp imâmatlık kıldı. <imâmat+luk ‘imamlık’ (NF 24/14); *bu dünyanı terk kılğıl seyyâhlık kılğıl.* <seyyâh+luk (NF 262/11); *ķārūn yēti tūn kūn altunçılık kıldı.* <altun+çı+luk ‘altıncılık’ (KE 124/17); *Ādemğa hırfe öğretmiş erdi, şışğa bōzçilik öğretü berdi.* <bōz+çı+luk ‘dokumacılık’ (KE 18r2); *uzluk kıldı işde* <uz+luk (ME 188/2); *ķurşanıp kulluk ķurını berk tutar-men yarlığın* <ķul+luk ‘kulluk’ (KE 39r9); *Ol sultān ölgendin soñ özge sultān olturđı, telim yıllar sultānlık kıldı.* <sultān+luk ‘sultanlık’ (KE 164v12); *İbnü ‘Ömerke aydılar kim: Bir ķul bar, Hirāda koymatlık kılar.* <ķoy+mat+luk ‘çoban’ (NF 430/13).

Soyut ad üzerine gelerek soyut kavram ifade etme işleviyle:

bu Mā‘izda heç delülük bar-mu? ‘delilik’ <delü+luk (NF 348/6); *yahudi imān ħil‘atı birle müzeyyen boldı cūmerdlik sebebiddin* <cūmerd+luk ‘cömertlik’ (NF 253/5); *alçaklık birle yörüyür erken men* <alçak+luk ‘alçak gönüllülük, tevazu’ (NF 374/7); *dınçlık yığlandı et ķürüdi* <dınç+luk ‘huzur’ (ME 46/5); *nīk-bahtlık tiledi* <nīk-baht+luk ‘iyi yazgı’ (ME 209/2); *ķoldaş kılu sevüglüki, kıvrıldı* <sev-üg+luk ‘dostluk’ (ME 4/5); *āsānlık kıldı iş içinde* <āsān+luk ‘kolaylık’ (ME 18/1).

Adlara gelip “için” anlamı taşıyan sözcükler türetme işleviyle:

*Tağrıdın korksa, 'ilmini **tağrılık** kılsa* <tağrı+lık 'Tanrı için, Tanrıya layık' (NF 148/4).

Zaman adlarında:

*...ey 'aceben, tağ birle feriştelere maña secde kılar erdiler, **kêcelik** bu uy meniñ birle sözleşür, tedi. Âdem telim yıgladı.* <kêçe+lik 'gecelik, gece için' (KE 15r16).

*Mağdisdin Mekkege tegi bir **aylık** yer turur.* <ay+lık 'aylık' (KE 48v2); *Tağı bu havžnuñ uluğluğı bir **aylık** yerke tegi turur.* (NF 62/7); ***aylık** berdi aña* (ME 112/2); *Üç **künlük** yer barmış erdiler kim bakarlar bir habesî kul teweke münüp yelip kele turur.* <kün+lük 'günlük' (NF 133/7); *Ken'ândın Qatramğa on **künlük** erdi, Ya'qub oğlanları aşlık alğalı oğradılar.* (KE 62v16); ***künlükge** terge tutdı ter erini* (ME 126/5); *...bêş yılğı satılğan aşlıkda üç **yıllıqñıñ** bahası meniñ bolsun, eki **yıllıqñıñ** bahası seniñ bolsun.* <yıl+lık 'yıllık' (KE 93r4);

Nesne adı olan sözcükler türetme işleviyle:

*ol ewnün **tünlükini** tağı kapuğını berk kılsaq* <*tüñ+lük 'pencere' bkz. EDPT:520. (NF 19/21); *kirşeni qar qanı **eñlik** yaksa tağlar şureti* <eñ+lik 'allık' (KE 68/2); *küvenü yörirdi **yüzlük** örtündi* <yüz+lük 'örtü' (ME 234/7); *Hâbilniñ koyları meniñ **aşlıkımğa** kirmiş erdi andın ötrü uwtanıp kelmes.* <aş+lık 'buğday, zahire' (KE 16v3); *ol kıyâmatğa bütmegeñ **terlik** keçdi* <ter+lik 'gömlek' (ME 235/1); *Hurmâ sağraqlarını büküp andın çıqğan sütüni içre tağı **süplüklerde** eski çöpreklerni yuvup tonınga yamaq kılar.* <süp+lük 'çöplük' (NF 400/10).

Kıpçak sahası eserlerinde soyut isim türetimiyle:

***arıklık** 'zayıflık' (TZ 49b 8); **comardlık** 'cömertlik' (KK 23); **esenlik** 'selamet' (BM 10 6, 1)*

Ünvan adlarında:

***beylik** 'beylik, emirlik' (EH 109); **hanlık, kanlık** 'hanlık, hükümdarlık' (CC123, 25); **kulluk** 'kulluk, hizmet' (CC53, 8); **sultanlık** 'sultanlık' (KK 23)*

*Sayı sözlerinde; **birlik** 'birlik' (TZ 62a 6); **ikkilik** 'ikilik' (TZ ikilik) ; üçlük, üçlük 'üçlük' (CC117, 12; TZ 62a 6); **dörtlük** 'dörtlük' (TZ 62a 6),*

*Zaman adlarında: **aylık** 'aylık' (TZ 35b 4); **eynelik** 'haftalık' (TZ 50a 4); **künlük** 'günlük' (TZ 50a 4); **yıllık** 'yıllık' (TZ 35b 5); **kuşluk** 'sabah ile öğle arasındaki vakit' (TZ 72a 10),*

Nesne adı yapma:

ağuzluk ‘gem’ (CC 103, 3); **içlik** ‘astar’ (T 45); **izlik** ‘ayakkabı’ (EH 13); **tünlük** ‘pencere’ (TZ 17a 3); **yağlık** ‘mendil’ (TZ 21 a 12); **yamalık** ‘yama için hazırlanan şey’ (TZ 50a 6); **yerlik** ‘surface’ (MG 86v:9) örneklerinde kullanılmıştır.

+IU/+II (< +IUG/+IIG)

+IIG/+IUG ekinin erken dönemde *g* sesinin düşmesiyle oluşmuştur. Oğuz grubunun etkisiyle her zaman yuvarlak biçimdedir.

Ek bu biçimiyle en çok ME’de geçmektedir:

iglü <ig+lü ‘ağrılı, dertli, sızılı’ (ME 1/4); **bezeklü** beze-k+lü ‘ateşli, sıtmal’ (ME 1/1); **bahtlu** <baht+lu ‘talihli, şanslı’ (ME 9/7); **barlu** <bar+lu ‘zengin, varlıklı’ (ME 3/4); **kızlıklu** <kız+lık+lu ‘kıtık’ (ME 3/5); **çavlu** <çav+lu ‘apaçık’ (ME 53/3); **yaş otlu yer keltürdi** <ot+lu (ME 5/3); **korquğlu yerge kend özin kemişdi** (ME 92/4); **oğşaşıklı boldı anıñ üze iş, örtüldi anıñ üze iş** (ME 28/8); **yüzi saçaqlı kilim** (ME 28/3); **kenç oğlanlu boldı tişi, kiçig oğlanlıg tişi** (ME 29/1) *Anıñ üçün şiddik atandı ma’nisi yawlaq köñüllü köni sözli têmek bolur.* (KE 195r2); *özi muğluğ keç yürekli Mevliniñ mürsel kulu* (KE 61v11); *Aydılar: ey ata, mundağ şafalı künde şabâ nûrı suwluğ vâfi Yûsufnıbizniñ birle ıdğıl yâbân yazını körsün.* (KE 68v8); *Neme körklü cevâb aydı, tıp medh kıldılar.* (NF 189/8); *Süleymân peygâmbarnıñ üç yüz nikâhlı hatunı bar erdi tağı yêti yüz kuması bar erdi tağı bir taht üstüninde miñ ew kıldurur turur erdi.* (NF 209/16); *Bu su’âlga cevâb aymağ inen müşkil turur, muğ öñin türlü cevâb aymağ kerek, tedi erse, Abû Yûsuf aydr:* (NF 194/13);

Ekin tarihi Kıpçak Türkçesi sözlüklerindeki kullanımı için Karamanlioğlu şu açıklamayı yapmıştır: “Türkçede çok kullanılan ve sıfat görevinde sözler türeten bu ekin durumu Kıpçakçada biraz karışıktır. EH ve TZ’de “nisbet bahsinde birbirini tutmayan, hatta birbiriyle çelişen iki açıklama vardır. EH’de ekin +luğ olduğu ve Türkmenlerin +lu şeklinde kullandıkları, TZ’de ekin +lı olup +luğ şeklinin Türkmencede Olduğu kaydedilmiştir. İkisinin hükmü de doğru olmamalıdır. Çünkü Güney-Batı lehçesine yakınlık gösteren Türkmencede ekin +luğ şeklinde olması ihtimali azdır. Kıpçakça’da da geçen örneklerde +lı,+lı şekli ekseriyettedir. Hatta EH’da da başka yerlerde +luğ şekli geçmemektedir. KK’de ise hep +lı (+li) şekli kullanılmıştır. T yayımcısı M. Th. Houston, gramer kısmında (verdiği örneklerde

hep +lu şeklinde olmasına rağmen) bu ekten “+lı veya +lu bir şeyin veya bir vasfın sahibi olma manasına gelir” şeklinde bahsetmektedir. (T s. 21)” (1994:31).

Bu açıklama ile ilgili sayılı örnek aşağıdadır:

atlu ‘süvari’ (T 49; CC 90, 16; EH 15); **atlı** (TZ 27b11); **barlu** ‘zengin’ (CC 97, 26; EH 29); **körklü** (krş. **körkli**) ‘güzel’ (CC 76,18; 97, 28); **körümli** ‘güzel, heybetli’ (CC 142,1); **Rumlu** ‘Rumlu’ (KK 55); **Şamlı** ‘Şamlı’ (TZ 63a5); **tatlı** ‘tatlı’ (CC 60,8; TZ 13a12; KK 38); **tatlu** ‘tatlı’ (EH 63); **yamanlı** ‘kötü, günahkar’ (CC 149, 5); **yoklu** ‘fakir’ (EH 96).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de isimlerden sıfat yapma işleviyle kullanıldığını ve yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra nadir de olsa eki *+lu/+lü* biçiminde geldiğini görmekteyiz. Hacıeminoğlu metindeki örneklerin dörtte birinde *+IIG/+IUG* ekinin sonundaki *-ğ/-g* seslerinin düşmüş olmasını genel bir düşme eğilimin başladığına kanıt olarak değerlendirmektedir. (2000: 26)

atağlı ‘şöhretli’ (HŞ 2099); **bağlı** ‘bağlı’ (HŞ 4427); **dağlı** ‘yaralı’ (HŞ 3992); **tilli** ‘dilli’ (HŞ 2712); **köynükli** ‘yanık’ (HŞ 3802); **sözli** ‘sözlü’ (HŞ 2712); **süçügli** ‘tatlı’ (HŞ 3338); **körklü** ‘güzel’ (HŞ 4093); **türlü** ‘çeşitli’ (HŞ 2347); **yüklü** ‘yükü’ (HŞ 2827).

+meç

Gabain (1988), Tekin (2000), Erdal (1991) ve Brockelmann (1954), bu eke değinmemişlerdir.

Harezmi döneminde tek örneğe rastladık:

tılmaç <tıl+meç ‘tercüman’ EDPT: 500 (ME 227/7).

Kıpçak sahası eserlerinde de Harezmi döneminde olduğu gibi tek örnekte geçmektedir: **tılmaç** (TZ 9a 3); **tolmaç**, **tılmaç** (CC 121, 23; 125, 18).

+mat

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca NF’de bir sözcükte geçen ek ile ilgili kaynak eserlerde bir bilgiye rastlamadık.

koymat <koy-mat ‘çoban’ (koy: ‘koyun’) (NF318/16; 329/13); **koymatlık** (NF 430/13).

+mtul

Eskiden beri yaygın bir kullanımı olmayan, çoğunlukla renk adlarından benzerlik sıfatları türeten bir ektir.

Brockelmann (1954:128) Orta Türkçe döneminde; *ķaramtul* ‘karamsı’; *agımtul* ‘beyazımsı’; *ķızılımtul* ‘kızılımsı’; *yaşımtul* ‘yeşilimsi’ sözcüklerinde geçtiğini belirtmiştir.

Harezmi döneminde aşağıdaki biçimdedir:

ķaramtul <ķara+mtul ‘karamsı’ (NF 340/14; ME 164/4).

Kıpçak sahası eserlerinden Gü., HŞ, KK, MG ve CC’de ekin kullanımına rastlanmamıştır.

+muk

Erdal (1991:100) da bu ekin çoğunlukla renk adlarına geldiğini, ayrıca renk adlarını çağrıştıran, karakterize eden obje adları da türettiğini söylemekte ve eki +(A)-muk biçiminde vermektedir. *kızıl+amuk*, ‘kızamık’, *ķaramuk* ‘mısır tırağı’, *borsmuk*, ‘porsuk’, *oñamuk* ‘sağ elini kullanan’, *solamuk* ‘solak’; *yasmuk* ‘mercimek’, *tonmuk* ‘giyinik’

Erdal (1991:100) bugün bu yapının nadir de olsa *alamuk ķar* biçimiyle Kırgız (Yudakhin) ve Teleüt Türkçesinde (Radloff, 1866:I 147, 31) yaşadığını söylemektedir.

Harezmi Türkçesinde ekin kullanımının yaygın olmadığını görmekteyiz

yasmuk <yası+muk ‘mercimek’, *yası* ‘düz’ (EDPT: 975) (NF 43/1).

Kıpçak sahası eserlerinden Gü., MG, HŞ, TZ, KK ve CC’de kullanımına Eski Türkçe döneminde kullanılan -(A)muk ekiyle türemiş yukarıdaki sözcüklerden hiçbirisi tespit edilmemiştir ancak BM’de *yasmuk* ‘yabani za’feran’ kullanımı görülmektedir.

+n

Genellikle bir isim çekimi (vasıta) eki olarak nitelendirilen vurgusuz bir ektir. Sözcükler arasında vasıta ve beraberlik ilgisi kuran bu ek, bir adı vasıta ve beraberlik işlevleriyle bir fiile bağlamakta ve cümle içinde eklendiği ad ile birlikte fiilin oluştuktaki türlü koşulları zamanı ve durumu gösteren zarflar yapmaktadır. Eklendiği

sözcüğe 'ile, sebebinden, yüzünden, dolayısıyla ve bazen de eşitlik gibi, bir şeye göre' anlamları katmaktadır.

Sözü edilen ek, bir çekim eki olmasına karşın *üstün*, *astın*, *küzün*, *terkin*, *öğün*, *töpen*, *ağrun*, *kêdin* sözcüklerinde *+n* ekinin ulanmasıyla ekle kök sözcüğün anlamında az da olsa değişiklik oluşmuştur. Bu nedenle söz konusu örnekler için yapım eki bölümünde başlık açtık:

Ağşam bolmışta kédin tağı küweçte bir ança ta'âm kaldı <kê+đ+in 'sonra' (NF 29/17); *Anıñ üçün keyin saldı, yigit birle qarı arasında bu çaklığ fark bar.* (NF 106r17); *Hak te'âlâ meni rahmat üçün ıddı la'nat üçün ıdmadı* <üç+ün 'için' (NF 13/1).

Üçün sözcüğünde geçen *-n* ekinin yapısıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Bang ve Banguoğlu bu edatın *uç* 'nihayet' sözcüğü ve *+n* ekinin birleşmesinden oluştuğunu düşünmüşlerdir. Gabain görüşü ise, teorik bir **uç* adından *+u* ile yapılmış fiil ve bunun *-n* gerundium ekiyle birleşmesinden oluştuğu yolundadır. Korkmaz, *uç* sözcüğünün bir ad olması sebebiyle kendinden önce gelen herhangi bir adla olan ilgisinin ancak ad tamlaması ile kurulabileceğini bu yüzden *üçün*'ün yapısının *uç* 'sebe'p' +iyelik +n (ens) olduğunu belirtmektedir. (Z. Korkmaz, TDAY-B., 1961, 31-35.)

Zarf türetme işleviyle:

a) Yer Zarfları Türetir: *tamuğ içinde töpen asılıp tururlar* <töpe+n 'baş aşağı, tepesi üstü' (NF 67/11); *...uruğuz birle öltürgüsü turur, terkin yığılp anı öltürñ, öltürmeseniz tınmağay-siz tedi.* <terk+(i)n 'çabucak' (KE 13r11); *Abū Yūsuf maḳāmı mēndin üstün yerdin kök mikdārınça tefāvut bar tedi* <üst+(ü)n 'üst, yukarı' (NF 197/16); *éki kapuğluğ biri üstün biri astın* <ast+(ı)n 'alt, aşağı' (KE 44r3).

b) Zaman Zarfları Türetir: *ol vaktın² mēn on sekiz yaşta erdim.* <vakt+(ı)n (NF 149/15); *öğün sanadı anı yıratdı anı* <öğ+ün 'önceden' (ME 57/7); *biz tūnekün tağga çıkıp barduğ.* <tün+e-k+ün 'geçen gün' (KE 178v21); *küzün 'ibret urğın bakıp ekse sen/ Elin hayr u ihsān saçıp tökse sen* <küz+ün 'sonbahar' (MM 276/1-2).

Kıpçak sahası eserlerinde:

öğlen ‘öğlen’ (T 58); **eylen** (BM 10 13, 13); **küzün** ‘sonbahar’ (CC 130, 39); **üstün** ‘üst, yukarı’ (CC 64, 5); **astın** ‘alt, aşağı’ (CC 64, 13); **ansızın** ‘ansızın’ (CC 121, 16).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de de Harezmi döneminde olduğu gibi eklendiği sözcükle kalıplaşan örnekler şunlardır:

akrun akrun ‘yavaş yavaş’ (HŞ 3199); **azın azın** ‘azar azar’ (HŞ 1295); **kiğin** ‘sonra’ (HŞ 4574); **öğün** ‘önce’ (HŞ 1919); **soğın** ‘sonra’ (HŞ 4401); **uçun** ‘için’ (HŞ 1918); **birin birin** ‘birer birer’ (HŞ 1272); **üstün** ‘üst’ (HŞ 339); **terkin** ‘hemen, çabucak’ (HŞ 3209).

+n

Yaygın bir kullanımı olmayan bir ekidir. Tekin (1968:106), Eski Türkçedeki kullanımına yalnızca *bodun* sözcüğünü örnek vermiştir. Erdal (1991: 91) ise, *bodun* sözcüğünde geçen -n’ nin *eren* ve *oğlan* sözcüklerinde geçen -an/-en ile aynı ek olduğu kanısındadır.

Harezmi döneminde de kullanımı yaygın olmayan ek, şu sözcüklerde geçmektedir:

yağrın <yağ(ı)r+n ‘kürek kemiği’ (NF 33/11); DLT’de **yağır** ‘omuz’ (DLT IV 727-) ve **yağrın** ‘kürek kemiği’ (DLT IV 729) kullanımları görülmektedir. **tüzün** <tüz+ün ‘yumuşak huylu, sakin; uygun, denk’ (*tüz*: düz; dengeli, ölçülü. EDPT: 571) (KE 75r19); **öğün** <öğ+i+n ‘başka, diğer, renk’ EDPT: 170 (NF 6/7; 8/16).

Kıpçak dönemi eserlerinde **yağrın** sözcüğü şu biçimleriyle tespit edilmiştir: **yağrın** (MG 94r:4; 20r:3; TZ 31b/5; T 21b/2); **yağran** (T H106; K 120; C117) ve KK’de **yavrun** ‘omuz levhası’ biçimi tespit edilmiştir (68a/12).

+rA

Tekin (2000: 85) +rA ekini addan ad türeten ekler bölümünde, yer zarfları türeten bir ek olarak değerlendirmiş, ayrıca “yer zarfları”na gönderme yapmıştır. Kuşkusuz Tekin’in de değindiği gibi *asra* ‘aşağıda’; *içre* ‘içeride’; *taşra* ‘dışarıya’ örneklerinde ek, çekim işlevinden uzaklaşmış, anlam nüanslarıyla yeni bir sözcük oluşturmuştur.

Ergin (1985: 241-242) ise, asıl yön ekinin *+ru/+rũ* olduğunu, bu ekin yapısının da *-r* ‘ettirgen çatı’ ile *-u/-ũ* ve *-a/-e* ‘gerundium’ ekinden oluştuğu kanısındadır. Ergin ayrıca *+garu/+gerũ* ekinin de *+ga/+ge* yönelme hali ve *+ru/+rũ* den meydana geldiği kanısındadır.

Biz de yukarıdaki değerlendirmeden hareketle, aşağıdaki örneklerde eki yapım eki olarak düşündük. Aşağıda da görüleceği gibi Harezmi döneminde yeni bir türetim sözkonusu değildir. Türetimler Eski Türkçeden beri devam eden örneklerdir:

asra <*as+ra ‘alt, aşağı’ (EDPT: 250) (NF 82/3) (*as ‘aşağı, alt, alt kısım’; krş. *astın* ‘aşağı, aşağıda’ Tekin, 2000: 85; DLT); *içre* <iç+re ‘içinde, arasında’ (EDPT: 31) (NF 224/12; KE 4v6); *soğra* <soğ+ra ‘sonra, son’ (soğ ‘son, arka, art’) (KE 54r3); *taşra* <taş+ra ‘başka, dışında’ (KE 156v11).

Kıpçak sahası eselerinde: *soğra* ‘sonra’ (MG 10r:5; CC 62, 23; TZ 8a 6).

+rAK

Türkçe’de eskiden beri derecelendirme yapan ve “daha” anlamı veren bir sıfat yapma ekidir. Janos Eckmann’ın ekin yapısı üzerine yazdığı makale ilgi çekicidir. Eckmann yazısında, Eski Anadolu Türkçesi ve bugünkü Türk lehçelerinin bazılarında ekin ünsüz ile biten fiil tabanlarına *+ırak/+irek/+urak/+ürek* biçiminde eklendiğinin görüldüğünü söylemekte, *+ırak* biçiminin Eski ve Orta Türkçe dönemine ait metinlerde geçmediğini; Eski Anadolu Türkçesi ve bugünkü bazı Türk lehçelerinde *+ırak* eki ile nöbetleşe kullanılmakta olduğunu belirtmektedir. G. J. Ramstedt *+rak* ekinin, *-ra-* bir denominal fiilinin *-ğ* eki ile teşkil edilen bir deverbale isminden çıktığı görüşündedir. Eckmann, bu değerlendirmenin, Bang, Deny, Menges ve Räsänen’in *ırak* sözcüğünden geliştiği fikrinden daha doğru olduğunu düşünmektedir. (Eckmann, 1953: 49-52) Ergin ise, ekin *+ırak/+irek* biçiminin yaygın olduğunu ve bağlantı ünlüsü almadığını ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde *+rak* biçiminde bağlantı ünlüsü aldığını söylemekte ve ekin sonundaki *k* sesinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde sızıcılaşma (ğ) ve tonlulaşmaya (ğ) uğradığını (*artuğ-rag*, *yağış-rah*) belirtmektedir. Ayrıca bugün *ufarak* (<ufakrak), *küçürek* (<küçükrek) gibi birkaç örnekte görülen biçimlerin daha çok “benzerlik, gibilik” anlamlarında kullanıldığını söylemektedir (Ergin, 1985: 172).

Harezmi döneminde ekin kullanım sıklığında bir azalma olmadığını; ulandığı sözcüğe 'daha' anlamı katarak sözün ad; sıfat ve zarf olarak kullanılmasını sağlamaktadır.

a) Adlar:

ḥaḳīkatda cūvān-merdraḳ benim üze şoḥbatı içinde taḳı mālī içinde Abū Bekr turur. <cūvān-merd+raḳ 'daha eli açık' (NF 91/12); ...*yaḥşıraḳ hēç bilmez-men tēdi erse...* <yaḥşı+raḳ 'daha güzel' (NF 16/8); *Kim meni tiledi erse meniḡ ḥazīnem içinde ḳayu belā uluḡraḳ erse ol belānī aḡa bēūr-men.* <uluḡ+raḳ 'daha büyük' (KE 10v19); *Bardılar uçmaḡnı kördiler erse, olarnıḡ ma üküşreki uçmaḡda ḳaldılar.* <üküş+rek 'daha çok' (KE 10v13).

b) Sıfatlar:

Ol fi'llerde uluḡraḳ fi'1 bar erdi. 'daha büyük' (NF 42/2); *Ādemdin burunraḳ yaratḡanlar bar üçün andın başlasaḳ fāyidesi artuḡraḳ bolḡay.* <burun+raḳ 'daha önce' (KE 3r1); *Abū Sufyannı bir tarraḳ yerde tutḡıl.* <tar+raḳ 'çok dar' (NF 49/15); *Andın taḳı ewekreḳ işim bar turur, aḡar fursatum yetmez, tēp aydı erse, aydılar.* <ewek+rek 'daha acil' (NF 436/3).

c) Zarflar:

Helāketliḡ bolsun saḡa mundın artuḡraḳ kerek. <artuḡ+raḳ 'daha fazla' (NF 137/6); *Āḡirat aḡa dūnyādın yaḳınraḳ bolsa...* <yaḳın+raḳ 'daha yakın' (NF 148/1); ...*yaḥşıraḳ kördi* <yaḥşı+raḳ 'daha güzel' (ME 215/3); *Ḥarāmdın ıraḳ tursa taḳvā irür/ Verā' şūbhelikdin ıraḳraḳ turur.* <ıraḳ+raḳ 'daha uzak' (MM 323/1-2); ...*ol fāyidedin fāyide körseler yaḥşıraḳ bolḡay tēp tertīb üze...* <yaḥşı+raḳ 'daha güzel' (KE 3r2); *Ādem Ḥavvānı özi teg şüretliḡ kördi erse raḡbeti bolup maḡa yawuḡraḳ kelḡil tēp ündedi.* <yawuḡ+raḳ 'daha yakın' (KE 7v16); ...*ḳatıḡraḳ körer-men.* <ḳatıḡ+raḳ 'daha kötü' (NF 34/11); *İdī 'azze ve celle sizge hem aḡırtaḳ ḳılmasun.* <aḡır+raḳ 'daha zor' (KE 128r8); *Bizler isti'dād ḳılsaḳ taḳı ol bizlerke kelmezdin burunraḳ biz anlarḡa barsaḳ.* <burun+raḳ 'daha önce' (NF 69/5).

Ayrıca dönem eserlerinde geçen **çöprek** 'örtü, kumaş parçası' (NF 104/1) sözcüğünde ekin, bir küçültme anlamı sezilmektedir. Kıpçak sahası gramerlerinden TZ'de Küçültme Ayrımı bölümünde "Rak=rek, dahi bu çeşittendir; yakşırak, irterek gibi ki "az güzel, ertecik" demektir." açıklaması +rak/+rek ekinin Kıpçak döneminde de eklendiği sözcüğe küçültme anlamı kattığını göstermektedir. (s. 81)

+sAK

Brockelmann (1954) ve Gabain (1988) -sAK ekinin addan fiil türeten +sA (istek arzu bildirir) eki ve fiilden ad türeten -k ekinin kaynaşmasıyla oluştuğu kanısındadırlar.

Gabain (1988:48) -sAK ekini sıfat türeten ekler başlığı altında incelemiş ve *keksek* 'kinli, kindar' (*kek* 'kin'); *tapıgsak* 'hürmetkar,' (*tapıg* 'hürmet, hizmet') sözcüklerini örnek vermiştir.

Brockelmann (1954:135) -sAK ekinin Orta Türkçe dönemindeki kullanımına; *tirigsek* 'yaşayan', *tapuğsak* 'hizmet, hürmet eden', *sarımsak* 'sarımsak', *ķuruğsak* 'kursak, mide', *yansak* 'uygun, yerinde', *ersek* 'erkek delisi', *bağırsak* 'karaciğer', *yüksek* 'yüksek' sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi Türkçesinde sınırlı sayıda sözcükte geçmektedir:

bağırsak <bağır+sak 'şefkatli, merhametli' (KE 37v19); *yüksek* <*yük+sek 'yüksek (yer); değerli' (KE 247v6; ME 23/6); *ölüğsek* <ölüg+sek 'ölümlü, fani' (KE 238v5).

Kıpçak sahası eserlerinde şu örneklerde geçmektedir; *ersek* 'erkek düşkün' kadın' (CC 89, 23; 117, 16)~ *hersek* (CC 132, 7); *bağırsak* 'ciğer' (T. 22b13; H 60; K 90)~ *bavursak* 'seven, sevilen, sevgili' (CC 117, 7; 142,4< *bavur* 'bağır, ciğer' TZ 30b/); *sarmısak* ~*sarımsak* (CC 107,4).

+sUK(<+sı-/+si- + -uķ+/-ük+)

Brockelmann (1954:138), +sUK ekini *tañsuk* 'şaşılacak, acayip', *boğsuk*~*bohsuk* 'kölelerin boyunlarına geçirilen lāle', *ilersük* 'şalvar uçkuru', *tularsuk* 'topuk', *yüksük* 'yüzük' gibi örneklerde geçtiğini belirtmektedir.

Gabain (1988:45) +sUK ekini <*+su- + -ķ olarak düşünmüş ve *suwsuș* 'içki' sözcüğünde geçen +suș eki ile (<*+su-+ -ș) ilgili olabileceğini düşünmüş ve *bağarsuk* 'bağırsak'; *tañsuk* 'fevkalade, hayrete değer olma' sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi döneminde aşağıdaki sözcüklerde geçmektedir:

bağarsuk <bağar+suk 'bağırsak' (NF 118/12); *tañsuk* <tañ+suk 'yeni ve acayip' (ME 212/8); *ilersük* <iler+sük 'şalvar uçkuru' (NF 189/14).

+sı/+si

Brockelmann (1954:130)'a göre bu ek, *-sığ/-sig* ekinde son ses *-g* düşmesiyle oluşmuştur.

Harezm dönemindeki kullanımı aşağıdaki gibidir:

Zaman ifade eden sözcüklere gelerek anlamı pekiştirmiştir:

yansı <yan+sı 'yan, kenar' (ME 167/2);

Miktar zarfı türetmiştir: *artuksı ton keydi* 'avrat 'fazladan, nafile' <artuğ+sı (ME 166/1).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de sıfatların sonuna gelmiş, onların anlamında küçültme yapmıştır;

ağırsı 'ağırca' (HŞ 4095); *artuksı* 'fazlaca' (HŞ 3298-3756).

+sİz/+sUz

Başlıca işlevi adlardan olumsuz sıfatlar türetmek olan bu ek, *-IIG/-IUG* ekinin karşıtıdır.

Harezm döneminde ekin, genelde eklendiği sözcüğün son ünlüsüne düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik bakımından uyduğunu görmekteyiz:

Zarf türetimiyle: ...*âhîratka imânsız çıkmakdın korkar mên*. <imân+sız (NF 237/4); *otsuz suvsuz boldı* <ot+suz suv+suz (ME 3/5); *oğlu sendin keneşsiz kızını kimersege bergey mü?* <keneş+siz (KE 63r12).

Sıfat türetimiyle: ...*tağı atasız nâresîde yetimke*.....<ata+sız (NF 143/2); ...*tağı kereksiz kişileri ma'zûl kılsağız* <kerek+siz (NF 196/4); ...*âdemni tewsiz yêr körkidin*.... <tew+siz (KE 5v5); ...*ol oğlan közsüz atasına aydı: seniñ qarındaşıñnı bu öltürdi tép*. <köz+süz (KE 17r15).

Ad türetimiyle: *Medine içinde nâresîde öksüzler neçe künden berü açlık zaḥmatındın tarttılar*. <ök+süz 'anasız' (NF 107/11); *Anıñ üçün ḥatun qarısı körksüz bolur*. <körk+süz 'çirkin' (KE 8r14); *Bir oğlı boldı közsüz, anıñ yime bir oğlı boldı*. <köz+süz 'kör' (KE 17r14).

Üzerine '-IİK/-IUK yapım ekini alarak genişleyen adlar:

...*yārānlar edebsüzlük kılmışlar*. <edeb+süz+lük (NF 47/17); ...*anası yanındın aşılsızlıkğa nisbet kıldı*. <aşıl+sız+lık (ME 90/5).

Kıpçak sahası eserlerinde ekin bazen düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyduğunu bazen de uyum dışı kaldığını görmekteyiz.

arıksuz ‘pis’ (CC 125,28); *azıksız* ‘azıksız’ (TZ 52b 13); *aķçasız* ‘parasız’ (TZ 52b 13); *ķımatsız* ‘çok kıymetli, paha biçilemeyen’ (CC 147, 9); *körksizlik* ‘çirkinlik’ (CC 76, 10); *körksüz* ‘çirkin’ (CC 76, 19), *körküsüz* ‘çirkin’ (CC 55,7); *közsiz* ‘kör’ (T 94; CC 99, 5), *közsüz* (EH 81); *ķutsız* ‘uğursuz’ (TZ 33a 7); *saķalsız* ‘sakalsız’ (EH 59; KK 59); *öksüz* ‘yetim’ (TZ 39a 7); *tüksüz* ‘tüysüz, tıraşlı’ (CC 74, 20)

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de kullanımı yaygın olan eklerden biridir:

anasız ‘anasız’ (HŞ 3503); *adaķsız* ‘ayaksız’ (HŞ 1606); *çaķsız* ‘doğru değil’ (HŞ 1686); *bahasız* ‘pahalı’ (HŞ 2841); *yaraķsız* ‘hazırlıksız’ (HŞ 844); *saķışsız* ‘sayısız’ (HŞ 3191); *ķibinsiz* ‘sineksiz’ (HŞ 2809); *ķeksiz* ‘şüphesiz’ (HŞ 175)

+z

İlgi, benzerlik ifade eden ve öteden beri sınırlı sayıda sözcükte görülen bir ektir. Çokluk ve ikilik çerçevesinde yeni sözcükler türetmektedir.

Gabain (1988:46) Eski Türkçe dönemindeki kullanımına *kögüz* ‘göğüs’; *köz* ‘göz’; *biz* ‘biz’; *müyüz* ‘boynuz’; *tiz* ‘diz’ sözcüklerini örnek vermiştir.

Brockelmann (1954:142) Orta Türkçe dönemi için; *ikkiz*, *meñiz*, *yanız*, *kögüz*, *omuz*, *biz*, *siz*, *köz*, *diz*, *boynuz* sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi dönemindeki kullanımı Eski Türkçe dönemiyle paraleldir. İlgi, benzerlik ve ikilik ifade eden sözcükler türetmiştir. Bu türetimler yeni değildir, Eski Türkçeden beri bilinen sözcüklerdir.

İkilik ifadesiyle: *mēñiz* <meñ+(i)z ‘beniz, yüz’ (KE 121v721); *ēkiz* <ēki+z ‘ikiz’ (ME 30/6); *köz* <kö+z ‘göz’ (KE 3v6; 7r21; NF 229/9; 272/13; ME 17/8); *tiz* ‘diz’ (KE 103v 19; NF 79/7; MM 72/1); *müñüz* ‘boynuz’ (KE 64r5; 148v10)~*muynuz* (KE 172v20); *biz* <*bi+z ‘biz’ (ME 27/2; NF 23/13; KE 47r16); *siz* <*si+z ‘siz’ (KE 5r15; NF 46/11).⁵

Kıpçak sahasında yalnızca *köz* ‘göz’ (MG 37r:3; KK 68b/11; CC 147,4) sözcüğünde yaşadığını görmekteyiz. Harezmi Türkçesi ve ondan önceki dönemlerde

⁵ Kotwicz, *biz* ve *siz* zamirlerinin köklerini bi+ ve si+ olarak göstermiştir. bkz. Kotwicz, “Les pronoms dans Les langues altaïques”, *Polska Akademia Umiejetnosci*, Krakow, 1936.

kögüz biçiminde görülen sözcük, Kıpçak sahası metinlerinde *kögüs* olarak geçmektedir. (CC 126, 35; MG 12r:8; Gü. 90/8; KK *köküs* 68b/2); *bejiz* (T 33a/6); *boynuz* (Kİ 89; TZ 29b/2; T15b/7)~*moynuz*~*muyuz* TZ 29b/2; Kİ 89)~*müz* (CC 143,20); *biz* (TZ 34a/2; T 54a/4; T 30); *siz* (Kİ 52; TZ 40b/9; T 54a/4).

2.FİLDEN AD YAPAN EKLER

-A

Kullanımı yaygın olmayan bir ektir. Eski Türkçe dönemindeki kullanımına Gabain (1988:51) *öge* ‘şöhret’, *udu* ‘maiyet, sonra’, *kutada* ‘kadın adı’ (kut+ad-: mesut olmak) sözcüklerini örnek vermekte ve “eskiden. muhtemelen eş sesli zarf fiil ekinin aynısı idi” demektedir. Tekin de (2000:90) eylem zarfı olarak değerlendirdiği ek için *yeme* ‘ve, dahi’, *tapa* ‘-a doğru’, *ara* ‘arasında’, *tegre* ‘çepeçevre’ sözcüklerini vermiştir.

Harezm dönemindeki kullanımı daha önceki dönemlerden çok farklılık göstermez. Ek bazen zarf olarak kullanılan sözcükler türetirken, bazen de kalıcı ad türetmektedir:

yağa <yağ-a ‘yaka, kenar, kıyı’ (NF 95/7; ME 2/3; KE 48r7); *tapa* < tap-a ‘...-a doğru, taraf’ (KE 6r9; NF 61/9; ME 7/2; MM 24/3); *oza* <oz-a ‘önce’ (KE 245v1; NF 5/4); *öre* <ör-e ‘yukarı’ (MM 240/3; EDPT: 197); *öte* <öt-e ‘öbür taraf, ileri’ (MM 231/4); *tegre* <tegir-e ‘etraf, çevre’ (NF 27/16; ME 3/5; KE 144r19); *kayta* <kayt-a ‘tekrar, yeniden, yeni baştan’ EDPT: 675 kayt-: dönmek, geri dönmek (KE 109r9); *kata* <kat-a ‘defa, kere’ (NF 28/6); *yana* <yan-a ‘yine, tekrar’ (KE 3r12; NF 2/10; ME 53/5; MM 246/1).

Kıpçak sahası eserlerinde şu sözcüklerde geçmektedir: *ölçe* ‘ölçü’ (CC 34, 23); *öte* ‘öte, geri’ (CC 151, 8; TZ 5a 6); *yağa* ‘yaka’ (TZ 20b 11; 23b 7); *yana* ‘yine, tekrar’ (TZ 12a 1); *aşa* ‘fazla’ (HŞ 4058); *kata* ‘defa’ (HŞ 2652); *oza* ‘geçmiş’ (HŞ 584); *keçe* ‘-dan geçe, -dan çok’ (HŞ 98); *yara* ‘yara’ (HŞ 1124); *öte* ‘ileri’ (HŞ 4170); *tegre* ‘çevre’ (HŞ 564).

-alık

Orhon Türkçesi ve Orta Türkçe dönemine ait kaynak eserlerde bu eke rastlanmamaktadır (Tekin: 2000; Gabain: 19888; Brockelmann: 1954).

Harezm döneminde sadece ME’de üç sözcükte geçen bu ek *-ak+lık* eklerinin kaynaşmasından oluşmuş olmalıdır.

Otralık ‘meclis, toplantı’ < ot(u)r-ak+lık (ME 150/1); *yatalık* ‘yatacak yer’ < yat-ak+lık (ME 46/4); *duralık* < dur-ak+lık ‘ev’ (ME 144/7;230/2). krş. *turağ* ‘sığınak’ (DLT Dizin; *turağ* Kİ).

-(X)ç

Kullanımı seyrek eklerden biridir. Eski Türkçe dönemine ait kaynak eserlerde bu eke rastlanmamıştır. (Tekin, 2000; Gabain, 1988; Erdal, 1991)

Brockelmann (1954:90) Orta Türkçe dönemindeki kullanımına *küleç*, *kömüç*, *kımaç*, *kirtüç* sözcüklerini vermiştir.

Harezmi döneminde seyrek bir kullanımla karşılaşmaktayız:

tıkaç <tık-aç ‘tıkaç’ (ME 88/6); *tügeçke* <tüg-eç+ke ‘düğmecik, meme başı’ (tüg-:düğümlemek) (NF 319/11); *umanç* <um-a-n-ç ‘umut’ (krş. *uman-* ‘ummak’) (KE 53v18); *ökünç* <ökün-ç ‘pişmanlık’ (ME 170/5; KE 16r14); *yonuç* <yon-uç ‘marangoz, put yapan’ (KE 163v9); *kömeç* <köm-eç ‘külde pişirilen çörek’ (KE 14r11); *inanç* <inan-ç ‘inanç’ (KE 2v1).

Kıpçak sahasında şu sözcüklerde geçmektedir:

kezüç, *küzüç* ‘çok gezen adam’ (EH 82); *kılıç* ‘kılıç’ (HŞ 1253); *umaç~umuç* ‘hedef’ (HŞ 2933); *küleç* ‘çok gülen kimse’ (EH 83); *otraç* ‘oturacak yer’ (CC 115,16; TZ 11a/9); *tınç* ‘rahat’ (CC 142,3; EH 66); *inanç* ‘inanç’ (TZ 3b/11).

-ça

Seyrek kullanılan eklerden biridir.

Brockelmann (1954:51) Orta Türkçe için *awunça* ve *eskinçe* sözcüklerini örnek vermiştir.

avuncasız <avun-ca(+sız) ‘alışmamış, ürkek’ (ME 218/5); *avunça* ‘avutan, teselli eden’ (KE 58r10); *eglençe* <eglen-çe ‘eğlence’ (KE 53v18). Brockelmann (1954:93) bu sözcüğü *eğlençi* olarak almış ve -çi ekinde örnek vermiştir.

Bu eke HŞ’de *avunça* ‘teselli eden’ (HŞ 3111) sözcüğünde rastlanmıştır.

-çAK/-çUK

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bir ektir. Erdal (1991:356-357) eki fiile gelen enstrumental yapı olarak değerlendirmektedir. Araştırmacı bu ekin eklendiği sözcüklerin sonunun *n* veya *r* sesleriyle bitmiş olmasına da dikkat çekmekte ve *bürünçük*, *sunçuç*, *olorçuç*, *mançuç*, *togurçuç* sözcüklerini örnek vermektedir.

Harezmi Türkçesinde aşağıdaki sözcüklerde görülmektedir.

bürüncük <bürün-cük 'bürüncek, örtü' (ME 81/1); **salıncak** <salın-cağ 'salıncak' (ME 231/8); **kabarcuk** <kabar-cuğ 'kabarcık, şişkinlik' (ME 173/6)~**kaparçuk** (NF 331/1); **kıvırcuk** <kıvır-cuğ 'kıvırcık' (ME 70/4); **emcek** <em-cek 'meme, göğüs' (KE 147v13; ME 85/4); **basıncak** <basın-cağ 'aciz, güçsüz' (krş. *basın-* 'zulmetmek' EDPT:347) (KE 240v1; ME 142/4); **ıtırçak** 'tahterevan' (KE 180v20); **terinçek** <terin-çek 'örtü, bürüncek' (ME 103/3; NF 415/1); **burçak** 'burçak' <bur-çağ (EDPT: 357) (KE 124r16); **yigrençek** <yigren-çek 'iğrenç' (NF 391/15).

Kıpçak sahasında aşağıdaki örneklerde geçmektedir:

balçak 'nöbetçi, koruma' (MG 89r:9 EDPT: 330 bal-<ba- 'bağlamak'); **emçek~imçek** 'meme, göğüs' (CC 95, 6; TZ 10b11); **erinçek** 'tembel' (erin- 'tenbellik etmek') (CC 117, 15).

-ci/-çi

Erdal (1991:285-286) bu eki -(x)nçu olarak almış ve ekin -(x)nç'den farklı bir yapı olduğunu, -(x)nç'nin ne fonetik ne de morfolojik açıdan alternansı olmadığını söylemiştir. Eski Türkçe dönemi için *ügrünçü~ügrinçü* 'sevinç', *ınançu* 'inanç', *kizlençü* 'hazine, gizlenen', *avunçu* 'avunulan, avunmak' *kalınçu* 'kalan' sözcüklerini vermiştir.

Brockelmann (1954:92) Orta Türkçe dönemi için *bütçi, keleşçi, okıçı, yorçı, tilençi, tutçı, eglençi, sevinçi* sözcüklerini vermiştir.

Harezmi dönemindeki kullanımı seyrektiler:

eymenci <eymen-ci 'korkunç, korkutucu' (ME 21/1); **tilençi** <tile-n-çi 'dilenci' (KE 111r2); **kizlençi** <kiz+le-n-çi 'saklı, gizlide olan' (KE 77r4; ME 142/4); **sewünçi** sev-(ü)n-çi 'müjde, bahşış, karşılık' (KE 97r3); **ımancı** <ına-n-cı 'güven, itimad' ME (130/8); **yigrenci** <yigren-ci 'iğrenç' (ME 78/6).

Kıpçak sahasındaki kullanımı şöyledir:

emzürçi, emzirçi 'emzirici' (TZ 32b 5); **tikçi** 'terzi' (KK 63a/11); **tilençi** 'dilenci' (EH 50); **yükünçi** 'Halife, namaz kıldırın' (T 2ab/3).

-Dü

Kullanımı yaygın olmayan, seyrek görülen bir ektir. Erdal (1991: 332) Eski Türkçe dönemindeki kullanımına *tamdu* <*tamıt-du ‘alev’, *ületü* <*ület-dü , *yartu* ‘levha, tahta’ vb.sözcüklerini örnek vermiştir. Orta Türkçe döneminde ise, sınırlı sayıda sözcükte kullanılmıştır: *egdü*, *çuldu*, *sındu*, *yamdu*, *yogdu* (Brockelmann, 1954: 99).

Harezmi döneminde de sınırlı sayıda sözcükte geçmektedir:

ögdü <ög-dü ‘övgü’ (NF 37/9; MM 4/1; ME 61/4); *sındu* <sı-n-du ‘makas’ (NF 66/13; KE 181v19); *üyründü* <üyür-(ü)n-dü ‘seçkin’ (ME 5/7)~ *üdründü* ‘seçkin’ (ME 189/2)~ *üdründi* <üdür-(ü)n-di ‘seçkin’ (NF 90/12)~ *üdüründi* (NF 250/4); *basaladu* <basa (‘sonra’)+la (‘sonraya bırak’) -du ‘arka arkaya’ (ME 121/6); *kalundu* <kal-(u)n-du ‘kalıntı’ (ME 13/6); *üyürtü* <üyür-tü ‘seçenek’ (ME 102/5).

Kıpçak sahasında şu sözcüklerde geçmiştir:

ıaraldu ‘karaltı’ (EH 70); *övdü* ‘övgü’ (CC 145, 3)~*ögdü* (HŞ V); *sındı* ‘makas’ (TZ 34a 11); *yuyundu* ‘yıkılmış kirli su’ (EH 100).

-(X)G

Kullanımı yaygın olan bir ektir. Fiilin sonucunu ifade eden isimler türetir. Orhon Türkçesinde; *bilig*<*bil*- ‘bilgi’, *kapıg*<*kap- ‘kapı’, *ölüg*<öl- ‘ölü’, *sünjüg*<*sünj- ‘mızrak’, *tirig*<*tūr- ‘diri’, *küreg*<küre- ‘kaçak’ vs. sözcüklerinde görülmektedir (Tekin,2000:90). Orta Türkçe döneminde de aynı kullanım sıklığı ile karşılaşmaktayız: *batıg*, *katıg*, *yügrüg*, *ohşağ*, *sarıg*, *ölüg*, *kiçig*... gibi (Brockelmann, 1954:101).

Harezmi döneminde de yaygın bir kullanım gösteren ek, birçok sıfat, zarf, soyut ve somut ad ve nesne adı türetmiştir. Ayrıca ek, üzerine başka yapım ekleri alarak da kullanılmıştır:

katıg <kat-ıg ‘katı, sert’ (NF 16/14;11/6; ME 29/2); *bağ* <ba-g ‘bağ’ (NF 75/5; ME 166/6); *sewüg* <sev-üg ‘sevgili, dost’ (NF 68/16 krş. *sevüglü* (ME 91/2); *yarağ*

<yara-ğ ‘hazırlık, techizat; takat, güç’ (NF 273/1; ME 104/8); **kuğuğ** <kuğ-uğ ‘kuyu’ (NF 78/6 ME 5/18); **yuluğ** <yul-uğ ‘fidye’ (NF 115/1; KE 204r8); **yunuğ** <yun-uğ ‘abdest’ (NF 68/4; ME 6/8); **sasığ** <sası-ğ ‘pis, kötü koku’ (NF 25/11); **ögren** <ö-g (+re-n) (NF 32/9; ME 4/5); **örtüğ** <ört-üğ ‘örtü’ (NF 57/5; ME 14/4); **yamağlık** <yama-ğ (+lık) ‘yamalı’ (NF 253/7); **ınağ** <ına-ğ ‘emin, güvenilir’ (ME 130/8); **uğrağ** <uğra-ğ ‘niyet, maksat’ (ME 20/4); **bışığ** <bış-ığ ‘olgun’ (ME 85/2-3; KE (49r21); **buşuğ** <buş-uğ ‘öfke’ (ME 208/2); **bitig** <biti-g ‘mektup’ (KE 63v1; ME 7/3; NF 32/7); **kezig** <kez-ig ‘fırsat, sıra’ (ME 133/6); **koruğ** <koru-ğ ‘koruyan’ (MM 275/2; ME (30/8); **susağ** <susa-ğ ‘susamış’ (KE 108v4); **sıltağ** <sılta-ğ ‘bahane’ (NF 112/9)⁶; **tutuğ** <tut-uğ ‘rehin’ (NF 163/7; ME 34/2; KE 227v10); **ağrığ** <ağrı-ğ ‘ağrı’ (NF 167/2; KE 10v3); **tıltağ** <tılta-ğ EDPT: 494 ‘bahane, engel’ (KE 146v6; 219r20); **buşruğ** <buş-ur-uğ ‘dargınlık, öfke’ (ME 4/8); **yoruğ/k** <yor-uğ ‘yorum, tabir’ (KE 88r19); **soruğ** <sor-uğ ‘soru’ (KE 129v21).

Harezmi döneminde -(X)G ekindeki *g* ek ünsüzünün bazen düştüğü görülmektedir: **korğuğ** <korğ-uğ ‘korku’ (KE 121r6~ **korğu** (KE 27r1); **toluğ** <tol-uğ ‘dolu’ (NF 173/13; 56/6)~ **tolu** (ME 176/7); **arığ** ‘temiz’ (KE 2v3; NF 3872; MM 2/4; ME 69/1) ~ **arı** (MM 7/2); **sasığ** ‘koku’ (KE 27r6; NF 422/7n) ~sası (NF 397/17); **katığ** ‘katı, sert’ (KE 5v20; NF 15/55; ME 29/2; MM 1/4) ~**katı** (NF 269/9) ~**kattu** (ME 87/4); **kırağ** ‘kenar, kıyı’ (KE 74v6) ~**kıra** (KE 28v8) vs.

Kıpçak sahası eserlerinde, Eski Türkçe’de -ğ/-g eki ile türetilmiş birçok sözcüğün, birden fazla heceli sözcüklerde, sondaki -ğ/-g ekleri düşmüştür. Bazılarında ise -ğ/-g>-v ses değişmesi ile -v’ye dönüşmüş durumdadır.

bili ‘bilim’ (EH 35) ~ **bilik** (CC 138, 6; tek biçim) ~ **bilig** (Gü. 13/7, tek biçim); **biti** ‘yazı, kitap’ (EH 28) ~ **bitik** (CC 122, 24; 9 yerde) ~ **bitiv**, **bitüv** (CC 148,10; 2 yerde); **kiçi** ‘küçük’ (CC 68,20, altı yerde; EH 79; MG 104v:8, tek yerde) ~**kiçig** (4r:1 üç yerde); **ölü** ‘ölü’ (CC 77,26 tek biçim; EH 20) ~ **öli** (TZ 33b4); **ağrı** ‘ağrı, acı’ (Gü. 252/8; tek biçim ve tek yerde); **acı** ‘acı’ (Gü. 70/4; 5 yerde) ~ **açığ**

⁶ Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca NF’de ve orada da bir yerde geçen *sıltağ* sözcüğü Kıpçak dönemi eserlerinden TZ’de *sılta-* ‘bahane bulmak’ (9b/2), *sıltağ* ‘bahaneli’ (12b/9) ve *şiltak* ‘bahaneli, özürülü’ (12b/9) biçimleriyle geçmektedir.

‘acı, keder’ (Gü. 130/7; 2 yerde)~ **açuv** (CC 139,16 tek yerde); **korķu** ‘korku’ (Gü. 148/10);

açıĝ ‘acı’ (HŞ 2719); **aĝrıĝ** ‘aĝrı’ (HŞ 4428); **aldaĝ** ‘aldatma’ (HŞ 4523), **asraĝ** ‘hami, koruyan’ (HŞ 351); **batıĝ** ‘derin’ (HŞ 3126); **ölüg** ‘ölü’ (HŞ 1237); **oyaĝ** ‘uyanık’ (HŞ 2737); **sınaĝ** ‘sınama’ (HŞ 2224); **toluĝ** ‘dolu’ (HŞ 545); **yaylaĝ** ‘yayla’ (HŞ 1003); **sevüg** ‘sevgi’ (HŞ 1810); **bilig** ‘bilgi’ (HŞ 3675); **korķuĝ** ‘korku’ (HŞ 4501); **ķakıĝ** ‘azar’ (HŞ 3092); **tatıĝ** ‘tat’ (HŞ 3073).

-GA/-KA

Eski Türkçe döneminden beri yaygın olarak kullanılan bir ektir. Eski Türkçe döneminde; *bilge*, *ķısĝa*, *tamĝa*, *yinĝe*, *tarķa*, *övke~öpke* gibi sözcüklerde geçmektedir (Erdal, 1991:372-378). Orta Türkçe dönemindeki örneklerin çokluĝundan bu dönemde işlerliĝinin arttıĝını söyleyebiliriz: *avıĝĝa*, *ınĝa*, *ķiĝe*, *öge*, *yorunĝa*, *yumurtĝa*, *yuvĝa* (Brockelmann, 1954:102).

Harezm döneminde ise aŗaĝıdaki örneklerle karŗılaŗmaktayız:

bilge <bil-ge ‘bilge, hakim’ (KE 181v1); **kölige** <köli-ge EDPT: 718 (NF 172/15; KE 55r16); **ķoltĝa** <ķol-t-ĝa ‘istek’ (ME 151/6); **ķısķa** <ķıs-ķa ‘kısa’ (MM 187/4; NF 118/9); **tutķa** <ķıs-ķa ‘tutacak yer’ (KE 211v8); **ısırĝa** <ısır-ĝa ‘küpe’ (MM 192/2; KE 48r13)~ **sırĝa** ‘küpe’ (ME 79/7) **uyanķķa** <uyan-ķ-ķa ‘uyku’ (KE 219r5); **tamĝa** <*tam-ĝa ‘damga, mühür’ (KE 53v20); **yinĝe** <*yinĝ-(ü)r-ge EDPT: 946 ‘ince’ (KE 75r19); **yumurtķa** <yumurt-ķa EDPT 938 ‘yumurta’ (KE 220r21).

Kıpķak sahasında şu sözcüklerde geçmektedir:

bilge ‘bilge, hakim’ (CC 117, 1; EH 35); **ķavurĝa** ‘kavrulmıŗ hububat’ (EH 76); **kengeŗge** ‘müŗavere, danıŗma’ (EH 85); **süpürge** ‘süpürge’ (EH 51); **sırĝa** ‘küpe’ (TZ 13a6); **bilge** ‘bilge’ (HŞ 305); **sipürtge** ‘süpürge’ (HŞ 1852).

-GAK

Fiilin yaptıĝı hareketi sıkķa yapanı, yapıldıĝı yeri, aleti ve fiilin etkisinde kalan çeŗitli nesneleri karŗılayan, Harezm dönemi metinlerinde –GAK biķiminde görülen *ekin*, Eski Türkçe dönemindeki kullanımına Gabain (1988:52), *iķkek* ‘vampir’,

yulğak ‘aydınlık, ışık’, *kazğuk* ‘kazık’, *tirgük* ‘direk’, *arğag* ‘mekik ipeği, atkı’ <ar- ‘dolaşmak’ sözcüklerini örnek vermiş ve “ön sesi k, son sesi ğ’da olabilir mi? “daima yapan” (muhtemelen -ğ’k ve -k’ğ, farklı anlamları olan farklı ekler olabilir; bunların hepsi de sık değildir)” demektedir. Bockelmann (1954:104) ise Orta Türkçe dönemindeki kullanımına *kaçğak*, *unutğak*, *yapurğak*=*yapurak*=*yapurkak* sözcüklerini örnek vermişlerdir.

Harezmi döneminde tek örnekte geçmektedir:

yapurğak <yapur-ğak EDPT: 879 ‘yaprak’ (NF 57/3)~*yawurğak* (KE 12r3);~*yafrak* (KE 97r14);~*yaprak* (NF 43/14); *yumğak* <yum-ğak ‘yuvarlak, yumak’ (KE 11v9); *tirgük*<*tire-gük ‘direk (< tire- ‘dayak veya direk dikmek’) (KE 62r10) krş. *tirek* (NF 307/6) krş. *tiregü* ‘direk’ (DLT I: 447/20).

Kıpçak sahasında bazı örneklerde ek -ğak, bazılarında -kak biçimindedir. TZ’de ek, -k/-k; -uğ/-ük ekleriyle birlikte anlatılmış ve aradaki fark bir yerine iki kaf veya kef olması olarak değerlendirilmiştir (TZ 47b). KE’de *tirgük* biçiminde geçen sözcüğün NF’de *tirek* olarak tespiti TZ’deki bu bilgiye paraleldir.

batkak ‘batak’ (TZ 48a 4); *bezgek* ‘düşük hararet’ (CC 162); *ısırğak* ‘küpe’ (T 49/18); *kaçkak* ‘kaçak’ (TZ 48a2); *kuskak* ‘kusmuk’ (TZ 83b8); *sıçkak* ‘sık sık dışkılayan kimse’ (TZ 48a2); *tayğak* ‘kaygan yer’ (TZ 32b 4)~*taykak* (TZ 48a2).

-GAN/-KAN

Bir işi yapma ifade eden sözcükler türeten bir ektir. Gabain (1988:52) bu ekin -ğın; -gin; -kın; -kin ekinin seyrek kullanılan bir biçimi olduğunu tereddütle söylemiş ve *tezkin* ‘mülteci’, *tirgin* ‘kalabalık, dernek’, *bazgan* ‘çekiç, basan’ sözcüklerini örnek vermiştir. Tekin (2000:91) ise *kapgan* ‘kapan, yakalayan’<*kap- ve *korıgan* ‘kale, müstahkem mevki, sığınak’<*kor- sözcükleriyle örneklendirmiştir. Erdal da Gabain gibi ekin -gin ile ilişkilendirilebileceğini düşünmektedir. (Erdal, 1991: 382 437 nolu dipnot) Eski Türkçe döneminde *esnegen*, *erken*, *uğan*, *kapgan*, *yargan* vb. sözcüklerde geçmektedir (Erdal (1991:383-384).

Ek sıfat-fiil eki olarak Harezmi döneminde sıkça kullanılmıştır. Biz burada kalıcı isim türetimine örnek vereceğiz:

uğan <u-ğan ‘kadir, Allah’ (MM 40/3; KE 29r8); *sıçkan* <sıç-kan ‘sıçan’ (KE 25v3, 5; 25v 4)~*sıçan* (KE 13r 12; 13r 13).

Kıpçak sahasında:

ğudurğan ‘kuduz köpek’ (TZ 30b 11)~ *ğudurkan* (EH 73); *nağşlağan* ‘ressam, nakkaş’ (CC 88/7); *tılağan* ‘bahane’ (CC 162,17); *yaratğan* ‘yaradan, tanrı’ (EH 93, 119; KK 59b/12)~ *yaratkan* (CC 16,9; TZ 14a2); *uğan* ‘kadir, tanrı’ (T 49 /3).

Hacıeminoğlu (2000: 40) HŞ’deki kullanımına yalnızca *uğan* ‘tanrı, kadir’ (HŞ 4678) ve *sıçğan* ‘sıçan’ (HŞ 1852) sözcüklerini örnek vermiş ve *sıçğan* için şöyle bir not düşmüştür: “Bu metinde geçen örneklerden *sıç-ğan* kelimesinin isim-fiil eki olan -ğan ile yapılmış olması da muhtemeldir. Çünkü bu söz sonraları *sıç-an* şeklinde inkişaf etmiştir.”

-GIn/-GUN; -KIn/-KUN

Genellikle tek heceli fiil köklerine gelerek, onlardan isim türeten bir ektir. Tekin (2000:92) Orhon Türkçesi için eki -kun olarak vermiş ve *buzkun*<*buz*-‘bozgun’ sözcüğüyle örneklendirmiştir. Gabain (1988:52) ise “-Gın /-Kın /-gan vs. ?” biçimlerini vermektedir; *tezkin* ‘mülteci’, *tirgin* ‘kalabalık, dernek’, *bazgan* ‘çekiç, basan’.

Orta Türkçe döneminde ekin, çok biçimli olduğunu görmekteyiz; Orta Türkçe döneminde ek, -GIn/-GUN; -KIn/-Kun biçimindedir. *içgin*, *kirgin*, *kızgın*, *kaçgın*, *tutğun*, *taşkun*, *yitgün*, *olgun*, *örtgün*, *çapğun* (Brockelmann, 1954:113-114).

Harezmi dönemindeki kullanımı aşağıdaki gibidir:

satgın <sat-ğın ‘satın’ (NF 22/1), *kaçkun* <kaç-kun (+cı) ‘kaçak’ (NF 52/3); *bozğun* <boz-ğun ‘bozucu, tahripkar’ (ME 22/5); *bozğun* <boz-ğun ‘yanlış, saçma’ (ME 27/5); *tizgin* <tiz-gin ‘dizgin, yular’ (ME 79/7) ~ *dizgin* ‘dizgin, yular’ (ME 79/7); *uçkun* <uç-kun ‘kıvılcım’ (NF 120/15); *azgın* <az-ğun ‘azmış, azgın’ (NF 304/4); *ötgün* <öt-gün ‘gök gürültüsü’ (ME 230/2).

Kıpçak sahasında ekin ötümsüz kullanımıyla karşılaşmaktayız:

sepkün ‘yağmur, serpinti’ (EH 51); *solukün* ‘soluyan, nefes alan’ (EH 59); *taşkın* ‘taşkın’ (T 83, EH 63); *tutkun* ‘esir’ (EH 64)~ *tutğun* ‘esir’ (CC 144,15)

~*tutkın* ‘cehennem’ (CC 130,20); *yarkın* ‘parlaklık, şimşek, ışık’ (EH 92; CC 151, 15; TZ 23a6); *uçgun* ‘kıvılcım’ (HŞ 1850).

-GU/-KU

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bir ektir. Ek aslında *-GU* dur. Nadiren *-KU* biçimiyle de kullanıldığı görülmektedir.

Eski Türkçe döneminde *urunğu* ‘savaşçı’, *belgü* ‘işaret, alamet’, *bıçgu* ‘bıçak, bıçkı’, *yilpigü* ‘yelpaze’ vb. sözcüklerde geçmektedir (Gabain, 1988:52). Tekin *küregü* ‘kaçak olmak, yönetilmez olmak’ <*küre*; *korıgu* ‘muhafız’ < **korı*- sözcükleriyle örneklendirmiştir. Orta Türkçe döneminde de yaygın bir kullanımla karşılaşmaktayız: *içgü*, *kedgü*, *küvengü*, *udku*, *yargu*, *yaku*, *yuğu* (Brockelmann, 1954:107).

Harezmi dönemindeki kullanımı aşağıdaki gibidir:

kağgu <kağ-gü EDPT 598 ‘kaygı’ (ME 4/7; KE 6r6; 105r11) ~ *kaygu* (KE 155r 18; ME 77/7; NF 214/17) ~ *kaygi* (NF 395/15;); *sezingü* <sez-(i)n-gü ‘şüpheli’ (ME 169/8); *algu* <al-gü ‘alacak’ (NF 195/13; ME 108/5); *sızgu* <sız-gü ‘kürdan’ (ME 183/6); *yegü* <ye-gü ‘yiyecek’ (ME 31/6; KE 80r11); *içkü* <iç-kü ‘içki’ (ME 108/4; MM 165/2); *keygü* <key-gü ‘giyecek’ (ME 139/4); *ölgü* <öl-gü ‘ölüm’ (MM 43/2); *kültgü* <kül-t-gü ‘eğlence, şamata’ (KE 248v10); *udku* <uğı-ku ‘uyku’ (KE 34r16) krş. *uyku* (NF 267/7; KE 7v6); *külgü* <kül-gü ‘eğlence’ (KE 161v21); *karagü* < kara-gü ‘kör, ama’ (KE 10v3; 39/8; ME (61/3); *yargü* < yar-gü ‘yargı, mahkeme’ (ME 196/8; KE 23v21); *bilgü* <bil-gü ‘bilgi’ (MM 165/2); *biçkü* < biç-kü ‘bıçkı’ (NF 11/6); *beslëgü* <beslë-gü ‘aile’ (ME 53/8); *koşgu* <koş-gü ‘önceden kararlaştırılmış, sözleştilmiş’ (KE 21v8); *yumurtgu* <yumur-t-gü ‘yerle bir olan karışık’ (krş. yumur-‘yerle bir etmek, KE 248r15); *sagü* <sa-gü ‘ölçek’ (KE 96v3; 97v4); *sorgü* <sor-gü ‘sorgu; karşılık’ (KE 249r1).

Kıpçak sahasında yaygın kullanılmış olan ek, örneklerde görüleceği gibi bazen ek sonu ünlüsü dar gelebilmekte ve dudak uyumuna uymaktadır:

bıçku ‘bıçkı’ (EH 109; TZ 49a 5)~ *bıçkı* (KK 33a/12; TZ 33a/3); *bilegü* ‘bileği’ (EH 109)~ *bilevü*, *bilegi* (TZ 34a 5, 49a 7); *bitki* ‘nebat’ (T 60(90)); *kaşağı* ‘kaşığı’ (T 91 /14) (*kaşa-*, *kaşı-* ‘kaşımak’ (CC 26, 21; 27,13); *namazlağı* ‘seccade’ (EH 90); *sevgü* ‘sevgi’ (EH 54); *silgü* ‘silgi’ (TZ 34a 8); *yargü* ‘hüküm,

emir' (CC 48, 4); *silikgü* (<sil-k-gü) 'silme aleti' (TZ 49a); *keskü* 'keski' (TZ 34a 3; KK 33a/10) ~ *keski* (EH 82; TZ 39a 3).

-I/-U

Burada fiilden ad yapan ekler içinde değerlendirdiğimiz bu ek, aslında bir gerundium eki olmasına karşın bazı türetimlerinde fiilimsi değil kalıcı ad türetmiştir. Bu sebeple benzer yapıdaki sözcükleri burada değerlendirmeyi uygun bulduk (krş. – A).

Orhon Türkçesinde seyrek kullanılmıştır: *egri* 'eğri, hörgüçlü', *kalı* 'kalıntı, artık', *tağı* 'daha', *yazı* 'ova, bozkır' (Tekin, 1968:112). Orta Türkçede de sınırlı sayıda sözcükte görmekteyiz: *köni*, *sası* (>*sasığ*?) *yazı*, *ağrı*, *ili*, *köni*, *yağşı*, *yelpi*, *avinçu*, *yarı*, *bütü*, *yumru*, *yaşru* vb (Brockelmann, 1954:89).

Hacıeminoğlu (2000:41) ekin üç ayrı kökten geldiğini söylemektedir. “1. Eski türkçedeki fiilden isim yapma eki olan –ğ,-g ekinin batı türkçesinde düşmesi ve neticesinde –ı,-i yardımcı seslerinin ek yerine geçmesi ile, 2. Zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile 3. –gu, -gü ekinin başındaki ğ-, ve g- nin düşmesi ile meydana gelmiştir.” demektedir.

Harezmi döneminde kullanımlarında, eylem adı türetiminin yanında kalıcı ad türetimiyle de karşılaşmaktayız:

köni <kön-i 'doğru' (NF 78/14; KE 8v11); *tegi* <teg-i 'kadar' (NF 38/6; KE 3r15;10r2); *tağı* <tağ-ı 'daha; da/de' EDPT: 466 (NF 92/16; KE 4r7); *konşuları* <kon-(u)ş-ı 'komşu' (NF 91/16; KE 204r12); *yarı* <yar-u 'yarı' (NF 135/16; KE 29r17); *ayrı* <ayır-ı 'ayrı' (KE 94r9); *yağı* <yağ-u 'yağmurluk' (KE 224v3); *tegrü* <teg-ür-ü '-e kadar' (NF 10/9; KE 37v13; ME 91/2); *yaraşı* <yara-ş-u 'uygun, münasip' (KE 29r17); *yaşru* <yaş-(u)r-u 'gizli' (ME 53/3); *çındaru* 'iyice, dikkatle, adamakıllı' (ME 78/1); *dömderi* <dömder-ü 'ters' (ME 44/4); *kıyşru* <kıyş- (u)r-u 'yan, çapraz' (krş. kıyş- 'meyletmek') (ME 81/6); *ortakaşı* <ortak-a-ş-u 'ortaklaşa' (ME 115/4); *yetrü* <yetür-ü 'tam, tamamen' (ME 16/2); *aşnu* <aş(ı)n-u 'önce, evvel' (MM 91/1); *ötrü* <öt-ür-ü 'ötürü, dolayı' (NF 15/3; KE 16v3); *ulaşı* <ulaş-u 'devamlı, sürekli' (NF 35/6; KE 39v2; MM 12/2); *yazı* 'yazı, ova, kır' (KE 62v4).

Kıpçak sahasında:

ayrı ‘ayrı’ (CC 119, 9); **ölçi** ‘ölçü’ (EH 28); **yarı** ‘yarı’ (CC 70); **konşı** ‘komşu’ (HŞ 2951); **ulaşu** ‘daima’ (HŞ 2419); **yağşı<yakış-ı** ‘iyi, güzel’ (HŞ 358) (EDPT:909); **tutşu** ‘tamamiyle’ (HŞ 1733); **urşu** ‘sokranma’ (uruş-u) (HŞ 2470); **utru** ‘karşı’ (HŞ 589); **ötrü** ‘ötürü’ (HŞ 369); **tigrü** ‘-a kadar’ (HŞ 2927); **yazı** ‘ova, düzlük’ (HŞ 771).

-(x)K

Kullanımı yaygın olan bir fiilden ad yapma ekidir. Orhon Türkçesinde ünsüzle biten fiil tabanlarına –UK, ünlü ile biten fiil tabanlarına -K olarak eklenmiştir. Bu ekle ilgili olarak Tekin (2000: 92) şu sözcükleri örnek vermiştir; **ayuk** ‘ayık’ <ay-, **bedük** ‘büyük’ <bedü-, **emgek** ‘acı, dert, sıkıntı’ <emge; **yazuk** ‘yanlış, hata’ <yâz-, **buyruk** ‘kumandan’ <buyur- vb. Orta Türkçe dönemindeki kullanımına şu sözcükler örnek verilebilir; **satgak**, **tilek**, **yıglak**, **yaruk**, **tayak**, **ağruk** (Brockelmann, 1954:110).

Harezmi döneminde de oldukça yaygın olan bu ek, çok işlek olan zarflar, adlar ve sıfatlar türetmiştir:

Zarf türetimiyle; ...**tağı dereceleri artuk bolur**. <art-uk (NF 11/16); **Ol tağı mēndin ırağ ketti** <ıra-k (NF 100/2); ...peygāmbarğa **yawuk** yürüyür erdiler. <yawu-k (NF 50/9); **Hağ dergāhındın yırağ tüştiñ**. <yıra-k (NF 223/17); ...**heç eksük tağı kılmasan tēdi**. <eksü-k (NF 38/10).

Soyut ve somut ad türetimiyle; **bütük** <büt-ük ‘iman eden, inanan, sofu’ (KE 198v17); **emgek** <emge-k ‘zahmet, eziyet, sıkıntı, zorluk, ağrı’ (NF 50/1; KE 22v10); **yazuk** <yaz-(u)-k ‘günah, suç’ (NF 44/15); **yaruk** <yaru-k ‘parlak, aydınlık, ışıık, nur’ (NF 88/5); **eksük** <eksü-k ‘eksik’ (NF 272/8; ME 13/2); **töşek** <töşe-k ‘döşek, yatak’ (NF 16/9); **konuk** <kon-(u)k ‘misafir’ (NF 413/8; 22/14); **tumşuk** <*tumiş-(u)k EDPT: 509 ‘gaga’ (NF 43/1); **köñlek** <köñle-k EDPT: 732 ‘gömlek’ (NF 159/7); **yoruk** <yori-k (NF 7/5); **otruk** <ot(u)r-uk (NF 221/9); **titrek** <titre-k ‘titrek’ (ME 1/1); **saçak** <saç-(a)k ‘saçak’ (ME 28/3); **ırağ** <ıra-k ‘uzak’ (ME 4/3); **anuk** <anu-k ‘hazır’ (ME 9/4); **açuk** aç-uk ‘açık’ (ME 5/2; KE 34r8); **artuk** <art-(u)k ‘fazla, çok, değerli’ (KE 22v14; NF 137/6); **süzük** <süz-ük ‘temiz, arı, saf’ (ME 17/6; 125/7); **tanuk** <tanu-k ‘tanık, şahit’ (ME 10/2; NF 83/15); **bezek** <beze-k ‘süs’ (ME 227/3; NF 272/9); **tilük** ‘dilim’ (ME 71/1); **yavuk** <yavu-k ‘yakın’ (ME

106/4)~**yawuq**, **kegrik** <kegir-(i)k ‘geğirme’ (ME 165/1); **sezik** <sez-(i)k ‘zan, tahmin’ NF (175/16); **otruk** <otur-(u)k ‘oturum, yatalak’ (NF 221/3-9); **emük** <em-(ü)k ‘göğüs, meme’ (NF 319/11; KE 185r5); **bulğaşuq** bulğa-ş-(u)k ‘karışık, girift’ (NF 23/7); **arnuq** <ar-(u)n-(u)k ‘yorgun’ (KE 38v13); **oğraq** <oğra-k ‘istenilen, niyet edilen’ (KE 82r4); **bulğanuq** <bulğa-n-(u)k ‘kötü, yoldan çıkmış’ (KE 238r11); **açıq** <aç-(ı)k ‘açık’ (KE 184/10); **kölük** <köli-k EDPT: 716 ‘yük hayvanı’ (NF 275/4) ~ **kölik** (NF 273/15); **saqnıq** <saqın-(u)k ‘takva sahibi’ (NF (222/17); **yumalaq** <yum-al-aq ‘yuvarlak, toparlak’ (KE 165r4).

Sıfat türetimiyle; **açuq yüz** <aç-uq ‘açık, belli, anlaşılır’ (NF 11/12); **beğük sarâylar** <beđu-k ‘büyük’ (NF 128/3); ...bir owuq **bulğanuk ümmetiñni bizge ısbarlağıl**. <bulğa-n-(u)k ‘kötü, yoldan çıkmış’ (KE 238r11).

Kıpçakça’da çok kullanılan bir ektir. Kıpçakça gramer kitaplarında sıfat durumunda sözcükler türeten bir ek olduğu belirtilmiştir:

budaq ‘dal, budak’ (EH 29; TZ 30a 6); **egrik** ‘eğrilmiş ip’ (TZ 26b 12); **elek** ‘elek’ (CC 82, 17; EH 22); **ırğaq** ‘çengel ve benzerleri’ (EH 11; TZ 18e 2) (**ırğa-** ‘sallamak, ırgalamak’ DLT I, 283/18); **ınaq** ‘dost, sadık’ (CC 131, 13; TZ 14a 9); **açıq** ‘acıkmış’ (TZ 11b 13); **yıkıq** ‘yıkık’ (TZ 47b 12); **aqsak** ‘topal’ (HŞ 1160); **açuq** ‘açık’ (697); **yazuq** ‘günah’ (HŞ 365); **yıqlaq** ‘ağlamaklı’ (HŞ 4376); **yaruq** ‘aydınlık’ (4252); **töşek** ‘döşek’ (HŞ 4484); **yıraq** ‘uzak’ (HŞ 945); **köynük** ‘yanmış’ (HŞ 3650); **köyük** ‘yanık’ (HŞ 1564).

-1

Eski Türkçe döneminden beri yaygın bir kullanımı olmayan sınırlı sayıda sözcükte görebildiğimiz bir ektir; Tekin (2000:92) Orhon Türkçesi dönemi için *inal* ‘güvenilir, inanılır, itimat edilir’ <**ina-*; *kısıl* ‘dar dağ keçidi, kanyon’ <**kıs-*; *tükel* ‘tam, tamam’ <*tüke-* sözcüklerini örnek vermiştir. Brockelmann (1954:116) ise Orta Türkçe dönemindeki kullanım için *til*, *yel*, *amul*, *ökil*, *kızıl*, *yaşıl*, *yasal*, *ersel*, *saqal*, *bulsal* sözcüklerini vermiştir. Bize göre *kızıl* ve *yaşıl* sözcüklerinde geçen *-l* fiilden ad değil addan ad yapmaktadır. (bkz. Addan Ad Yapımı)

Harezmi döneminde yeni ve yaygın bir kullanımıyla karşılaşmadığımız ek, Eski Türkçe döneminden beri kullanılan sözcüklerde geçmektedir;

tükel <tüke-l ‘hep, bütün, tamamıyla’ (NF 168/11; ME 40/5; KE 14r9); *osal* <*osa-l EDPT: 247 ‘gafil, deneyimsiz’ (NF 303/11; ME 86/7); *sökel* <sök-e-l EDPT:820 ‘hasta’ (NF 4/16; ME 21/1).

Kıpçak sahasında:

sökel ‘hasta’ (Gü. 111/10); *tükel*, *tügel* ‘bütün, tam’ (CC 140,9); *ırğal* ‘haz, eğlence’ (HŞ 4068); *yoğsıl* ‘yoksul’ (HŞ 2281), Hacıeminoğlu (2000:42) sözcüğü fiilden ad yapan -l ekine örnek vermiştir. Erdal (1991:100) da *yoğsıl* sözcüğünün yapısını *yoğ+ıl-l* biçiminde vermiştir.

-m

Kullanımı yaygın olmayan bir ektir. Orhon Türkçesinde; *batım* ‘batım, batma’ <*bat-*, *keğim* ‘giyim’ <*keç-*; *barım* ‘mal, mülk, servet’ <*bar-*; *ölüm* ‘ölüm’ <*öl-* gibi kullanımlarını görmekteyiz (Tekin, 1968:113). Brockelmann (1954: 124-125) Orta Türkçe dönemi için; *ölüm*, *ödrüm*, *bilim*, *keğim*, *ködrüm* sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi döneminde de yaygın bir kullanımla karşılaşmamaktayız:

çeynem <çeyne-m ‘lokma, küçük parça’ (NF 425/3); *yarım* <yar-ım ‘yarı, yarı’ (NF 97/12); *ölüm* <öl-üm ‘ölüm’ (NF 92/16); *tüzüm* <tüz-üm ‘dizi, sıra’ (KE 147r3); *keyim* <key-im ‘giyim’ KE (93v4)~ *keğim* ‘giyim’ KE (79r3); *ulam* <ula-m EDPT: 146 ‘devamlı, sürekli’ (KE 39v119); *tutum* <tut-um ‘bir şeye el koyma’ (KE 115r14); *üzüm* <üz-üm ‘parça’ KE (242v2); *küçemci* <*küçem< küçe-m EDPT: 698 ‘zalim’ (ME 191/3); *adım* ‘adım’ *ad- ‘ayırma’-m (NF 149/9; 270/1); *içim* ‘yudum’ (NF 173/8); *sarımsak* <sar-(ı)m ‘sarımsak’ (NF 25/11; 421/4)⁷; *mağım* <mağ-

⁷ Sarımsak sözcüğü yaygın anlayışa göre **sarım* ‘sarma, bağlama, kuşatma’ ile ilgilidir. Doerfer (TMEN III 248) *sarımsak*’ın doğrudan **sarım* biçimine götürülemeyeceğini düşünmektedir. Marek ise -ak ile ilgili kurar *sarı-ms-ak* < *sarımsı* ~ *sarımsu* < *sarı-saru*. İsveççe *vitlök* ‘sarımsak’ <*vit* ‘ak, beyaz’ + *lök* ‘soğan, pırasa’ ve Fince *valkosipuli* ‘sarımsak’ <*valkea* ‘ak, beyaz’ + *sipuli* ‘soğan’ biçimleri nin önerisine kanıt olarak gösterir. (Türk Dilleri Araştırmaları Cilt 4, 1994, s. 171-172).

‘yürümek’- ım EDPT:767 ‘adım’ (KE 11v4); *soğum~soğunum* <soğ-um ‘lokma’ (KE 138v11).

Kıpçak sahasındaki kullanımları şunlardır:

atlam ‘adım’ (TZ 14b 6); *içim* ‘içim’ (TZ 84a 13; HŞ 2451); *düzüm* ‘dizi, inci dizisi’ (EH 48); *ilim* ‘balık ağı’ (CC 60, 16) (il- ‘ilişmek’ CC 40, 26); *tutam* ‘tutam’ (EH 64); *yem* ‘yem’ (EH 98; TZ 23b 10); *yarım* ‘yarım’ (CC 75, 14); *soğum* ‘lokma, parça’ (TZ 31b 8); *içim* ‘içim’ (HŞ 2451); *küçem* ‘zorlama’ (HŞ 337); *ölüm* ‘ölüm’ (HŞ 2869); *yarım* ‘yarım’ (HŞ 1120).

-mA

Eskiden beri somut eylem adları türeten mastar ekidir. Eylem adı türetiminin dışında nesne adı türetimi de yapmıştır.

Eski Türkçe dönemi için Tekin (2000:93) *yelme*<*yel-* sözcüğünü örnek vermiştir.

Harezmi döneminde mastar eki olarak kullanımı çok seyrek olan ek daha çok somut ve soyut adlar türetmiştir;

sögülme <sögül-me EDPT: 821 ‘kebab’ (KE 59v8; ME 154/4); *oturma* <otur-ma ‘oturuş, oturma’ (MM 99/1); *tügme* <tüg-me ‘düğüm’ (KE 75v16); *tegme* <teg-me ‘her, her bir’ (KE 2v14; NF 29/11; ME 122/5); *çalma* <çal-ma ‘sarık’ (KE 168v7).

Kıpçakça gramerlerde mastar konusunda *-ma/-me* ekinden söz edilmemiştir. Çoğunlukla somut anlamlı adlar seyrek olarak da *-mak/-mek* eki gibi soyut anlamlı adlara benzer sözler türetmiştir:

itme ‘temrin yapma’ (CC 131, 15); *kavurma* ‘kızarmış et’ (EH 176); *kıyma* ‘kıyma et’ (EH 77; TZ 31a 10); *tegirme* ‘yuvarlak’ (CC 74, 2); *titreme* ‘titreme’ (T 66(33)); *yarma* ‘yarma, bulgur’ (TZ 11b 11); *tigme* ‘değme, her’ (HŞ 1370).

-mAç

Harezm dönemine ait eserlerde *-maç* ekiyle ilgili tek örneğe rastladık. Eski Türkçe döneminiyle ilgili kaynak eserlerde bu eke rastlamadık. (Tekin: 2000; Erdal: 1991; Gabain: 1988)

Eckmann (1988: 40), *-maç* ekinin yiyecek adları yaptığını söylemekte ve şu yiyecek adlarıyla örneklendirmektedir: *bulamaç*⁸ ‘bir çeşit un çorbası’; *kavurmaç* ‘kavurma, kavrulmuş et’; *tutmaç* ‘şehriye, tel şehriye’

kıymaç ‘süzgün’ (KE 83v2). Clauson madde başı olarak *kıymaç* (*kıdmaç*) biçimi almış ve sözcüğü *kıy-* (*kıd-*) köküne bağlamıştır. DLT’de geçen *kıymaç börk* (III 175) kullanımı vermiş ve sözcüğün XV.yy Çağatay metinlerinde de geçtiğini belirtmiştir (EDPT: 677).

-mAK

Eski Türkçe döneminden beri fiilden ad yapan eklerin başında gelen ekin asıl işlevi fiillerin hareket adlarını yapmaktır. Ancak ekin zaman zaman kalıcı adlar da yaptığı görülmektedir.

ekismek <ekis-mek ‘indirim, tenzilat’ (ME 211/5); *nāzamaç* <nāza-mač ‘naz’ (ME 38/7); *çakmaç* <çaç-mač ‘çakmak’ (ME 10/4); *bilmek* <bil-mek ‘alim, bilgin’ (ME 48/8); *bilmeklik* ‘bilgi, bilme’ (KE 42r6); *yaşmaç* <yaş-mač ‘baş örtüsü’ (KE 29v12); *umaç* <u-mač ‘kuvvet, güç’ (ME 49/6); *boğmaç* <boğ-mač ‘kolye’ (KE 77r5).

Mastar İşlevinde:

turmaç <tur-mač ‘durmak’ (KE 136v16); *yandurmaç* <yan-dur-mač ‘geri çevirmek, çevirmek, göndermek’ (KE 77v21); *boğuzlamaç* <boğuz-la-mač ‘boğazını kesmek, kesmek, öldürmek’ (KE 127v15); *buzmaç* <buz-mač ‘bozmak, harap etmek, yıkmak’ (KE 226r20); *çalmaç* <çal-mač ‘müzik aleti çalmak’ (KE 17r7); *çıkmaç* <çık-mač ‘çıkmaç, ortaya çıkmak, belirtmek’ (KE 204r10); *eglenmek* <egle-n-mek ‘oyalanmak, konaklamak, dinlenmek’ (KE 58r14); *eltmek* <elt-mek ‘iletmek, götürmek’ (KE 138r15).

Kıpçak sahası eserlerinde hareket adları yapmışlardır:

kusmaç ‘kusmak’ (TZ 29a 1); *yarmaç* ‘gümüş para, dirhem’ (EH 92; TZ 15b 9); *yemek* ‘yemek’ (KK 30a/2); *yatmaç* ‘yatmak, uyumak’ (KK 29b/5); *tutmaç*

‘tutmak’ (KK 29b/6); **urmak** ‘vurmak’ (KK 29b/5); **sevinmek** ‘sevinmek’ (KK 69a/9). HŞ’de mastar eki olarak kullanılmıştır: **almak** ‘almak’ (3691); **aldamak** ‘aldatmak’ (3321); **ıglamak** ‘ağlamak’ (HŞ 1821); **sözlemek** ‘söylemek’ (HŞ 3463); **sakınmak** ‘sakınmak’ (HŞ 1629).

-mAn

Yaygın kullanımı olmayan bir ektir. Erdal (1991:387-388) bu ekin Eski Türkçe dönemindeki kullanımına; *tegirmen* ‘değirmen’, *tuman* ‘pus, su zerreciği’ *kömen* ‘büyücülük, *yulıman* ‘yıkıcı, tahrip edici, *sıkman* ‘üzüm basma sezonu’ (DLT), *ketmen* ‘çapa’ (DLT), *sökmen* ‘yiğitlere verilen unvan’ (DLT), *yaman* ‘kötü’ (bu kelimenin yapısını *yav-man olarak değerlendirir.) sözcüklerini örnek vermiştir. Brockelmann (1954:127)’ın Orta Türkçe dönemi için verdiği örnekler de Eski Türkçe dönemi için Erdal’ın verdiği örneklerle çoğunlukla aynıdır: *sökmen*, *yelimen*, *azman*, *tuman*, *ketmen*, *çikmen*, *sıkman*.

Harezm döneminde çok yaygın bir kullanımla karşılaşmamaktayız:

tegirmen ‘değirmen’ (NF 158/13; 160/16; KE 141r8); *batman* ‘batman, bir tür ağırlık ölçüsü’ (EDPT:305) (NF 97/8; KE 23r4).

-mAs/-mAz

Eski Türkçeden beri olumsuz adlar yapan bir ektir. Ad olarak az, yüklem adı ve sıfat olarak daha çok kullanılmıştır.

Harezm döneminde kullanımında aşağıda da görüleceği gibi soyut anlamlı adlar türetmiştir; ancak kullanımı yaygın değildir.

umas <u-mas ‘kudretsiz, aciz’ (ME 30/4)~ *umaz* ‘aciz, kudretsiz’ (ME 9/5); *dölenmes* <dölen-mes ‘kararsız, huzursuz’ (ME 26/2).

-mİş

Geçmiş zaman eylem sıfatı yapan bu ekin Eski Türkçe dönemindeki kullanımına Tekin (2000:93) *igidmiş*<*igid*- ‘beslemiş’, *kalmış*<**kal*- ‘hayatta kalanlar’, *tegmiş* ‘erişme, varma’<*teg*- sözcüklerini örnek vermiştir.

⁸ *bulamac* sözcüğü NF’de *bulamuk* (NF 107/14).

üdrülmiş <üd(ü)r-ül-miş ‘seçkin’ (NF 3/8); **keleşmiş** <keleş-miş ‘sözlü, nişanlı’ (ME 27/2).

-mur

Kullanımı yaygın olmayan bir ektir. Eski Türkçeden beri sınırlı sayıda sözcükte geçmektedir. Gabain (1988: 53) Eski Türkçe dönemindeki kullanımına **yağmur** ‘yağmur’, **almır** ‘hırs, tamah’, **kömür**<**köy-mür** ‘kömür’ (**köy**-‘yanmak’) sözcüklerini örnek vermektedir.

Erdal (1991:389) da Gabain’in verdiği sözcükleri vermekte ayrıca **tamur** <***tam-mur**; **yumur** <***yum-mur** ‘bağırsaklar’ sözcüklerini de örnek vermektedir.

Harezmi döneminde ise farklı bir kullanıma rastlamadık. Kullanılan sözcükler Eski Türkçe döneminden beri kullanıla gelen sözcüklerdir.

yağmur <yağ-mur ‘yağmur’ (NF 283/12; ME 21/2); **kömür** <**köy-mür** ‘kömür’ (KE 175v11); **tamur** <tam-mur ‘damar’ (KE 6v 20; 130/8)~ **tamar** (ME 130/8); (EDPT: 508).

HS’de: **yağmur** ‘yağmur’ (HS 3325); **kömür** ‘kömür’ (HS 225).

-n

Eskiden beri işlek olmayan ve genellikle fiilin gösterdiği hareketi yapanı, olanı, daha çok yapılanı gösteren bir ektir. Tekin (2000:93) *Eski Türkçe dönemindeki kullanımına bulun* ‘tutsak, esir’, *kıyın* ‘ceza’, *kelin* ‘gelin’, *san* ‘sayı’, *örgin* ‘hakan otağı, saray, konak’ sözcüklerini örnek vermiştir.

Brockelmann (1954:128) ise Orta Türkçe dönemi için *kişen*, *talan*, *ekin*, *akın*, *adın* vb örnekleri vermiştir.

Harezmi dönemindeki kullanımında herhangi bir değişme görülmemektedir:

ékin <ék-in ‘ekin’ (NF 43/14; ME 8/8; KE 95r12), **égin** <ég-in ‘sırt’ (NF 105/16; ME 104/7; KE 249v7); **bulun** <bul-un EDPT: 343 ‘köle’ (NF 161/4; ME 25/6); **tolun-ay** <tol-un EDPT: 501 ‘dolun ay, bedir’ (NF 23/6; KE 7r13), **yarın** <yar(ı)n ‘yarın’ (NF 69/3; KE 15r9), **burun** <bur-un ‘burun, önce’ (NF 50/16; KE 56r12); **san** <sa-n ‘sayı, hesap’ (NF 320/16); **tütün** <tüt-ün ‘tütün’ (NF 107/14; KE 22r14; 35v18); **boğun** <boğ-un ‘boğum, eklem yeri’ (NF 326/9; ME 160/6); **yağın** <yağ-ın ‘yağmur’ (ME 15/6; KE 25r15); **yağın(lık)** ‘yağmurluk’ (KE 30r11); **yakın**

<yak-ın ‘yakın’ (ME 23/2; KE 71v3; 246v18; NF 39/14); *yışın~yaşın* <yaşu-n EDPT: 979 ‘şimşek’ (ME 42/2; KE 19v14); *tügün* <tüg-ün ‘dügüm’ (KE 80v20; ME 19/4); *yaşrun* <yaşur-un <yaş- EDPT: 979 ‘gizli’ (KE 3r6; ME 116/8); *eksün* <eksü-n EDPT: 117 ‘eksik’ (ME 7/2); *bütün* <büt-ün ‘bütün, tam’ (NF 118/12); *kelin* <kel-in ‘gelin’ (ME 27/3; NF 272/9; KE 27r14); *akın* <aķ-ın ‘asker’ (KE 223v19; ME 48/21); *yoğun* <yo-đ-un ‘bitme, yok olma’ (KE 37r20).

Kıpçak sahasındaki kullanımında Harezmi döneminden farklılık göstermez:

biçin ‘biçme, ekin biçilmesi’ (EH 29; TZ 83b 12); *çıkın* ‘çıkın’ (EH 44; TZ 22a 7); *ekin* ‘ekin’ (EH 18; TZ 18a 1); *kelin* ‘gelin’ (EH 84; TZ 24b 10); *tıkın* ‘lokma’ (TZ 31b 8); *tütün* ‘duman’ (EH 37; TZ 15b 9); *yığın* ‘yığın, küme’ (EH 95). *bükün* ‘dügüm, büküm’ (HŞ 298); *taķın* ‘takım’ (HŞ 1336); *bütün* ‘bütün’ (HŞ 1308); *kelin* ‘gelin’ (HŞ 1426); *tolun* ‘dolun’ (HŞ 461).

-nç

-n dönüşlü çatı ekiyle fiilden isim yapan -nç ekinin kaynaşması sonucu oluşmuş bir ektir. Eckmann (1988:41) bu ek için “Akıl ve beden hareketleri ifade eden mücerret isimler yapar” demektedir. Tekin (2000:93) Eski Türkçe dönemindeki kullanımına *bulğanç* ‘karışık, isyankar, düzensiz’, *busanç* ‘acı, keder’, *erinç* ‘olma, muhakkak ki’, *ötünç* ‘rica, maruzat’ sözcüklerini örnek vermiştir. Brockelmann (1954:130-131) Orta Türkçe için *sevinç*, *kılınç*, *erinç*, *korğunç*, *basınç*, *küvenç*, *umunç* sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi Döneminde ise:

uminç <um-ınç ‘umut, beklenti’ NF (147/4)~ *uminçi* NF (435/4); *korğunç* <korķ-unç ‘korku’ (NF 17812; ME 111/4; KE 139v16); *korķunç(luğ)* <korķ-unç (+luğ) ‘korkak’ (KE 155r3); *ötünç* <öt-ünç ‘ödünç’ (ME 18/1); *yerünç* <yer-ünç ‘iğrenç, kötü’ (ME 110/4; KE 53v18); *kısķunç* <kıs-ıķ-nç ‘cimri’ (ME 27/3); *yalkınç* ‘fakir, yoksul’ (ME 26/4); *söklünç* <sög(ü)l-ünç ‘kebab’ (KE 54v1; ME 80/3); *söķünç* <sök-ünç ‘lanet, bela, felaket’ (KE 22v12); *saķınç* <sa-ķ+ı-nç ‘düşünce, fikir’ (ME 75/5; KE 235v3); *tayanç* <taya-nç ‘destek’ (ME 139/4; KE 237v13); *yerinç* <yer-inç ‘iğrenç, kötü’ (ME 110/4; KE 53v18) krş. *yerünç* <yer-ünç (ME 110/4; KE 53v18); *sıgınç* <sıg-ınç ‘sığınmak’ (NF 72/13); *sevünç* <sev-ünç ‘sevinç’ (ME 4/7; NF 192/7; KE 6r7); *kaçganç* <kaķ-ıg+ga-nç ‘kazanç’ (KE 134v11)..

Kıpçak Türkçesindeki kullanımı şöyledir:

ötünç ‘ödünç’ (CC 36,30); **ögünç, öygünç** ‘medih, övgü’ (CC 121,5); **sığınç** ‘melce, sığınak’ (CC 137,9); **korğunç** ‘korku’ (CC 60, 9; TZ 35a/9); **umunç** ‘ümit, temenni’ (CC 143, 13).

-sA

Kullanımı yaygın olmayan eklerden biridir. Eski Türkçe dönemine ait kaynak eserlerde bu eke rastlanmamaktadır (Tekin: 2000; Erdal: 1991; Gabain: 1988). Brockelmann (1954:135) Orta Türkçe dönemindeki kullanımına *keyse, bökse, yelpise* sözcüklerini örnek vermiştir.

Harezmi dönemi eserlerinde yalnızca bir yerde geçmiştir.

yelpise <yelpi-se ‘yelpaze’ (NF 235/15; ME 97/8); **unutsalık** <unut-sa(+lık) ‘unutma’ (ME 205/7).

-sığ

Sınırlı sayıda sözcükte görebildiğimiz bu ek, kalıcı ad türetimlerinin yanında gelecek zaman-gereklilik partisibi olarak da türetim yapmaktadır. Tekin, Eski Türkçe dönemindeki kullanımına; **ācsıķ** ‘mutlak acıkacak olma’, **tosıķ** ‘mutlak doyacak olma’ sözcüklerini örnek vermiştir (2000:94). Brockelmann (1954:136-138)’ın verdiği **batsıg, toğsuğ, yatsıg, tañsıķ** (tañsuk) örneklerinde de görüldüğü gibi Orta Türkçe döneminde, ekin ötümlü ve ötümsüz, yuvarlak, ve düz biçimlerine raslanmaktadır.

Harezmi döneminde aşağıdaki örnekte geçmektedir:

yatsıg <yat-sıg ‘yatsı’ (NF 168/4; 170/6; MM 125/3; KE 245v14).

-ş

Eski Türkçeden başlayarak fiilden ad yapma işleviyle gördüğümüz bu ekin, Eski Türkçe döneminde yaygın bir kullanımı vardır: **busuş** ‘acı, ıstırap’, **tegiş** ‘düşmanla temas, çatışma’, **süğüş** ‘savaş’, **toķış** ‘savaş’, **uruş** ‘savaş’ (Tekin, 2000:94). Orta Türkçe döneminde ise **uruş, tokuş, alkış, çıkış, tüketiş, öğüş, söğüş** sözcüklerinde geçmektedir (Brockelmann, 1954:138).

Harezmi dönemindeki kullanımı ise aşağıdaki gibidir:

toķuş <toķu-ş ‘savaş’ (NF 110/2; ME 109/3; KE 50r5); **uruş** <ur-uş ‘savaş; döğüş, kavga’ (NF 37/5; ME 60/1); **ķatış ķarış** <ķat-ış ‘karışma, karışık’ (ME 139/2); **ağış** <ağ-ış ‘yokuş’ (KE 225v8); **iniş** <in-ış ‘iniş, yokuş’ (KE 225v8); **sōķüş** <sōķ-üş ‘sövmeye, küfretme’ (KE 205v19); **sançış** <sanç-ış ‘savaş, döğüş’ (KE 225r3); **ķargış** <ķarga-ş EDPT: 654 ‘beddua’ (NF 250/5); **tutuş** <tut-uş ‘sürekli, devamlı’ (NF 260/15; KE 23r6)); **yōrüş** <yōrū-ş ‘yürüyüş; yaşam tarzı’ (NF 373/14); **batış** <bat-ış ‘güneşin batması’ (NF 37/15); **saķış** ‘sayı, hesap’ (NF 260/4; ME 113/8; KE 171r16); **ulaş** <ula-ş krş. **ulaşu/ı** ‘devamlı, daima, sürekli’ (KE 46r17); **ülüş** <üle-ş EDPT: 153 ‘nasip, kısmet; pay, hisse, bölüm, kısım’ (NF 95/2); **ūküş** <ük-üş ‘çok’ (NF 6/1; ME 15/5);); **uruş ķiriş** <ur-uş ‘kavga, döğüş’ (NF 67/10); **boğış** <boğ-ış ‘boğum, eklem’ (ME 160/6); **yokuş** ‘yokuş’ (ME 10/2); **sarnış** <sar(1)n-ış ‘sarınma, sarınış’ (ME 184/1); **toğış** <toğ-uş ‘doğuş’ (NF 37/5).

Kıpçak sahasında daha çok fiillerden hareket adları türetmiştir. Bu adların zamanla kalıplaşarak müstakil birer sözcük haline geldiği de görülmektedir. EH, TZ ve KK’de mastar eki olarak gösterilen bu ek, fiilin tarzını ifade etmektedir.

çıkış ‘çıkma’ (TZ 14b 8); **iniş** ‘inme, iniş’ (EH 24; TZ 12b 11); **ķutuluş** ‘kurtuluş, kurtarma’ (CC 143, 12); **miniş** ‘biniş, binme’ (EH 115; TZ 49a 11); **okşas** ‘benzerlik’ (CC 164, 6); **olturuş** ‘oturma, oturuş’ (TZ 49a 12); **uruş** ‘vuruş, vurma’ (EH 115; TZ 22b 5); **batış** ‘batı’ (CC 73,4); **biliş** ‘tanıdık’ (T 63(22)); **bitiş** ‘endamlık’ (TZ 37b 8); **ķargış** ‘beddua’ (CC 125, 25); **oynaş** ‘oynaş, fahiş’ (CC 73, 19); **sançış** ‘kavga, dövüş, savaş’ (CC 100,3; TZ 34a 1). HŞ’de de soyut kavramları ve fiilin ifade ettiğı hareketi gösteren isimler türetmiştir:

biliş ‘bilme’ (HŞ 226); **iniş** ‘inme’ (HŞ 806); **ķulüş** ‘gölüş’ (HŞ 3405); **ōrleş** ‘yokuş’ (HŞ 806); **uruş** ‘vuruş’ (HŞ 471); **saķış** ‘sayı’ (HŞ 4618); **uķuş** ‘düşünce’ (HŞ 157); **toğuş** ‘doğuş’ (HŞ 1002).

-t

Eski Türkçe döneminden beri yaygın bir kullanımı olan bu ek çoğunlukla hareket adları yapmaktadır. Eski Türkçe dönemindeki kullanımına Erdal (1991:308-309) **ķurut**, **ōķüt**, **okut**, **ōgit**, vb. sözcükleri örnek vermiştir. Gabain (1988:55) ise **sıgıtçı**, **adırt**, **boşğut**, **urunt**, **art** sözcüklerini örnek vermiştir. Orta Türkçe döneminde

de yaygın bir kullanıma sahip olduğunu gördüğümüz ek şu örneklerde geçmektedir: *yanut*, *konut*, *keçüt*, *ölüt*, *binüt*, *sığıt* (Brockelmann, 1954:139).

Harezmi dönemindeki kullanımının Orta Türkçe dönemine paralel olarak yaygın olması beklenirdi. Oysa ki yalnızca bir sözcükte geçmektedir:

sūğūt(lūk) <siğ-üt EDPT: 836 ‘armağan’ (NF 239/6); *sarkūt* <sark-ut ‘artık, kalıntı’ (ME 13/5); *mūnūt* <mün-üt ‘binit’ (ME 4/3; KE 218r18); *uyat* <uya-t ‘utanç’; krş. uyal- ‘utanmak’ EDPT:272 (NF 366/1).

Kıpçak sahasında:

keçüt ‘geçit’ (EH 79); *olet* ‘insanların ölümü’ (TZ 27b 9); *kart*<*karı-t* ‘ihtiyar, yaşlı’ (CC 98, 21); *yoğurt*<*yoğur-t* ‘yoğurt’ (CC 110, 13). HŞ’de az kullanılmış olan ek, soyut ve somut kavramları ifade eden isimler türetmiştir:

közet ‘bakma’ (HŞ 1480); *ögüt* ‘öğüt’ (HŞ 2950); *uyat* ‘utanma’ (HŞ 2959); *yanut* ‘cevap’ (HŞ 288).

-z

Eskiden beri organ adları, soyut ve somut isimler, sıfat olarak kullanılan isimler türetmiştir.

Eski Türkçe döneminde *baz* ‘bağımlı, tabi’, *boğuz* ‘boğaz’, *söz* ‘söz’, *uz* ‘sanat eseri, süs, dekor’ sözcüklerinde geçmektedir. (Tekin, 2000:94).

Orta Türkçe döneminde ise *söz*, *yetiz*, *öz*, *boğuz*, *semiz*, *yumız* gibi sözcüklerde geçmektedir (Brockelmann, 1954:142).

Harezmi döneminde yaygın bir kullanım gösteren ek, organ adları, sıfat olarak kullanılan adlar, somut ve soyut adlar türetmiştir. Ancak burada yeni bir türetim yoktur, metinlerde geçen sözcükler Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinden beri kullanıla gelen sözcüklerdir;

köz <kö-z ‘göz’ (NF 57/16); *boğaz* <*bog -az ‘boğaz’ (NF 18/6) ~ *boğuz* (NF 215/14; KE 236v8); *yawuz* <*yav-ız EDPT: 881 ‘kötü, fena’ (NF 142/17); *yetiz* <yet-iz ‘tam, mükemmel’ (NF 186/2; ME 7/7); *söz* <sö-z ‘söz’ (NF 117/13); *öz* <ö-z ‘öz, kendi’ (NF 285/14); *semüz* <*semri-z <*semir EDPT: 830 ‘semiz’ (NF 23/5); *uz* <u-z ‘usta’ (KE 247v5); *uzluğ* ‘beceriklilik’ (ME 188/2).

Kıpçak sahasında da yeni bir türetim gözlenmemiştir:

boğaz ‘boğaz’ (CC 95, 1)~ *bovaz* (TZ 12b 5); *söz* ‘söz’ (Gü. 25/5); *semiz* ‘semiz, şişman’ (Gü. 20/6); *söz* ‘söz’ (HŞ 480); *uz* ‘usta’ (HŞ 2875); *köz* ‘göz’ (HŞ 4163); *ķuduz* EDPT 608 ‘kuduz’ (HŞ 4536).

Gene aynı ekle türediğini düşündüğümüz aşağıdaki sözcükleri Brockelmann (1954:100) isimden isim yapan *+duz* ekine örnek vermiştir. Erdal (1991:323-326) ise negatif form olarak ayırdığı, fiilden isim yapan *-z* eki başlığı altında incelemiştir.

yılduz <yuldrı-z ‘yıldız’ (NF 358/8; KE 37v10; 38v5; ME 156/5); *munduz* <*mun-dur-uz ‘nimetli, şımarık’ (ME 22/4).

Kıpçak sahasında:

yılduz ‘yıldız’ (krş. *yultuz* KK 65b/12); *munduz* (krş. *mundus*) ‘saf, temiz’ (CC 142, 5).

IV. ZAMİRLER

IV. ZAMİRLER

	1. kişi		2. kişi		3. kişi	
	tekil	Çoğul	Tekil	çoğul	tekil	çoğul
Yalın durum	men	Biz, bizler	sen	siz, sizler	ol	Olar, alar, anlar
İlgi durumu	meniğ/menim	Biziğ/bizniğ/bizim/bizlerniğ	Seniğ	siziğ/sizniğ/sizlerniğ	anığ	olarınığ/ alarınğ/anlarınğ/ anlarınğ
Yükleme durumu	meni	Bizni Bizlerni/bizi	Seni	sizni/sizlerni	Anı/onı	anlarını/olarını/ alarını
Yönelme durumu	mağa	Bizge/bize/bizlerge	Sağa/sağar	sizke/sizge/size/sizlerke	ağa/ağar/oğa	anlarğa/alarğa/ anlarğa/olarğa
Bulunma durumu	mende	Bizde/bizlerde	Sende	sizde/sizlerde	anda	olarda/alarda/anlarda
Çıkma durumu	mendin	Bizdin/bizlerdin	Sendin	sizdin/sizlerdin	andın	olardın/aldın/anlardın
Vasıta durumu			Senin		anın	
Eşitlik durumu	mençe				ança	

1.1 KİŞİ ZAMİRLERİ

Yalın Durum

Türkçede şahıs zamirlerinin kökleri ile ilgili bazı sıkıntılar vardır. Bunlarla ilgili kesin yargılara varabilmek için Altay dillerinde zamirlere bakmak gerekir. Konuyla ilgili Kotwicz'in (1936) makalesi önemlidir. Burada araştırmacı Altay dillerindeki şahıs zamirleri için aşağıdaki kökleri kabul etmiştir:

teklik 1. şahıs: bi+, mi+

teklik 2. şahıs: si+, *ti+ (çi+)

teklik 3. şahıs: i+

çokluk 1. şahıs: be+, me+

çokluk 2. şahıs: se+

çokluk 3. şahıs: a+

Türkçe için de:

teklik 1. şahıs: me(n), bi(n), mi(n)

teklik 2. şahıs: se(n), si(n)

teklik 3. şahıs: *e(n), *i(n)

çokluk 1. şahıs: *ba(n), *ma(n)

çokluk 2. şahıs: *sa(n)

çokluk 3. şahıs: *a(n)

Kotwicz teklik 3. şahıs ile çokluk 1. ve 2. şahıs köklerine metinlerde rastlanmadığını, ancak çokluk üçüncü şahıs kökünün çekimlerde ortaya çıktığını belirtmiştir. Kotwicz ayrıca çokluk 1. şahıs *biz* ve çokluk 2. şahıs *siz* zamirlerinin aslında çokluk değil ikilik bildiren biçimler olduğunu 3. şahısta olması gereken *i biçimine rastlanmadığını belirtmektedir.

Kotwicz'in teklik ve çokluk biçimlerinde parantez içinde gösterdiği *n* ünsüzünün zamir *n*'si olup bu köklerde kalıplaştığını kabul ettiği görülmektedir.

Kotwicz ayrıca çokluk 3. şahıs zamiri için *an yanında *un kökünü de kabul etmektedir. Ona göre bu kök *una* (işte) sözcüğünde varlığını göstermektedir.

Eraslan, (1999: 367 vd.) Türkçedeki şahıs zamirlerinde kökteki ünlülerin değişmesini kuvvetlendirmeye bağlamakta ve Altay dillerinde birinci teklik şahıs işaretinin *n* olduğunu söylemektedir. Eraslan çokluk biçiminde kökteki

kuvvetlendirme değişikliği ve çokluk işareti olan *z*'nin kullanılmadığını belirtmektedir:

Çokluk 1. şahısta *bi*, o halde *biz*

Çokluk 2. şahısta *si*, o halde *siz*

Çokluk 3. şahısta *an* bunun çokluğunun da *-z* ile değil *-lar* ile yapıldığını ve *anlar* biçiminin ortaya çıktığını söylemektedir.

Eraslan'a göre şahıs zamirlerinin kabul edilen kök biçimi *bi*, *si*, *i*, dar ünlünün genişlemesiyle *be*, *se*, *an* veya onun yerine geçen *ol* 'dur. Çokluklarında ise kuvvetlendirilmiş biçimin değil, kök biçiminin *-z* çokluk ekiyle genişlemiş biçimi *biz*, *siz* ortaya çıkmıştır. Eraslan, *anlar* ve *alar* biçimlerinin ise çekimde ortaya çıkan arkaik biçim *an* olduğunu düşünmektedir.

Bize göre de *biz* ve *siz* zamirlerinde görülen *-z* çokluk ifade eden bir ektir. MO.'da görülen *siler* biçimi de bunu kanıtlamaktadır. *siler siz* biçiminden çokluk eki *-ler* ile genişlemiş ve *-z* sesi düşmüş bir biçim değil arkaik (*si*) biçime çokluk eki *-ler* getirilmiş biçimdir.

Harezmi döneminde birinci, ikinci ve üçüncü teklik kişi zamirinin (*men*, *sen*, *ol*) kullanımı Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemiyle paralellik göstermektedir. Yalnız Eski Türkçe döneminde *men* yanında *ben* biçimi de kullanılmıştır. (Tekin, 2000:120; Gabain, 1988: 65)

Birinci çokluk kişi zamirinde Harezmi Türkçesi eserlerinde yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere iki şekil yani *biz* ve *bizler* tercih edilmiştir. Dönem eserlerinden KE'da *bizler* şekli sadece 7 örnekte (KE *biz* 1v8, 8v1, 21r12; *bizler* 87v8, 91v15, 94v7) geçerken NF'te bu kullanım sıklığı *biz*'e (NF *biz* 214/19, 231/17, 223/1; *bizler* 14/7, 26/1, 11/8) denk durumdadır. MM ve ME'de ise *bizler* biçimi geçmemektedir. Kıpçak sahası eserlerinde de *bizler* zamiri kullanılmamıştır.

İkinci çokluk kişi zamiri için Harezmi döneminde görülen *siz* ve *sizler* biçimi Karahanlı ve Eski Türkçe dönemindeki kullanımın devamı niteliğindedir (Mansuroğlu, 1988: 133-171). KE'de *sizler* biçimi *siz*'e göre daha fazla örnekte yer almaktadır (KE *siz* 3v8, 5r15, 8v7; *sizler* 5r8, 8v19, 57r11). NF'de ise *biz* ve *bizler* kullanımında olduğu gibi, *siz* ve *sizler* zamirinin kullanımında da geçtiği yer sayısı bakımından denklik söz konusudur (NF *siz* 20/3, 23/10, 34/8; *sizler* 4/4, 11/10, 13/5). Dönem eserlerinden MM ve ME'de *sizler* yer almamaktadır. Kıpçak Türkçesinde

gerek yalın durum kullanımında gerekse ekli biçimlerde *sizler* kullanımına rastlanmamıştır.

Çokluk şahıs birinci ve ikinci kişi zamirlerinin bildirici işlevinde *biz ~ bizler*, *siz ~ sizler* kullanımına söz konusu bölümde değinilecektir.

Üçüncü çokluk kişi zamiri için Harezmi Türkçesi döneminde *olar*, *anlar*, *alar* biçimleri geçmektedir. KE'de üçüncü çokluk kişi zamiri için asıl şekil *olar*'dır, *alar* şekli yalın halde 7, *anlar* ise sadece 4 yerde geçmektedir (KE *olar* 4v14, 11r7, 40r6; *alar* 86r15, 87r9, 89v4; *anlar* 43v15, 70r15, 86v18). NF'de ise söz konusu kişi zamiri için *olar* şekli yer almamaktadır; *alar* tek yerde geçerken *anlar* şekli tercih edilmiştir (NF *anlar* 11/8, 12/4, 221/20; *alar* 284/17). KE, sadece 7 örnekte de olsa *alar* zamirinin kullanımı konusunda Çağatay Türkçesi özelliğini vermesi bakımından dikkat çekicidir.

MM'de *anlar* ve *olar* (MM *anlar* 219/1, 278/4, 350/4; *olar* 4/4, 143/2, 200/2) kullanılırken ME'de sadece *anlar* (ME *anlar* 111/7; 123/3; 2/3) yer almaktadır.

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de KE'de olduğu gibi üçüncü kişi zamiri üç şekilde yer almaktadır: (HŞ *anlar* 588; *olar* 4440; *alar* 3456; 574). Bu bakımdan HŞ ve KE eserleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

1.1.1 I. TEKİL KİŞİ

1.1.1.1 İlgili Durumu

Harezmi Türkçesi eserlerinde birinci tekil kişi zamirinin ilgili durumu *menîş* yanında *menim* biçimlerinde görülmektedir. *menim* kullanımına Karahanlı Türkçesi ve Eski Türkçe dönemlerinde rastlanmamaktadır. Ancak bu yeni biçim (*menim*), Harezmi Türkçesi eserlerinde yaygın bir kullanım bulmaktadır. Bu, söz konusu dönem eserlerinde Güney-batı Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtmaları bakımından önemlidir. Aşağıda karşılaştırmalarını yaptığımız eserlerde *menîş~menim* kullanımının geçiş sıklıkları verilmiştir:

NF'de *menîş* sadece 5 örnekte geçmekte olup asıl *menim* şekli tercih edilmiştir: *menîş* 36/7, 55/14, 244/6; *menim* 1/10, 8/13, 10/81/10, 8/13, 10/8.

KE'de ise NF'deki kullanımın tersine *menîş* şekli yaygın olarak kullanılmakta olup sadece 43 örnekte *menim* geçmektedir: *menîş* 3r6, 5r19, 10v18; *menim* 20v2, 222r10, 225v4.

ME'de *menim* (130/4), MM'de *meniñ* (244/1) örnekleri tek yerde tespit edilmiştir.

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de NF'de olduğu gibi birinci tekil kişi zamirinin ilgi eki almış şekli *menim*'dir, *meniñ* şekli ise sadece 3 örnekte geçmektedir: *menim* 367; 3625; *meniñ* 3155, 3874, 4640. Kıpçak Türkçesi eserlerinden Gü.'de *meniñ* tek yerde geçerken asıl şekil MG'de olduğu gibi *menim*'dir: *meniñ* 275/3; *menim* 5/1, 28/6, 48/12. MG *menim* 9v:3, 11r:1. Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden KK'de sadece *menim* (35b/10, 52a/7, 55b/8) tespit edilmiştir. Bu eserde tek yerde *menüm* (43b/3) şeklinin tespiti eserdeki Oğuz Türkçesi etkisini vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca CC'de *meniñ* yanında KK'de olduğu gibi *menim* ve *menüm* şekli de bulunmaktadır.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki *meniñ* şeklinin kullanımı bakımından KE, gerek Harezmi gerekse Kıpçak sahası eserlerinden ayrılmaktadır.

1.1.1.2 Yükleme Durumu

Gerek Eski Türkçe gerekse Karahanlı Türkçesi dönemlerinde birinci tekil kişi zamirinin yükleme durumu almış biçimi *meni*'dir. Harezmi döneminde de durumun değişmediğini görmekteyiz: *meni* (NF 11/1, 76/13, 77/9; KE 6v5, 7v16, 9r18; ME 24/3; MM 2/2).

Kıpçak sahası eserlerinde de Harezmi dönemi eserlerinde olduğu gibi *meni* biçimi tercih edilmiştir. *meni* HŞ 2194, 2122; Gü. 14/13; 21/11; 55/4; CC 66,5, 123,14. Ancak KK'de 7 yerde *meni* geçerken 1 yerde de *menni* biçimi geçmiştir. *meni* 17a/7, 24b/1, 27b/11; *menni* 41b/2. CC'de ise 1 yerde ilgi eki üzerine *+ni* ulanmasıyla *menimni* (67,2) biçimine rastlanmıştır.

1.1.1.3 Yönelme Durumu

Birinci tekil kişi zamirinin yönelme durumu ekiyle kullanımı Eski Türkçe döneminde *baña~maña* biçiminde görülmektedir (Gabain:1988). Karahanlı döneminde ise *maña* biçimi tercih edilmiş ancak zaman zaman *mañar* kullanımına da rastlanmıştır. Harezmi dönemi eserlerinde *maña* biçiminin tercih edildiğini görmekteyiz. NF 5/13, 8/1, 15/4; KE 5v18, 6v5, 8v12; ME 153/8; MM 1/2 , 28/2.

Kıpçak sahası eserlerinde ise ne Eski Türkçe döneminde olduğu gibi *bağa* ne de Karahanlı döneminde seyrek de olsa rastlanan *mağar* biçimlerine rastlanmamıştır. Harezmi Türkçesinde olduğu gibi *mağa* tercih edilmiştir. (Gü. 40/10, 68/8, 122/10; CC 66,4, 121,24, 125, 17) Ancak CC’de 1 yerde *mağa* (58,14) ve 1 yerde de *maa* (151,9) biçimleri görülmüştür.

1.1.1.4 Bulunma Durumu

Eski Türkçe döneminde bazen ötümsüz *minte*, bazen de ötümlü *mindide*, *mintede* biçimlerinde görülmektedir. Karahanlı döneminde ise *mende* ve ilgi hali eki üzerine bu ekin ulanmasıyla *meniñde biçimi de* kullanılmıştır. Harezmi dönemi eserlerinde *mende* biçimi tercih edilmiştir. NF 104/2, 149/2, 177/8; KE 6r19, 73r11, 90v20; MM 356/3.

Kıpçak sahası eserlerinde de *mende* kullanılmıştır. Gü. 146/12; KK 45a/6, 54b/5; CC *mende* (menda) 29,1.

1.1.1.5 Ayrılma Durumu

Eski Türkçe döneminde bulunma durumunu ifade eden ekler ayrılma durumunu da karşılamaktadır. Ayrıca ayrılma durumunun *+tin/+din* ekleriyle de karşılandığı görülmektedir. Eski Türkçede birinci teklik kişi zamirinin ayrılma durumu ile kullanılışı *minitin* biçimindedir (Gabain:1988). Karahanlı döneminde ise *mendin* ve *meniñdin* biçimleri tercih edilmiştir.

Harezmi dönemi eserlerinde yaygın kullanım *mendin* biçimindedir: NF 18/10, 33/16, 42/8; KE 3r7, 4v19, 11v18. KE’de 4 yerde *men* zamirinin *kêdin* edatıyla kullanımında *mende* biçiminde ayrılma durum ifadesiyle karşılaşmaktayız: ...*mende kêdin* Mevlî ta‘âlâ benim za‘îf yazıkluk ümmetlerim birle ne mu‘âmele kılğay. (KE 238r3); ‘*Ayişekâ bardı, mende kêdin munı* ‘Ömerka bêrgil, ayğıl (KE 238v 15).

HŞ’de *mendin* tercih edildiği görülmüştür. (HŞ 1324, 912, 1696) Diğer Kıpçak sahası eserlerinde birinci teklik kişi zamirine ayrılma durumu eki *+den* eklenmiştir: *menden* Gü. 9/13; 69/1; 80/6; KK 49a/5, 50b/2, 54a/6; CC 66,6. Gülistan’da 1 yerde *meniden* biçiminde geçmiştir (243/1).

1.1.2 II. TEKİL KİŞİ

1.1.2.1 İlgı Durumu

Harezm döneminde ikinci kişı zamirinin ilgi durumuyla kullanımı (*seniñ*) kullanımı Eski Türkçe ve Karahanlı dönemleriyle paraleldir: NF 6/6, 8/5, 11/4; KE 2v16, 5v18, 10r21.

Kıpçak sahası eserlerinde yaygın kullanım *seniñ'dir*: HŞ 1700, 3577, 1330; MG 27v:3, 36v:9; KK 35a/11, 36a/12, 2a/7; CC 67,27; 115,30. Ancak MG'de 1 yerde yuvarlak ünlülü (*senüñ* 36v:6); CC'ta ise 2 yerde *senin* 65,9; 67,26; 1 yerde *senniñ* 66,14; 8 yerde *senig* 36,11; 123,17-18-19 biçimleri de geçmiştir.

1.1.2.2 Yükleme Durumu

Harezm döneminde ikinci teklik kişı zamirinin yükleme durumuyla kullanımında, önceki tarihi Türk yazı dillerinden farklı bir değişim ve gelişim saptanmamıştır: *seni* NF 8/10, 48/12, 24/3; KE 6v16, 12v2, 15r20; MM 2/4, 25/3; ME 69/3, 95/6, 105/2.

Kıpçak sahası eserlerinde de durum aynıdır. *seni* Gü. 30/4, 50/10, 64/6; MG 44r:3; 62v:9, 114r:5; HŞ 3971, 4029; KK 41b/8, 42b/11, 43a/1.

1.1.2.3 Yönelme Durumu

Eski Türkçe döneminde *saña*; Karahanlı döneminde ise *saña* ve *sañar* kullanılmıştır. Harezm dönemi eserlerinde yaygın kullanım *saña* yönündedir: NF 9/2, 10/4, 15/5; KE 5v21, 13r18, 15v21; MM 35/4, 36/4; MM'te 1 yerde *sañar* biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir:

Alur birge men tir yarın kün sañar MM 245/2.

Kıpçak sahası eserlerinde *saña* tercih edilmiştir: Gü. 6/9, 10/10, 13/8; KK 27b/12, 28b/6, 40b/1; MG 5v:1, 11r:8, 12v:9.

1.1.2.4 Bulunma Durumu

İkinci teklik kişı zamirinin bulunma durumuyla kullanılışı Eski Türkçe döneminde *sinte* (yaygın), *sintede*, *sinide*, *sintide*; Karahanlı döneminde ise bazen *sende* bazende *seniñde* biçimindedir. Harezm dönemi eserlerinde her zaman *sende'dir*. (NF 104/1, 258/17, 341/3; KE 28r20, 85r5, 110v1)

Kıpçak sahası eserlerinde de Harezmi dönemiyle paralellik gözlenmiştir: *sende* HŞ 215, 1934, 3479; Gü. 51/12, 333/9; MG 19r:9, 57v:1; KK 45a/6; CC 139,17.

1.1.2.5 Ayrılma Durumu

İkinci Teklik kişi zamirinin ayrılma durumu ile kullanılışı Eski Türkçe döneminde *sinitin*; Karahanlı döneminde *sendin*, *seniñdin* biçimindedir. Harezmi döneminde her zaman *sendin* kullanılmıştır: NF 14/12, 17/1, 18/10; KE 11v20, 12v1, 46r5; MM 280/2, 331/1.

Kıpçak sahası eserlerinde ikinci teklik kişi zamirine ayrılma durumu bazen *+din* (HŞ ve MG'de) bazen de *+den* olarak eklenmiştir: *sendin* HŞ 202, 1698, 3706; MG 38r:4, 39v:1, 55v:7; *senden* KK 54a/7; Gü. 36/2, 64/10, 66/10; CC 66,18; 143,7; 144,19; *sendan* CC 139,12.

1.1.3. III. TEKİL KİŞİ

1.1.3.1 İlgi Durumu

Üçüncü teklik kişi zamirinin kullanımında bir farklılaşma gözlenmemektedir. Harezmi dönemi eserlerinde *anıñ* biçimindedir: NF 4/10, 14/11, 15/5; KE 5r14, 7r7, 13r2; ME 130/6, 14/3, 17/7; MM 774, 53/3, 105/2.

Kıpçak sahası eserlerinde de *anıñ* biçimindedir. (GÜ. 23/5, 71/11, 93/1; MG 5r:1, 7r:5; HŞ 161, 379, 1064; KK 54b/12, 55b/1; CC *anıñ* 139,20; 139,14;143,14) CC'de *anıñ* yanında üçüncü tekil kişi zamirinin ilgi durumu 16 yerde *anıg* 124,7-20-21-; 3 yerde *anı* 122,40; 123,15; 126,7; 3 yerde *anın* 63,22; 64,14-17 biçimleriyle geçmiştir.

1.1.3.2 Yükleme Durumu

Harezmi dönemi eserlerinde üçüncü teklik kişi zamirinin yükleme durumunda kullanımı *anı* biçimindedir: NF 3/14, 13/2, 14/4; KE 3r11, 5r21, 6v5; ME 2/2, 4/3; MM 32/4, 108/1, 121/2-4. KE'da 1 yerde *onı* (109r19) biçiminde geçmiştir.

Kıpçak sahası eserlerinde de *anı'dır*: CC 67,6, 11,4; 122,15; HŞ 29, 608, 1363. HŞ'de 1 yerde *olnı* (4313) biçiminde geçmiştir.

1.1.3.3 Yönelme Durumu

Harezmi döneminde Karahanlı döneminde olduğu gibi *ağa* ve *ağar* biçimindedir. NF ve MM'de *ağa* ve *ağar*'ın kullanım sıklığı aynıken, KE'de *ağa* biçimi tercih edilmiş *ağar* yalnızca 1 yerde kullanılmıştır. Ayrıca KE'de 1 yerde de *oğa* (174r11) biçiminde kullanılmıştır. Dönemin diğer önemli eserlerinden ME'de de durum KE'ye yakındır. Yaygın kullanım *ağa*'dır. *ağar* yalnızca 5 yerde geçmektedir: *ağa* NF 14/14, 23/13; 29/10; KE 2v9, 5v16, 19v9; MM 28/4, 117/1, 125/1; ME 3/1, 13/2, 13/5; *ağar*: *ol Necâşî melikniñ vezîri erdi, ağar taş tegmedi.* (NF 43/4); *...ağar müsta'mel ténür.* (NF 44/13); *Qızniñ közi ol yigitke tüşdi ağar 'âşık boldı.* (KE 28r 15); *Ağar menzegen yok kamuğdın arığ* (MM 30/1); *Ağar hâcet irmes yaqîn mını bil* (MM 31/2); *Ni şûret ni sîret köñül bar ağar* (MM 62/3); *ağar meşel uçun beyt oqıdı* (ME 178/7); *acığ söz sözleşdi ağar* (ME 179/6); *tegdi ağar yavuk tüştiler* (ME 206/7).

Kıpçak sahası eserlerinde yaygın kullanım *ağa*'dır: HŞ 277, 477, 2711; CC 121,12-13-14; 123,4; HŞ'de 1 yerde *ağar* (24) geçmiştir. CC'de *ağa* yanında *ağar* ~ *ağar* ~ *aar* ~ *ağa* kullanımları da görülmektedir: *ağar* 67,5; 143,6; 147,5; *ağar* 21,13,14; *aar* 67,5; 113,23; 131,10.

1.1.3.4 Bulunma Durumu

Harezmi döneminde üçüncü teklik kişi zamirinin bulunma durumu *anda*'dır. (NF 10/1, 190/4; KE 4r1, 7r7, 13r2; ME 71/7; MM 96/2, 125/2, 126/2)

Kıpçak sahası eserlerinde de kullanımda herhangi bir değişiklik olmamıştır *anda*: Gü. 110/8, 139/2, 180/13; KK 45a/2, 58b/1; MG 43r:2, 46r:6, 51r:3; HŞ 637, 2347.

1.1.3.5 Ayrılma Durumu

Harezmi dönemi eserlerinde her zaman *andın* tercih edilmiştir: NF 5/17, 6/11, 48/1; KE 1v7, 14r15, 20r12; MM 16/4, 19/2, 236/2; ME 4/8, 13/4, 15/2.

Kıpçak sahası eserlerinde *andın* ~ *andan* biçimleri tercih edilmiştir: *andın* HŞ 23, 174, 644; MG 5v:1, 17r:4, 27v:3; *andan* HŞ'de yalnızca üç örnekte 1016, 1709, 1902; MG'de bir örnekte (64v:4) geçmiştir. Gü., KK ve CC'de *andın* kullanımına rastlanmamıştır *ol* zamirinin ayrılma durumu *andan* biçimiyle verilmiştir: Gü. 14/8, 28/10, 33/3; KK 54a/8; CC 61,15; 63,13, 67,7.

1.1.3.6 Eşitlik Durumu

Üçüncü teklik kişi zamirinin eşitlik durumu kullanımı *ança* (NF 218/6; ME 96/4; KE 82v11; MG 97v:4; Gü. 133/9) olarak saptanmıştır.

1.1.4 I. ÇOKLUK KİŞİ

1.1.4.1 İlgil Durumu

Eski Türkçe döneminde birinci çokluk kişi zamirinin, ilgi durumu almış biçimi *biziñ* ve *bizniñ*; Karahanlı döneminde *bizniñ*'dir. Harezmi döneminde *biziñ* ve *bizniñ* yanında, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bulunmayan *bizim* biçimine de rastlanmaktadır. KE'de yaygın kullanım *bizniñ* yönündedir: 117r4, 119r14, 123v5. *bizim* biçimine rastlanmamıştır. *biziñ* kullanımı *bizniñ* kadar olmasa da yaygındır: 6r12, 10v20, 31v13. KE'de ayrıca 2 yerde *bizlerniñ* geçmektedir: 97v21, 105r5. NF'de ise *bizim* kullanımı *biziñ*'den daha yaygındır. *bizim*: 21/11, 47/16, 52/3; *biziñ*: 20/12, 24/12, 110/6. 1 yerde *bizlerniñ* (304/17) geçmekte ancak hiçbir yerde *bizniñ* geçmemektedir.

HŞ'de her üç biçim de geçmektedir: *bizniñ* 1540, 3113; *biziñ*: 36, 1514; *bizim* 2325. CC ve Gülistan'da *biziñ* ve *bizim* tercih edilmiştir: *biziñ*: CC 62,17; 67,24; Gü.118/11; *bizim*: Gü. 17/9, 59/4, 87/9; CC 121,11; 122,26; 124,32. MG'de yalnızca *bizim* biçimine rastlanmıştır: 5r:8, 18r:7; 85V:3. KK'de de MD'de olduğu gibi yalnızca *bizim* tercih edilmiştir: 55b/9, 54b/11, 54a/10.

1.1.4.2 Yükleme Durumu

Eski Türkçe ve Karahanlı döneminde *bizni* biçiminde görülen zamir, Harezmi döneminde de devam etmiştir: NF 102/9, 110/11, 267/10; KE 22r7, 40r13, 120r6. Yaygın kullanım *bizni* olmasına karşın, NF'de daha fazla olmakla birlikte, *bizlerni* biçimi de kullanılmıştır: NF 71/1, 81/16, 86/10; KE 1v4, 42v19, 72v16. KE'de tek örnekte Oğuzca bir etki olarak *bizi* (115v17) biçimine rastlanmıştır. Kıpçak sahası eserlerinde *bizni* tercih edilmiştir: KK 41b/7, 56b/9, 58a/3; CC 66,11; 142,4; 144,14; Gü. 113/10; HŞ 93, 261, 2297. Ayrıca HŞ'de *bizlerni* (87; 2025) biçimi de tespit edilmiştir.

1.1.4.3 Yönelme Durumu

Eski Türkçe döneminde *biziŋe* (yaygın), *bizke* (Gabain, 1985:66); Karahanlı döneminde ise *bizke* (KB 5343; 6408) ve *biziŋe* (KB 755; 6291) biçimleri kullanılmıştır. Harezmi dönemi eserlerinde *biziŋe* görülmezken yaygın kullanım *bizge*'dir. NF'de *bizge* (6/4, 11/4, 20/14), KE'de *bizge* (10v18, 18v3, 22v12) bir yerde de *bize* (129r10); ME'de *bizge* (35/4, 39/3); MM'de *bizge* (33/2) bir yerde de *bize* (106/1) tercih edilmiştir.

Kıpçak sahası eserlerinde ise; HŞ'de yaygın kullanım *bizke* (2029) biçimindedir. Ancak iki örnekte *bize* (91, 4584); iki örnekte de *bizlerke* (4300; 4306) biçiminde tespit edilmiştir. Gülistan'da *bizge* (14/8, 46/5, 74/13) ve dört yerde *bize* (82/6, 91/7, 317/1); CC'de *bizge* (142,16; 139,1-5-18) *bisge~bisğa~bixğa* biçimleri tercih edilmiştir.

1.1.4.4 Bulunma Durumu

Eski Türkçe döneminde *bizinte*, *biznide* (Gabain, 1985:66); Karahanlı döneminde ise *bizde* ve *biziŋde* (KB 2699; 5339; 5341) biçimindedir. Harezmi dönemi eserlerinden KE'de *bizde* (45r12, 96r6, 98r17) bir yerde de *bizlerde* (225v15); NF'de ise bir yerde *bizde* (378/12) bir yerde de *bizlerde* (24/4) biçimleri kullanılmıştır.

Kıpçak sahası eserlerinde *bizde* tercih edilmiştir: Gü. 162/6; CC 124,30; KK 45a/6.

1.1.4.5 Ayrılma Durumu

Eski Türkçede *biznidin* (Gabin, 1985:66); Karahanlı döneminde ise *bizdin* tercih edilmiştir. Harezmi döneminde yaygın kullanım *bizdin* olmakla birlikte *bizlerdin* biçimi de tercih edilmiştir: *bizdin* NF 39/3, 226/12, 254/7; KE 6r16, 34v3, 36r3; *bizlerdin* NF 291/12, 302/12, 353/12; KE 148r6, 211r6.

Kıpçak sahası eserlerinde *bizlerdin* kullanımına rastlanmış olup buradaki tercih HŞ'de *bizdin* (785, 2382, 3864) diğerlerinde *bizden* yönünde olmuştur (Gü. 82/7, 158/12; KK 54a/7; 66,12).

1.1.5 II. ÇOKLUK KİŞİ

1.1.5.1 İlgî Durumu

Eski Türkçe döneminde *siziñ*, (yaygın n ağzında da), *sizniñ*, *sizlerniñ*; Karahanlı döneminde ise *siziñ* ve *sizlerniñ* biçimleri tercih edilmiştir. Harezmi dönemi eserlerinden KE ve NF’de yaygın kullanım *siziñ* biçimindedir. *sizniñ* biçimine yalnızca KE’de ve iki yerde rastlanmıştır. *sizlerniñ* ise NF’de 4; KE’de ise 2 yerde geçmiştir. *siziñ* (NF 25/9, 42/7, 51/7; KE 5r18, 10r18, 102v18) (NF’de *sizniñ* kullanımına rastlanmamıştır. *sizniñ* KE 102v12, 132v1 *sizlerniñ* (NF 76/7, 116/13, 327/9, 428/9 ; KE103v18, 104r4)

Kıpçak sahası eserlerinde *sizlerniñ* kullanımına rastlanmamıştır. Yaygın kullanım *siziñ* olmasına karşın *sizniñ* biçimi de kullanılmıştır. *siziñ* Gü. 83/5, 137/13, 49/9; KK 54b/1, 54a/10; CC 66,20; HŞ 3150. *sizniñ* MG 4v:3, 4v:8, 15v6; HŞ 978, 3538.

1.1.5.2 Yükleme Durumu

Eski Türkçe ve Karahanlı döneminde *sizni* ve *sizlerni* biçimleri tercih edilmiştir. Harezmi dönemi eserlerinde *sizni* ve *sizlerni* kullanılmıştır. *sizni* (NF 26/6, 47/2, 64/8 ;KE 11v1, 35r20, 36r12); *sizlerni* (NF 17/3, 19/3, 22/2; KE 4v19, 13r10, 29v2). KE’de yaygın kullanım *sizlerni*; NF’de ise *sizni* yönündedir.

Kıpçak sahası eserlerinde *sizni* biçimi tercih edilmiş *sizlerni* kullanılmamıştır: Gü. 113/12; KK 41b/8, 56b/10, 58a/4; CC 66,22; HŞ 3254.

1.1.5.3 Yönelme Durumu

Eski Türkçe döneminde *size*, *siziğe*, *sizlerke*, *sizleriğe*; Karahanlı döneminde ise *sizge*; *sizlerke*~*silerke* tercih edilmiştir. Harezmi dönemi eserlerinde NF’de *sizke* (4/5,11/15, 16/16; yaygın kullanım) ve *sizlerke* (15/8, 16/17, 22/3; sık kullanılmış); KE’de ise *sizge* (8v20, 12v5, 21v10; yaygın) ve *sizlerge* (6v2, 8v18, 11r79; diğer kullanıma göre daha az); MM’de *size* (301/4) tek yerde tercih edilmiştir. İlk anda Oğuzca bir etki gibi görülen *size* biçimi Eski Türkçede de olması bakımından dikkat çekicidir.

Kıpçak sahası eserlerinde *sizge* biçimi tercih edilmiştir: Gü. 180/13, 217/11, 263/12; CC 66,21; HŞ 957; MG 4v:7, 4v:8. MG’de bir yerde *size* (4v:5) geçmiştir.

1.1.5.4 Bulunma Durumu

Eski Türkçede *sizinte*, *siznide* (yaygın); Karahanlı döneminde *sizde* (DLT) biçimindedir. Harezmi dönemi eserlerinden KE ve NF’de *sizlerde* biçimi tercih edilmiştir: NF 22/1, 51/12, 77/8; KE 21r16, 35r14, 116r6) KE’de *sizde* kullanımına rastlanmamış, yalnızca bir yerde aitlik ekiyle *sizdeki* (126r5) biçiminde geçmiştir.

Kıpçak sahası eserlerinde *sizde* kullanımdadır: Gü. 162/6; HŞ 3851; KK 45a/6, 54b/6.

1.1.5.5 Ayrılma Durumu

Eski Türkçe döneminde *siznidin* biçimindedir. Harezmi döneminde *sizdin* ve *sizlerdin* biçimlerinde görülmektedir. *sizdin* NF 85/13, 103/11, 145/10; KE 32r15, 58v17, 94r4; *sizlerdin* NF 210/36, 217/7; KE 73v20, 85v1, 117v5.. KE ve NF’de *sizlerdin* biçimi 7 yerde geçerken *sizdin* NF’de 17, KE’de 13 yerde geçmiştir. MM ve ME’de ikinci çokluk kişi zamirinin ayrılma durumuyla kullanımına rastlanmamıştır.

Kıpçak sahası eserlerinde *sizden* Gü. 201/2; KK 54a/7; CC 66,24; Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de *sindin* (1911; 3355;1696) tercih edilmiştir.

1.1.6 III. ÇOKLUK KİŞİ

1.1.6.1 İlgil Durumu

Eski Türkçe döneminde III. Çokluk kişi zamirinin ilgi durumu ifadesi *olarıñ* ile karşılanmıştır. Karahanlı dönemi eserlerinde, *olarıñ* (KB) ve *anlarıñ* kullanılmıştır. Harezmi dönemi eserlerinden NF’de sadece *anlarıñ* (41/15, 43/11, 63/11); KE’de 91 yerde *olarıñ* (9v11, 10r4, 15r18) geçerken yalnızca 5 yerde *alarıñ* (85r19, 89v3, 98v15) geçmiştir. ME’de ise 1 yerde *anlarıñ* (76/3), 1 yerde de *anlarıñ* (87/7) biçimi geçmiştir.

Kıpçak sahası eserlerinde durum şöyledir: HŞ’de *olarıñ* (167, 670) ve *alarıñ* (459, 4708); Gülistan’da *anlarıñ* (101/5, 158/11, 186/11) ve *alarıñ* (75/11, 44/7, 262/12); KK’de *allarıñ* (55a/11, 55b/1); MG’de *anlarıñ* (17r:8, 36r:8, 93r:7; CC’de *anlarıñ* (67,10) ve *alarıñ* (123,29).

1.1.6.2 Yükleme Durumu

Harezmi dönemi eserlerinden KE'de yaygın kullanım *oları* (4v15, 10r21, 11r10) olmakla birlikte, *anları* (11r9, 22r13, 44r2) ve seyrek olarak *aları* (85r14, 93v7, 96r17) biçimleri de (seyrek) geçmiştir. NF'de *anları* (42/13, 69/5, 72/17); ME'de *anları* (15/6, 59/4, 60/2) biçimindedir.

Kıpçak sahası eserlerinde durum aşağıdaki gibidir: HŞ'de *oları* (4355), *aları* (166, 2050); *anları* (764, 4572); MG *anları* (37r:6), *anları* (13v:5, 13v:6, 28r:7); CC *anları* (67,12; 68,4); *aları* (147,4; *alarne* (122,7); Gü. *anları* (48/13, 174/6, 334/9); *aları* (24/4); KK *alları* (58a/15); *aları* (41b/9).

1.1.6.3 Yönelme Durumu

Harezmi dönemi eserlerinden KE'de yaygın kullanım *olarğa* (10v3, 22r8, 29r19) olmasına karşın *olarğa* (6 yerde 222r21, 225r6, 233v9), *anlarğa* (4v20, 5r8, 18r14) ve *alarğa* (88r4, 93v9, 98v14) biçimleri de geçmiştir. NF'de; *anlarğa* (2/17, 24/10, 27/5), *anlarğa* (34/3, 48/16, 52/5); ME'te ise *anlarğa* (5/8, 59/4, 60/2) biçiminde geçmiştir.

Kıpçak sahası eserlerinden HŞ'de *anlarğa* (964); *alarğa* (622, 2113); Gü'de *anlarğa* (96/11, 205/10, 304/11), *alarğa* (7/8, 26/2-3, 117/8); MG'de *anlarğa* (84r:4); CC'de *anlarğa* (67,11), *alarğa* (122,35; 123,1, 126/16), *alarğı* (122,19) biçimlerinde geçmiştir.

1.1.6.4 Bulunma Durumu

KE'de bulunma durumu ifadesi bir yerde *anlarda* (21r18); diğerlerinde ise *olarda* (21r14, 57r1, 57v8) ile karşılanmıştır.

Kıpçak sahası eserlerinde ise; HŞ'de *olarda* (4353), *anlarda* (182); KK'de *allarda* (54b7); Gü.'de *anlarda* (342/2) olarak görülmüştür.

1.1.6.5 Ayrılma Durumu

NF'de *anlardın* (31/9, 107/11, 116/14; başka biçimle karşılaşılmamıştır); KE'de *olardın* (3r8, 8v7, 33v12; yaygın kullanım), bir yerde *anlardın* (45r17), ve sekiz yerde *alardın* (3r8, 82r17, 86r16) biçiminde geçmektedir. Dönem eserlerinden

MM ve ME’de 3. çokluk kişi zamirinin ayrılma durumuyla kullanımına rastlanmamıştır.

Kıpçak sahası eserlerinden HŞ’de *alardın* (4620), *anlardın* (571, 583); Gü.’de *anlardan* (19/7, 214/4, 352/5); CC’de *anlardan* (67,13; 141,17) biçimleri tercih edilmiştir.

İŞARET ZAMİRLERİ

Bu zamiri

Teklik		Çokluk
Bu; uş bu		Bular
Yalın durum	Bu, uşbu	Bular
İlgi durumu	Munıñ	Bularnıñ, munlarnıñ
Yükleme durumu	Munı, munu	Bularnı, munlarnı
Yönelme durumu	Muņa, muñar	Munlargā, munlarķa, bulargā
Bulunma durumu	Munda	Munlarda, bularda
Ayrılma durumu	Mundın	Munlardın, bulardın
Eşitlik durumu	Munça	

Ol zamiri

Teklik		Çokluk
Ol, uş ol		Olar, anlar, alar
Yalın durum	Ol, uşol	Olar, anlar, alar
İlgi durumu	Anıñ	Anlarnı, alarnı, olarnı
Yükleme durumu	Anı	Anlargā, anlarķa, alargā, olarķa
Yönelme durumu	Aņa, oņa, añar	Anlarda, olarda
Bulunma durumu	Anda	Olardın, anlardın
Ayrılma durumu	Andın, andan	
Eşitlik durumu	añça	
Vasıta durumu	anın	

1.2 İŞARET ZAMİRLERİ

Harezmi döneminde kullanılan işaret zamirleri şunlardır: **bu** 'bu', **ol** 'o', **bular** 'bunlar', **olar** 'onlar', **uşbu** 'bu, aynısı', **uşol** 'o, aynısı'.

1.21 bu 'bu'

1.2.1.1 Teklik

1.2.1.1.1 Yalın Durum: *bu*

...*hēç taḫsīr kılmaz erdük tēp aydı erse bu, sorḡan kimerse aytur.* (NF 31/5);

Bu, Abū Yeksūm aydı: Uşol kuş bu turur. (NF 43/7);

Yā Şakīḡ, seniḡ i' tiḡādıḡ bu mu turur? (NF 434/11);

bu artut ni' metlik kıldı anı (ME 22/3);

bu ḡaddın keçmek bērdi aḡa (ME 23/4);

Usal turmaḡıl kim bu nāḡāḡ uçar (MM 47/4);

Bu ni kıldı irse muḡa hem kılıḡ (MM 104/2);

...*olar biri biriḡe baḡıp aydılar; bu ḡamuḡnuḡ sözün söyleyür.* (KE 11r 8);

...*yā Ādem, bu senüḡ taḡtıḡ turur taḡı senüḡ mü 'min oḡlanlarıḡ taḡtı turur.*

(KE 7v3).

Kıpçak sahasında: (Gü. 4/9, 23/4, 39/7; MG 19r:9, 21r:1, 37r:9; KK 21b/10, 23a/9-11; CC 67,14-;142,14; HŞ (XLVI).

1.2.1.1.2 İlgili Durumu

Harezmi döneminde *munuḡ* (NF 19/5, 23/2, 27/13; MM 101/2, 138/3, 144/3; KE 6v17, 19r12, 23v9).

Kıpçak sahasında; *munuḡ* (CC 67,15, 151,13; MG 25r:2, 25v:3, 29r:2; Gü. 17/13, 19/4, 28/13; HŞ 1279, 3025, 4702).

1.2.1.1.3 Yükleme Durumu

munı (NF 32/9, 40/16, 75/15; ME 68/8, 78/7, 102/6; KE 5r15, 41v5, 156v9; MM 31/2, 34/4, 49/4). Ayrıca Harezmi dönemi eserlerinden NF ve MM'de yalnızca bir yerde *bu* işaret zahirine yükleme durumu eki *munu* biçiminde kullanılmıştır:

bu yaḥşî oġlan bolġay, zînhâr muḡa yaḥşî terbiyet kılġıl, munuḡ bizke fāyidası teggey yâ taķı **munu** oġullanġay-miz tēp sēzdi erse... (NF 112/17);

Sa‘âdet irūr til **munu** ḡolsa ol/ Şaķāvet eger bolsa mundın ḡuruġ (MM 275/3).

bu zamirinin yükleme durumu eki almış **munı** biçimi teg edatıyla birleşerek **munı teg** > **mundaġ** biçiminde kullanılmıştır:

...sendin kēdin keligli oġlanların ma **mundaġ** iķrār ḡılsalar. (KE 12v 10);

...eger maḡa şalavât aytur bolsañız, **mundaġ** aytıñız kim: (NF 4/8);

Eger bolsa **muntig** müzâri‘ ḡaçan (MM 277/1).

mundaġ yapısı üzerine oķ/ök pekiştirme edatını da alarak **mundaġok** biçiminde de kullanılmıştır:

...taķı **mundaġok** tēp, za‘îfaları şabur ḡılıp turur. (NF 125/10);

Yaķîn ikki timişde hem **mundaġok**/ Taķı birni yana namāzıñ bitür (MM 126/2).

Kıpçak sahasında da **munı** biçimindedir: (Gü. 17/7, 21/8, 36/4; MG 21r:8, 45v:1, 58r:1; KK 37b/9; HŞ 30, 576, 2544).

1.2.1.1.4 Yönelme Durumu

Harezmi döneminde **muḡa** (NF 45/5, 49/8, 53/11; ME 42/8, 84/3, 103/4; KE 19r6, 32r13, 79r3; MM 1/4, 104/2, 125/1). Harezmi dönemi eserlerinden KE ve MM’de **bu** işaret zamirinin yönelme durumunda kullanımı seyrek olarak **muḡar** biçiminde geçmektedir:

Mes ‘ele: Şerî‘atde **muḡar** meñizlig bir mes ‘ele bar . (KE 6r11);

Muḡar islām iḡsân ḡaķıķat nişân (MM 23/4);

Neteg bolġay imdi bu ‘iddet **muḡar**/ Ṭalāk ‘iddeti er sökel bolmasa (MM 265/2);

Aķılsa ḡaçan kim **muḡar** ma‘rifet (MM 308/4).

Kıpçak sahasında **muḡa** (Gü. 27/10, 89/1, 154/8; MG 68v:1; 105r:2, 115r:4; HŞ 4342; CC **muḡar** 67,16).

1.2.1.1.5 Bulunma Durumu

Harezmi döneminde *munda* (NF 15/9, 21/13, 32/2; KE 2v21, 33r3, 82r7; MM 65/3, 274/3).

Kıpçak sahasında: *munda* (HŞ 1133, 2344, 2348; MG 19v:3, 63v:7, 71r:5; Gü. 9/4, 12/2, 34/12; CC 61,5).

1.2.1.1.6 Ayrılma Durumu

Harezmi döneminde *mundın* (NF 40/2, 55/9, 89/3; KE 2v13, 38r18, 48r17; MM 36/1, 216/2).

Kıpçak sahasında: *mundın* (HŞ 28, 1921; MG 17v:7, 18v:8, 27v:7) *mundan* CC 67,18; Gü. 13/13, 69/11, 77/11).

1.2.1.1.7 Eşitlik Durumu: *munça*

Harezmi döneminde şu işlevlerde kullanılmıştır:

Miktar Sıfatı Olarak

Yā Abā Leheb, sen munça yıl boldı hēç Muḥammeddin yalğan söz eşitmişin bar-mu? tēp. (NF 16/1)

Bu söz üçün munça ḥalāyıkni bu yerke yığdın. (NF 17/5)

Biz munça vaqıtdın küyüp erdük kaçan çıkğay tēp. (NF 80/6);

...munça nemerselerni bir köz yumup açkunça yaratur erdi. (KE 3v6);

Bu kün munça ḥalāyık yawuz yaḥsı mü 'min kāfir Nūḥ oğlanlarındın tuğdılar. (KE 27r15);

Nemrūdğa sözlediler, munça yıldın berü teḡri-men tēdin imdi ḳul-men tēyür-sen. (KE 42v 18).

Miktar Zarfı Olarak

Ey Resūlnuḡ ḥalīfası ne sebebdin munça üküş yığladınız? (NF 99/14);

...karşu ḳodup munça ḡazāt ḳıldılar. (NF 111/2);

İbrāhīmğa körgüzdi fānī dost firāḳı munça yığlatur. (KE 52r 17);

Munça sanlıḡ ḥalḳ içinde biri yolğa könmedi. (KE 151v 11);

...meniḡ munça telim ni'metim bar erken ḳaḡtlıḳ maḡa ne ḳılğay. (KE 153r 10).

İsim Olarak

...baş barmaḳın çıçala barmaḳ uçında ḳoyup munça erdi. (KE 121v 2);

Yana taķı bir munçanı atalarığa ıda bérðiler. (KE 63r 15);
Munçaķa tegi hēç kimerseke aymadux erdi. (NF 155/9);
Munçadın berü Barşışādın ıtama' kesip turur erdi. (NF 368/17).

Kıpçak sahasında: *munça* (Gü. 42/7, 64/4, 83/2; MG 18v:2, 19r:6, 84r:5; CC; HŞ 19, 1687, 1749).

1.2.1.2 Çokluk

1.2.1.2.1 Yalın Durum

Harezmi döneminde *bular* (KE 231v1; NF 19/2, 26/13, 40/5)

Kıpçak sahasında *bular* (MG 19r:9, 21r:1, 37r:1; CC 67,19-23; Gü. 20/13, 22/2, 145/12; HŞ 2710).

1.2.1.2.2 İlgili Durumu

bularnı (NF 119/16,132/8,140/9; KE 81v3, 86v19, 132r9); *munlarnı* (NF 160/1; 171/12; 176/15).

Kıpçak sahasında, *bularnı* (Gü. 19/2, 22/13, 24/9; MG 25v:7, 60v:6, 61r:5; CC 67,19-23).

1.2.1.2.3 Yükleme Durumu

Harezmi döneminde *bularnı* (NF 40/6,392/14, 407/16; KE 10v1, 36r1, 95v16); *munlarnı* NF 13/4, 80/11, 115/2).

Kıpçak sahası eserlerinde: *bularnı* (Gü. 88/8, 167/8, 181/3; MG 11v:1, 19r:8, 27r:4; *buları* 35v:8; *munlarnı* 19r:8; CC *bularnı* 67,19-23).

1.2.1.2.3 Yönelme Durumu

Harezmi döneminde *munlarga~ munlarķa* (NF 27/3, 65/3, 71/14;71/4, 81/14 251/1); *bularģa~ bularķa* (NF 54/2, 116/11, 367/8; KE 8v16, 35r4, 38v15; KE 225r1, 233r5-6).

Kıpçak sahasında; *bularģa* (MG 58r:9, 61r:1, 61r:4; Gü. 33/5, 214/13; CC 67,19-23) HŞ *bularķa* 4102; Gü. 1 yerde *munlarga* 117/11).

1.2.1.2.4 Bulunma Durumu

Harezmi döneminde *munlarda* (NF 292/2); *bularda* (NF 121/11; KE 9r3, 189r10, 69v21).

1.2.1.2.4 Ayrılma Durumu

Harezmi dönemi eserlerinde *bulardın* (KE 34r13, 34v14, 161v11; NF 98/8; MM 190/3, 225/3); *munlardın* (NF 115/3, 126/5, 255/7)

Kıpçak sahası eserlerinde *bulardan* (Gü. 105/11, 196/12; CC 67,19-23; MG *bulardın* 38v:4, 61r:2, 61r:6).

1.2.2 ol 'o'

1.2.2.1 Teklik

1.2.2.1.1 Yalın Durum

ol (KE 2r9; 4r6; 5r15; NF 210/15; 206/7; 230/2; ME 13/6; 118/2; 171/5).

1.2.2.1.2 İlgi Durumu

anı (NF 4/10; 14/11; KE 5r14; 5v7; ME 3/1; ME 4/5).

1.2.2.1.3 Yükleme Durumu

anı (KE 3r11; 15r21; ME 1/7; ME 2/2). Ayrıca *ol* zamirinin yükleme durumu almış *anı* biçimi *teg* edatı ile birleşerek *andağ* 'öyle' biçiminde de kullanılmıştır: NF 2/5; 7/17; 32/4; KE 2r 20; 5v6, 6r21. *andağ* + *ok* ile kaynaşıp *andağuk* ~ *andağok* biçimi görülmüştür: *andağuk* KE 4r 3; 12v 9; 21v 7; *andağok* NF 23/14; 56/6; 274/15.

1.2.2.1.4 Yönelme Durumu

ağa (NF 14/14; 23/13; KE 2v 9; 5v16; ME 1/8; 2/8); *oğa* (KE 174r11. Tek yerde.); *ağar* (KE 28r15. Tek yerde. NF 43/4; 44/13. Yaygın. ME 174/2; ME 178/7. 5 yerde).

1.2.2.1.5 Bulunma Durumu

anda (KE 4r1; NF 190/4; NF 18/6; ME 71/7).

1.2.2.1.6 Ayrılma Durumu

andın (KE 1v7; KE 3r1; ME 4/8; 13/4; NF 5/17; 6/11); *andan* (NF 370/2. Tek yerde).

1.2.2.1.7 Eşitlik Durumu

ança (NF 20/17; 22/10; KE 4v3; 10v21; ME 96/4); *añaça* (KE 82v11. Tek yerde).

1.2.2.2 Çokluk

1.2.2.2.1 Yalın Durum

olar (KE 4v14; KE 11r7); *anlar* (NF 11/8; 12/14; KE 43v15; 70r15; ME 2/3; 111/7); *alar* (NF 284/17; KE 86r15; 87r9).

1.2.2.2.2 İlgi Durumu

anların (ME 87/7); *anların* (ME 76/3; NF 41/15; 43/11); *aların* (KE 85r19; 89v3); *oların* (KE 9v11; 10r4).

1.2.2.2.3 Yükleme Durumu

olarını (KE 4v15; 11r10); *anlarını* (KE 11r9; 22r3 NF 42/13; 69/5; ME 15/6; 59/4); *alarını* (KE 85r14; 93v7).

1.2.2.2.4 Yönelme Durumu

olarğa (KE 222r21; 225r6); *anlarğa* (KE 4v20; 5r8; ME 5/8; 39/3; NF 2/17; 24/10); *anlarğa* (NF 34/3; 48/16); *alarğa* (KE 88r4).

1.2.2.2.5 Bulunma Durumu

olarda (KE 21r14; 57r1); *anlarda* (KE 21r18).

1.2.2.2.6 Ayrılma Durumu

olardın (KE 3r8); *anlardın* (KE 45r17; NF 31/9; 107/11); *alardın* (KE 96r17; 101v19).

uşbu ‘bu; işte bu’

Harezmi döneminde; *uşbu*

Ey cāriya, uşbu rāst bolsa, sen āzād sen Hāq rızāsı üçün, tēdi. (NF 259/5);

Sāmīrī aydı: Uşbu sizin Teñriñiz turur. (KE 126r 10);

Qamuğ menzil uşbu velī köçküñüz (MM 339/4).

Kıpçak sahasında; *oşbu* (MG 42r:6, 76v:4; Gü. 250/6).

uşol ‘o’

Harezmi dönemi eserlerinden KE’de altı yerde geçen *uşol* sözcüğü bunların beşinde sıfat görevinde, yalnızca bir yerde zamir görevindedir. NF’de ise tek yerde ve sıfat olarak (43/7) geçmektedir.

Uşol, yipler birle boyunların bağlap Medīnege sūdreyü eltdiler. (KE222r 5);

Uşol cūmledin pāk mūnezzeh arıg (MM 30/4).

Kıpçak sahasında; *oşol* (MG 4v:6; Gü. 15/9, 37/4, 253/4).

1.3 SORU ZAMİRLERİ

1.3.1 kim ‘kim’

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bir soru zamiridir. Harezmi dönemi eserlerinde yaygın bir kullanım bulunduğunu görmekteyiz.

*Sen **kim** sen? tēdi Cebre ‘il ‘as aydı:* (NF 53/8);

*Ey ‘alem tutğuçı, sen **kim**-sen? tēdi erse* (NF 139/12);

*Aydı: Īlāhī ol hūkmni **kim** kıldı.* (KE 12v 6);

*‘Āqıl eren ‘aql u hūş birle anı **kim** tiñleyür.* (KE 19v 17);

*Niçe kūnge birse yana **kim** alur* (MM 246/1).

Kıpçak sahası eserlerinde de Harezmi döneminde olduğu gibi kullanımın yaygın olduğunu görmekteyiz. (KK 37b/6-8, 42a/7; MG 4v:6, 4v:9, 5r:8; Gü. 18/8, 28/6, 30/1, CC 143,8; 144,4; 145,1).

1.3.2. ne, neler ‘ne’

Eski Türkçe döneminden bu yana kullanılan bir soru zamiridir. Harezmi dönemi eserlerinde de sıkça kullanıldığını görmekteyiz.

...bu keçe **ne** birle eftâr kılgay-men, tèse bir dereceden tüşer. (NF 264/15);

Ey za‘îfa, atıñ **ne** turur (NF 26/4);

Dünyâge köñül bérmediniz, uçmañnı unamadınız imdi **ne** tileyür-siz? (KE 10v 17);

Havvâğa keldi, aydı: **karıñda ne bar?** (KE 14r 20);

Ne birle kim anda uzaklık kıpar (MM 266/4);

Ne kelgey maña tēp soñın sanmas ol (MM 280/4);

yağşı bilgil fulân **katında ne bar** (ME 175/7);

...imdi sizler söwer erseñiz **neler** körer-men erken tēp **katıg** yıgladı. (KE 87v 10);

Beytū'l-Mağdisdin sordılar **neler** kördün? tēdiler. (KE 217v12).

Kıpçak sahası eserlerinde kullanımının devam ettiğini görmekteyiz: (MG 21r:6, 22r:4, 22v:9; KK 22a/11, 23b/6-9; CC 149,4; Gü. 7/7, 17/3, 25/5).

1.3.3. **qayı** ‘hangi, hangisi, ne, kim’

Harezmi dönemi eserlerinde sıkça kullanılmış olan **qayı** sözcüğünün soru zamiri göreviyle kullanımı aşağıdadır:

Muhammed yetimni terbiyet **qılurda qaysıñız** kabul **qılur-siz?** (KE 185v17);

Sehiv secde birle durust cümlesi/ Ketürmişde secde bilür kim **qayı?** (MM 149-3-4).

1.4 BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

1.4.1.**barça** ‘hep, bütün’ Çoğunlukla sıfat işleviyle karşılaştığımız bu sözcük aşağıda verilen örneklerde belirsizlik zamiri işlevindedir:

Bakar, **barçası** za‘îf sökeller, ölmekke yakın bolmışlar.(NF 98/6);

...yalıñ **kılıç birle barçasını** ursalar. (NF 19/15);

Barçasını kabûl **qılur-men**, tēdi erse İbnü Mülcem aydı: (NF 152/6).

Men sizke **ne** **qılayın tēp** saqınur-siz? Tēp aydı erse **barçaları** aydılar. (NF 51/15);

Mundın artuqraq söz aysa hem taqı inanur-men tēdi erse, **barçaları** aydılar. (NF 99/7);

...Abū Bekrni erte namāzında kördüğüz-mü? tēdi erse, **barçaları** aydılar. (NF 100/17);

...ay pāre bolğanın **barçaları** kördi. (KE 208r 19);

Barçaları mi‘rāc ḥadīşini rivāyet kıldılar. (KE 217r 19).

Kıpçak sahası eserlerinde de aynı işlevde kullanılmıştır. (Gü. 30/8, 241/10, 24/11; CC 138,14; 151,16;HŞ 374, 4525).

1.4.2. **barı** ‘hepsi, bütün’ (bar+ ı →kalıplaşmış iyelik)

Harezmi döneminde yaygın olduğunu gözlemlemekteyiz.

Şükür kılgı tün kün tazarru‘ bile/ Anıñ ummatı kılmışınğa **barı** (MM 7/4);

Bağışlasa bir neñ biriñe biri/Ḳabūl birle ḳabzı kerek bil **barı** (MM 257/1-2);

Andağ erse, yā Cabir, hēç ḥacālat ḳılmağıl, **barını** ileginde ḳoḏğıl! (NF 29/7);

Özleringe kerek erken cümle **barını** öñümüzde keltürdi. (NF 254/6);

...ya‘nī maña kelgil nem barsa **barısı** saña...(KE 81v 4);

...biz **barımız** Circisniñ Teñrisiğa imān keltürdük. (KE 162v 9).

Kıpçak sahasında HŞ (38, 1592, 3374) dışında kullanımına rastlamadık (CC, KK, MG, Gü.).

1.4.3 **ba‘zıları** ‘bazıları’

Arapça **ba‘zı** sözcüğünden türeyen bir sözcüktür. Harezmi dönemi için verdiğimiz kullanımlarda belirsizlik zamiri işlevindedir:

taḳı **ba‘zı** kimerseler kim bir ḳata hec ḳılır taḳı **ba‘zılar** üküş hec ḳıurlar. (NF 39/8);

...taḳı **ba‘zıları** Ka‘beniñ tört yanında sa‘y ḳılı yörigeyler. (NF 272/10);

Ba‘zılar aymışlar: Ādem tofraḳdın yaratıldı, tofraḳ turmışınça körklüg bolur. (KE 8r 12);

Ba‘zılar aymışlar: uzunı miñ eki ḳarı eni altı yüz ḳarı erdi. (KE 24r 13).

Kıpçak sahası eserlerinde de kullanılmıştır (MG 103v:9, 52v:1, 102r:7; HŞ 659; Gü. 70/6).

1.4.4 **biri** ‘biri’ (bir+ i→kalıplaşmış iyelik).

Harezmi döneminde geçtiği yerler şunlardır. (ME 122/8, 70/8; NF 246/5, 388/8, 412/6; KE 4r6, 4r9, 6r2;

birileri (KE 170r7, 175r4, 180r13).

Kıpçak sahası eserlerinde de geçmiştir. (MG 8v:7, 46v:1, 7v:6; Gü. 282/6, 332/3, 268/2; HŞ 3238).

1.4.5 *ķamuğ* ‘hepsi’

Eski Türkçe döneminden beri sıkça kullanılmış olan bir sözcüktür. Harezmi dönemi için verdiğimiz örneklerde belirsizlik zamiri işlevindedir.

ķamuğdın rahmat ķılğanrak turur-sen. (NF 108/13);

Cümle peygāmbarķa ne mu‘cizāt kim bérildi, ķamuğı Muħammed Muştafa bérildi. (NF 36/1);

...ķamuğları ģasta ve bezmān boldılar. (NF 197/2);

ķamuğın aldı neersenin (ME 226/4);

ķamuğnı térdi nēmenin (ME 213/3) ; MM 46/3, 58/2, 75/3;

ķamuğı aydılar: boyun süngey-miz. (KE 6v3);

Ya‘nī ferīsteler ķamuğı secde kıldılar. (KE 9r6);

...sizge yēl tip kelgey, ķamuğunuznı yēl birle helāk kılgay. (KE 29v8);

Ferīsteler ķamuğları bir yolu ok secde kıldılar. (KE 9r 8).

Kıpçak sahasında HŞ (3057; 3662) dışında *ķamuğ* sözcüğü tespit edilmemiştir (CC, KK, MG, Gü). Gülistan’da *ķamu* (244/9) biçimi kullanılmıştır.

1.4.6 *ķayu* ‘hangi’

Eski Türkçe ve Karahanlı dönemlerinde kullanılan ve belgisizlik ifade eden bu sözcük, Harezmi döneminde şu kullanımlarla zamir ifade etmiştir; *ķayu biriniz* (NF 12/1; 31/8; 44/10) *ķaysınız* (KE185v17); *ķaysınā* (221v11); *ķayumuz* (243v14) *ķayısı* (MM 229/4)

Kıpçak sahasında *ķayu* biçimine yalnızca HŞ’de rastlanmıştır. (1371) Ayrıca Gülistan’da *ķaysı* (4/9, 81/7, 96/12) ve HŞ’de *kayısı* (1304) biçiminde geçmiştir.

1.4.7 *ķimi* ‘bazı, bazıı’

Harezmi döneminde yaygın kullanımı olan bir zamirdir. (KE *ķimler* 42v2, 131v2, 224v12; *ķimi* 6r3, 56r7; NF’de *ķimi* biçimine rastlanmamıştır. *ķimni* 6/7, 50/5, 93/10; *ķimlerni* 127/12).

Ol sebebدين Ādem oğlanları biri biriğe menzemezler, kimi arıg, kimi arıgsız, kimi iglig, kimi igsiz...(KE 6r3);

Oğulları İsmā‘ilde İshāk ‘aleyhūme’s-selām ağın analıglar erdiler, oğuldın uruğ yazıldı ‘ālem toldı kimi müsülmān kimi kâfir. (KE 56r7);

Ey İbrāhīm sen yalguz erdüñ bular kimler turur? (KE 42v2);

Kel neteg erdi ki bil Dāvūd yalavaç işleri/ Bir Uğanga ħamd ayurda kimler erür eşleri (KE 131v2);

Yā Muħammed, sen ol kimerсени kim sewersen, köndürü bilmes-sen, kimni tilese, köndürgen Tañrı te‘ālā men turur-men tēp aydı. (NF 6/7);

Cümle şaĥābalar anda yıgıldılar taķı meşveret kıldılar kim neteg kılalıñ, Peyğambar ‘as orninga kimni ĥalīfa kılalıñ tēp. (NF 93/10).

Kıpçak sahası eserlerinde (HŞ dışında; 1814; 170) *kimi* biçimine rastlamadık. Bunun yerine *kimni* geçmiştir (Gü. 224/8, KK 22a/11-12, 42a/1-4).

1.4.8 *kimerse* ‘kimse, kişi’

Karahanlı döneminde kullanılmış olan *kimerse* Harezmi döneminde de görülmüştür.

Peyğambar ‘as sirringe hēç kimerse muṭṭali‘ bolmadı. (NF 3/9);

Andın soñ peyğambar ‘as baķar, bir atlıg kimerse köründi. (NF 20/13)

...ammā öziğe menzeyür kimerse yok erdi. (KE 7v4);

Yēr yüzine kimerse keldi sizlerge menzemez. (KE 13r10);

...bir kimerse қапуғ қақdı, heybetlig aydı: (KE 19r1);

ol kimerse kim қут берілүр (ME 53/8);

ol қавминиң улуғı turur kimerse unamadın (ME 115/1);

yok sarāy içinde hīç kimerse (ME 189/3).

Kıpçak sahası eserlerinden HŞ’de *kimse* (4172, 4296, 4707); MG’de *kimerse* (77v:4, 83v:9, 84v:8) ve *kimse* (1 yerde 26v:6); KK’de *kimse* (37b/13, 49a/6-8); Gü.’da *kimese* <*kim-erse* (1 yerde 166/5) ve *kimirse* (44/9, 55/13, 94/2) biçimlerinde geçmiştir.

1.5 DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ

1.5.1 öz ‘öz, kendi’

Eski Türkçe ve Karahanlı döneminlerinde de kullanılmış olan bir zamirdir. Harezm döneminde dönüşlülük zamiri olarak yaygın kullanımı sürmüştür. (NF 8/9, 10/32,19/7; KE 2v8; MM 83/2, 202/2, 297/4).

Harezm dönemi eserlerinden NF’de **öziyök** ‘kendi kendine’ kullanımı da tespit edilmiştir:

Derhâl kapuğnuñ kuflı öziyök tüşti, taķı kapuğ özi açıldı. (NF 104/10)

Kıpçak sahası eserlerinde de aynı sıklıkta görülmüştür (HŞ 444, 610, 3038; KK 26/11, 45a/4, 56b/3; Gü. 25/4, 31/1, 49/7; 9v:8, 26v:7, 58r:6; 124,27; 151,3-5).

1.5.2 kendü ‘kendi, kendisi’

Harezm döneminde şuralarda geçmiştir. (ME 25//8, 22/8, 41/17; NF 148/7, 284/17, 286/15; KE 30r11, 31r20).

Kıpçak sahasında da kullanılmıştır. (CC 46,9-11 CC’de ayrıca *kensi* 161,19;126,13 biçimi de görülmüştür; MG *kendü* 7v:3, 22v:5; HŞ 339, 2259; Gü. *kendü* 183/5; KK *kensi* krş. *kinsi* 56b/3, 54b/3, 54b/6).

1.5.3 kendü özi ‘kendi, kendisi’

Harezm döneminde:

Kendü özin tañ kördi (ME 5/1);

Kendü özi üze lāzım kıldı (ME142/3);

Ahmaķ ol kimerse turur kim, kendü özini barçadın artuķ körse tēdi. (NF 148/7);

İşitgil haķıķat tevekkül sözi/ Kemişmek ‘ibādatķa kendü özi (MM 44/2).

Kıpçak sahasında: (MG 7v:3, 22v:5; CC *öz kensi* 141,7).

kendüzi ‘kendi’ (kendi+öz > kendüz)

Kendüzi (NF 152/2; KE 249v10); *kendüzüñni* NF (152/2).

Ne tilesen saña béreyin, sen maña kendüziñni cüftlendürgil, tēdi erse ol ģatun aydı: (NF (152/2);

*Bu muraşsa‘ cevher āhir Muştafā yalguz seniñ/ eşleri tört éki oğlan hatun on
tört **kendüzi** (KE 249v10).*

Kıpçak sahası eserlerinde rastlanmamıştır.

V. ZARFLAR

V. ZARF

Cümle içinde fiillerin, fiilimsilerin, sıfatların veya diğer zarfların anlamlarını etkileyen, bazen güçlendirip bazen de kısıtlayan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin asıl kullanım yerleri fiillerin yanındır. Bir sözcüğün cümlede zarf işlevini yüklenmesi, fiillere etkileri veya fiillerle tümlenişleriyle anlaşılır. Türkçe’de zarflar adlardan ve sıfatlardan kesin olarak ayrılamazlar. Ad fiili etkilediği zaman zarf, sıfatlar da yüklemi fiil olan cümlelerde, yüklemi etkilediklerinde zarf olabilirler. Sıfatlardan kurulan ikilemeler de zarf görevindedir. Sıfatların dışında zarf-fiillerle kurulan ikilemeler; zarflardan kurulan ikilemeler; yansıma sözcüklerden kurulan ikilemeler de yine zarf görevini yerine getirirler.

Gramerciler, zarfın tanımı konusunda birkaç küçük ayrıntı dışında aynı fikirdedirler. Deny (1995:30) sözcük türlerini üç bölüme ayırmıştır. Adlar, fiiller, zarflar ve edatlar. Zarflar ve edatları çekimsizler olarak değerlendiren Deny, birçok eski çekimsizin zamanla ad çekimi aldığını ve bugün bunların ad olarak anlaşılacak tehlikesi altında olduğunu belirtmektedir. Kononov (1956: 347) ise zarfları “bir eylemin niteliğini ya da nesnenin varlığını belirten değişmez söz bölümüdür” diye tanımlamıştır.

Zarflar görev ve anlam açısından 4’e ayrılırlar ¹

- 1) tarz zarfları
- 2) miktar zarfları
- 3) zaman zarfları
- 4) yer-yön zarfları

Biçim açısından ise 4 bölüme ayrılırlar:

- 1) yalın zarflar
- 2) türemiş zarflar (-ın, la/-le, ça/-çe, -lı, -sız vb. yapım ekleri ya da yönelme, bulunma, ayrılma ve yön gösterme durum ekleriyle)
- 3) adların ya da yansıma sözcüklerin tekrarı ile kurulan zarflar
- 4) Fiilden zarf-fiil ekleri ile kurulan zarflar

¹ Araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde ele alınmıştır. Örneğin Deny (1950:371) zarfları 5 bölümde toplamış, görev ve anlam yönünden bir ayrıma gitmemiştir. Kononov (1956:347) 7 çeşit zarf çeşidi tespit etmiş ve mana bakımından zarf çeşitlerini 1) niteleme zarfları 2) miktar zarfları 3) nitelik-hal zarfları 4)atribütif zarflar 5) predikatif zarflar 6) durum zarfları. Ergin (1985: 258) zaman zarfları, yer zarfları, nasıllık-nicelik zarfları, azlık-çokluk zarfları olmak üzere dört bölümde incelemiştir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle bu çalışmada çoğunlukla ilgili eserlerde yaygın kullanım bulan zarflara değinilmiştir. Ancak zaman zaman bu zarflar çekim ekleri almışlardır ve cümle içinde ad gibi görünmektedirler. Bu konuda Deny (1995:30) gibi düşünmekteyiz. Yani zarflar ve edatlar çekimsizdirler. Ancak zaman içinde çekim ekleri almış biçimleri görülmektedir. Bu durumda bunlar ad gibi değerlendirilebilirler ama değildirler. Aşağıda görüleceği gibi çalışmada zarflar, görev ve anlam açısından değerlendirilmiştir. Biçim açısından kategorik bir değerlendirmeye gidilmemiş ancak ilgili zarfın biçimselliği konusunda, özellikle yalın ve türemiş zarf olup olmadıkları, < işaretinden sonra yapılan açıklama ile belirtilmiştir. Ayrıca diğer konularda da yer yer açıklamalarda bulunulmuştur.

1.TARZ ZARFLARI

Bilindiği gibi durum ve tavır ifade eden her isim tarz zarfı olarak kullanılabildiği için, bu zarflar sayılamayacak kadar çoktur. Ayrıca Türkçede +çA eşitlik durumu eki, +n; +lAyU araç durumu eklerini alan her ad ve zarf-fiil eklerinden herhangi birini alan her fiil cümlede tarz zarfı görevindedir. Bu çalışmada yalnızca tarz zarfı olarak kullanılan sözcüklere örnek verilmiştir. Altın-Ordu ve Kıpçak sahası eserlerinden zarf örnekleri farklı bir durum olduğunda değerlendirilmiştir.

açuk<aç-uk: Açık, aydınlık, aşikar, belli.

Nûh aydı: İlâhî tûn kûn senûn fermânın tegürdim tiñlemediler, açuk aydım işitmediler, sır içinde pend bêrdüm kabûl kılmadılar. (KE 23v2);

Resûl ‘aleyhi’sselâm kefenlik tiledi bulmadı, kaplan terisidin yağusı bar erdi, aña yörgediler, yetmedi adaķı açuk kaldı erse er tonı keltürüp adaķlarığa örttiler. (KE 224v3);

semritdi koyunnu açuk etdi işni (ME 34/4);

yüzi tolun ay teg kıımıyur. Söz sözlese, açuk ayra sözleyür. (NF 23/6);

Munuñ üçde biri açuk boldı kaç (MM101/2).

aķıru: Yavaş, sessiz. krş.**aķrın** krş. **aķrun** krş. **aķru**

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de ve bir yerde geçmektedir;

...kōrklüg yaṇaķlarıdın ḳaṭre ḳaṭre yaṣ tama baṣladı, **aķıru aķıru** tilin
tepretip tēyūr erdi. (KE 237r 17).

aķrın <aķ(ı)r+ın: Yavaş, sessiz.

KE’da bir yerde **aķıru**, beş yerde **aķrın** ve iki yerde de **aķru** olarak görülen
sözcük, NF ve ME’de yalnızca **aķru** biçiminde kullanılmıştır.

*Mūsī Beni İsrā‘ıl birle **aķrın** yōrūr erdiler.* (KE 115v7);

*Temliḥā aydı: ḳaṣar vaķt anda bolur kim ṕōgen birle top urarda sarāy tapa
kelūrde **aķrın** uralıṇ.* (KE 178r 10);

*‘Ömer fikrge barıp **aķrın** yōriy baṣladı* (KE 196r15).

Memluk Kıpçak sahası eserlerinden MG’de **arķın**, **arķun** biçimleriyle
geçmiştir.

*Pas atıṇnı **arķın** yūritgil* (MG 48v6).

aķrun <aķru+n EDPT: 89: Yavaş.

aķrun kullanımı, Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca NF’de ve bir yerde
geçmektedir.

*Bu arada erdi kim ḥatun yerindin ḳoptı taķı ēlginge bir yitig kerey aldı taķı
aķrun bu er ḳatıṅa kelū baṣladı* (NF 383/6-7).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de hem **aķrun** hem **arķun** biçimiyle
geçmektedir;

*Kim **aķrun** sūrsetün kūn barsa talmaz.* (HŞ 1901)

*Timūrni **aķrun aķrun** igse bolur.* (HŞ 1718)

*Kōyer-men hem sizar-men **arķun arķun**.* (HŞ 3137);

*Hacil bolup barur **arķun** tutup yol* (HŞ 3653).

aķru: Yavaş, sessiz.

***Aķru** yūriyūr erken yeter yok erse yetmes tēdi.* (NF 23/9);

*Taķı benim āvāzım ḳatıṅ turur taķı ḳatıṅ sōzlemek ‘ādat ḳılıp turur-men,
hēṕ **aķru** sōzleyū bilmez-men.* (NF 371/14);

Örtüglü okıdı, akru okıdı (ME 109/3);

Akru sözleştiler, ünsüz sözleştiler (ME 195/2).

andağ <a+n+1 teg: Öyle.

andağ (belirtme durumu eki almış *ol* zamiri ve *teg* ‘gibi’ sözcüğünün birleşmesi) KE ve NF’de sıkça kullanılmış ancak ME’de **andağ** zarfı tespit edilmemiştir.

...bir oğlu **kâzî** Nâsır settera’llâhu ‘aybehu ve nevvere **kalbehu andağ** aytur. (KE 2r20);

Qavluhu ta’âlâ **habarda andağ** kelür. (KE 3r 21);

Bu **kan âdemîniñ** teninde **neteg** yörüse **şeytân andağ** yöriyür. (KE 9v17);

Hisâb ‘ilmi bilgen ‘ulemâlar **andağ** aydılar. (NF 4/11);

Men aydım: Okığan **êrmes-men têdim** erse, **êkinç** **qata mênî tuttı taqı andağ** kıstı (NF 7/17).

Kıpçak sahası eserlerinden MG’de **anteg** biçiminde kullanılmıştır;

Birle **taqı anteg** ‘amal kılğıl. (MG 22v7)

Altın-Ordu Kıpçak sahasında **andağ** ve **antig** biçimleriyle görülmüştür.

Yana söz ayguçı **andağ** ayur kim... (HŞ 531);

Kim **antig** **husrev bağrıdın kan** (HŞ 4481).

andağuk ~**andağok** <a+n+1 teg ok: Öyle, öylece, tam o şekilde.

ok/ök kuvvetlendirme edatı sıfatlara gelerek kuvvetlendirme zarfları yapmaktadır.²

KE ve NF’de sıkça kullanılmış olan **andağuk** zarfına MM ve ME’de rastlanmamıştır.

Tamğa mindi erse ol hem **andağuk** kıldı. (KE173v15);

Aydı: **Îlâhî andağ** **hüküm kıldın** **każâ** yöritdün, **mendin andağuk** **keçürgil**, **meni yarlıkagıl**. (KE 12v9);

...kelip **Qabîlni kördiler**, ol ünler **işitdiler** **qamuğı mürted boldı**, **Qabîl birle andağuk** **qaldı** (KE 17r9);

‘Ömer **taqı andağok** **boldı**. (NF 114/14);

² Z. Korkmaz, “Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme Edatı”, *TDAY-Belleten*, Ankara, 1961.

Yana bir ‘Arab bir kün ıwuk keltürdi. Ol taķı **andağok** tanuķluk bérđi. (NF 35/14);

Bu yerlerde namāznıñ savābı neteg kim ziyāda turur, öñin řā‘atlarınıñ taķı **andağok** ziyāda turur (NF 274/15).

Kıpçak sahası eserlerinden MG, Gü., CC, HŞ ve KK’de kullanımına rastlanmamıştır.

artuķ <art-u-ķ: Değerli, kıymetli.

İblis-i la‘în otnı topraķdın **artuķ** tédı, bilmedi kim topraķ otdın **artuķ** turur. (KE 9r20)

Aķmaķ ol kimerse turur kim, kendü özini barçadın **artuķ** körse tédı. (NF 148/7);

Ey ģalāyıķlar, cümle bilür-siz kim peygāmbar ‘as Abū Bekrni özgelerdin **artuķ** tutar erđi. (NF 94/1);

Harezmi dönemi eserlerinde yaygın bir kullanım bulan sözcük, HŞ; KK; Gü. ve MG’de de **artuķ** biçiminde geçmektedir. CC’de ise **artuģ** olarak görülmektedir.

Ança teğeri anı **artuģ** sövgey (CC 123,32). (Buradaki kullanımda miktar zarfı görevindedir.)

aşak: Aşğı, alçak.

Yer yön zarfı olarak kullanılan bu sözcük seyrek de olsa deyimleşmiş anlamıyla tarz zarfı yapmıştır.

Ol kişidin **aşak** körseğ. (NF 378/7);

Böyükdin **aşaka** endi ucuz boldı (ME 160/4).

MG ve KK’de yer yön zarfı olarak kullanılmıştır (KK: 47).

‘Ādeti durur kim kaçan ģaşmdan **aşaga** ģalsa ģuşūmet (Gü. 156/13).

eğgü <eç+gü: İyi (Genellikle sıfat olarak kullanılan bu sözcük aşğıdaki kullanımlarında fiili etkileyerek cümlede durum zarfı olarak kullanılmıştır.)

Zeliģāğa aydı: munı **eğgü** tutģıl. (KE 79r2);

Maņa ol kişiniņ şıfatını yaĥşı beyān kılġıl! Eger barsam, yaņılmaġay-men, eđġū bileyin tēdi. (NF 23/3);

Taņrıdın kōrkġıl taķı ĥocaņķa eđġū saķıņġıl. (NF 117/16);

Ķıyās kılsa kōņlūņ kōzin eđġū ač (MM 101/4);

eđġū kıldı nemeni (ME 46/7).

Sözcük, Harezmi dönemi eserlerinden ME’de tek yerde *eyġülük* 151/16) biçiminde geçmektedir.

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de Harezmi dönemi eserlerinde olduğu gibi *eđġū* biçimindedir;

Ķačan kim eđġū kilse ilĥan (HŞ 1980).

Kıpçak sahası eserlerinden Gülistan’da *eyġū* biçiminde geçmektedir.

Sen eyġū bol yaman disin ĥalāyık (Gü. 124/12).

esrūk <es(ü)r-ūk: Sarhoş

Gūrke kirmište hem esrūk kirgey. (NF 363/17).

Altın-Ordu sahasında;

Uşol esrūk uyur ĥiç olmaz āġāĥ (HŞ 863).

keç: Çok. krş. **key**

NF ve ME’de rastlanmamıştır.

..... ‘ilmni **keç** anlayur. (KE 19v18);

Ṭā‘atıŋa barça ‘ālim bil munı vü keç taŋlayur. (KE 19v19);

Ölöp bāz tirildi munı keç bile (MM 34/4).

Altın-Ordu sahasında;

Baķıp öz şūretinga keđ kuvanıp... (HŞ 567).

Kıpçak sahası eserlerinden Gü., MG, KK ve CC’de *keç*, *key* zarfına rastlanmamıştır.

keņ: Geniş, büyük.

Harezmi dönemi metinlerinde çoğunlukla sıfat olarak kullanılmış olan *keņ* sözcüğünün tarz zarfı göreviyle kullanımları şunlardır:

Yehūda aydı: muni օltürüp sizge niçe yer **keṇ** քաղայ, օltürginçe elgin
adaḳın baḡlap քuḏuḡḡa kemişeliṇ (KE 70r12);

Ol suvaḡanıṇnı kétergil, burunḳı teg musulmānlar yolını **keṇ** քilḡıl yā taḳı
ol tamuṇnı buzḡıl. (NF 224/11);

Öḡüt քabul քıldı **keṇ** boldı. (ME 146/5).

Kıpçak sahasında;

Arḳunluḡ birle taḳı davrnı **keṇ** baḡlaḡıl. (MG 28v9)

KK'de (32a/6) **keṇ** sözcüḡü yalnızca bir yerde geçmektedir. Burada da
isim görevindedir.

key: Çok.

Harezmi dönemi eserlerinden KE'de geçen bu biçim sıfat göreviyle
kullanılmıştır. (**key** yūreklig, 77v4)

kōni <kōn-i: Doğru, gerçek, hak.

Kim sizler **kōni** bolsaṇız tēp aytıp turur. (NF 304/15);

Seni uyduruban yūritür **kōni** (MM 303/2);

Huḡzeyfe **kōni** sözleyür, sen ozaḳı vaḳtlerde butlarını Mevlī ta'ālāḳa ortaḳ
turur tēp telim aymış erdiṇ (KE 229r16);

Aydı: bu maḳāmḡa nedin tegdiṇ? Loḳmān aydı: **kōni** sözledim emānetni
ötedim ḡaḳḡa yaramasnı քoydum bu maḳāmḡa tegdim (KE 163v16).

Kıpçak sahasında;

Kōnilik ḡaḳ rızāsı-dur **kōni** bol. (Gü. 50/9)

CC'de **kōni** ve **kōnū** biçiminde geçmektedir; **Kōnū** քılı (CC 60,24).

kōrksiz <kōrk+siz: Çirkin.

Zeliḡhānıṇ yūzige baḳtı erse kōzige **kōrksiz** kōründi. (KE 83r10);

kōrksüz kōrdi anıṇ քılincını (ME 69/6).

mundaḡ: < bu + nı teg. Böyle, bu şekilde.

Yarlıḡ keldi: seni yarlıḡadım, sendin kēdin keligli oḡlanların ma **mundaḡ**
iḳrār քılsalar. (KE 12v10);

Âdem aydı: sen **mundağ** tēyūr-sen ammā Hābīlniñ qanı yērde ıñranu turur.
(KE 16v4);

Ey yārânlarım, biliñ, āgāh boluñ eger maña şalavāt aytur bolsañız, **mundağ** aytıñız kim: (NF 4/8);

Eger mēni peygāmbar tēp bilse erdiler, **mundağ** cefā kılmağay erdiler (NF 13/3);

Eger bolsa **muntig** müzārī‘ kaçan/ Bulur bülñaki sekkiz uçmağ cinān
(MM 277/1-2);

Kerek iw ziyāreti maqāmılarına/ Biliñ kirgü **muntig** yürügli bu yol (MM 300/3-4).

ME’de kullanımına rastlanmamıştır.

Altın-Ordu sahasında;

Yana söz ayğuçı ir **mundağ** aydı (HŞ 524).

Memlik Kıpçak sahasında; Şā‘ir **munteg** aytur (MG 4r4).

mundağux ~mundağox < bu+ nı teg oğ. Böylece, tam bu şekilde.

‘Avretlerge hatne kılmağ Hacerdin qaldı. Ba‘zı rivāyetlerde kelmiş;
İsmā‘il Hācerdin **mundağux** tuğdı. (KE 48r15);

Cuhūd aydı: va‘llāhī kim Tevrīt içinde **mundağux** oqıdım tēp İmān keltürdi. (KE 67v7);

Üçinç kün taqı **mundağox** tēmiş erdi, bayaqı ensārī kirdi erse, ‘Abdullāh bin ‘Ömer aytur: (NF 413/5);

Peygāmbar ‘as éwinde üç kün boldı kim qazğan asılmadı, ot urulmadı, toğuz hücreinde taqı **mundağox** tēp, za‘ifaları taqı şabur qılıp turur (NF 125/10);

Yaqın ikki timişde hem **mundağox** /Taqı birni yana namāzıñ bitür (MM 126/3-4).

ME’de geçmemektedir.

Altın-Ordu sahasında;

Kişi kim **mundağux** taş üzre qalgay. (HŞ 3507)

Kıpçak sahası eserlerinden CC, MG, Gü. ve KK’de **mundağux/mundağox** kullanımına rastlanmamıştır.

terk: Tez, çabuk, derhal.

*Ol şart üze **terk** çıkğıl.* (KE 20v 8);

*Anda kédin Nüh‘aleyhi’s-selām kögerçgünni ıddı **terk** haber keltürgil tēp.*
(KE 27r2);

*Sāreni körmedin işitmek birle köñüllüg boldı, hācibқа aydı: **terk** ol erni maņa ketürgil tēp aydı.* (KE 445r20);

*Menim artınça **terk** keliñ.* (NF 33/5);

*Yā ‘Alī, āzūmuz saņa iñen qatıg boldı bizke **terk** qawuşğıl! tédiler.* (NF 153/1);

*āsān kıldı hicābını **terk** yol berdi* (ME 86/5).

MM’de kullanımı tespit edilmemiştir.

Altın-Ordu sahasında;

*Özün qurtulğu yolın **terk** unıtğay.* (HŞ 1936)

Kıpçak sahası eselerinden Gülistan’da geçmektedir; *Hikmet ol nime kim **terk** bitkey köp* (Gü. 332/8).

terkin<terk+i+n (ins.): Çabucak.

terk zarfının üzerine araç durum eki *n* gelmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de geçmektedir.

***Terkin** yığılıp anı öltürün.* (KE 13r11);

*Cebre’ıl indı yalavaçlıq tegürdi Mevlidin/ Hāqğa yangıl tēyü **terkin** mülkge kirdi bardı ol* (KE 161r10).

Altın-Ordu sahasında;

*Uşol şüretni **terkin** munda kiltür.* (HŞ 593).

Kıpçak sahası eserlerinden MG, Gü., KK’de kullanımına rastlanmamıştır.

teg: Gibi.

Hacıeminoğlu (2000: 74 ve 115) ‘teg’in çekim edatı olarak yalın durum, ilgi durumu ve iyelik ekli sözlerle kullanıldığını belirtmiş ayrıca tarz zarfı durumunda kullanılışına da örnek vermiştir. Tekin (2000:150) adların yalın durumuyla kullanılan bir sontakı olarak değerlendirmiştir. Gabain (1988: 105) son çekim edatı olarak değerlendirmiş ayrıca vasıflık olarak da kullanıldığını

söylemiştir. Clauson (1972: 475) *üze*, *birle* ve *üçün* gibi edat olduğunu söylemektedir. (Daha fazla bilgi için bkz. Edatlar) Biz *teg* sözcüğünün edat olduğunu ancak cümle içinde kendinden önceki sözcükle sıfat ve zarf öbeği kurabildiğini düşünmekteyiz. Bundan hareketle *teg* sözcüğünün edat kullanımlarını ilgili bölümde verdik. Aşağıdaki örnekler zarf öbeği oluşturduğu yapılarıdır.

Keyik teg bolup uşmağ içinde yörüür erdi. (KE 7v5);

Hâbılınñ kanı yerge suw siñer teg siñdi. (KE 16v1);

Üçünçi bardı, aydı: cüftün birle neteg-sen? Aydı: bir ig bar eşgek teg yatur tedi. (KE 27v19);

Bıçağ teg bolur arıgsız kişi. (MM 41/2);

Vücüdün dıraht teg bu cânın kuş ol (MM 47/3).

Altın-Ordu sahasında;

Tamam nevrüz çiçeki teg açıldı. (HŞ 3886)

Kıpçak sahasında; *Oturañ kanda baykuş tig yıkar sen* (Gü. 74/12)

tolu ~toluğ <tol-u-ğ: Dolu.

Harezmi dönemi eserlerinden KE (12 yerde ve buralarda sıfat ve ad görevindedir.) ve NF’de *toluğ* biçiminde, MM’de iki yerde *toluğ* bir yerde *tolu* biçiminde tespit edilen sözcük ME’de *tolu* biçimindedir.

ağzı tolu sözledi sözi (ME 1767);

Delürmek ağız tolu kusmak kişi/ Toluğ söz ayumaz tutup koymış (MM 78/1). Görüldüğü gibi her iki kullanımda da zarf öbeği oluşturmuştur.

Kıpçak sahası eserlerinden CC’de *tolu* (63,10), Gülistan’da *tolu* (sıfat görevinde) ve *tolu* biçimleriyle geçen sözcüğün Harezmi dönemindeki gibi *toluğ* kullanımına rastlanmamıştır.

Tolu bolsa bir ulu birke mǎ-verd kılar (Gü. 103/12). (Bunun dışında geçtiği sekiz yerde sıfat görevindedir.)

tüz: Düz, düzgün, dürüst, hilesiz,

Anda kedin tüz (kêñe)ş kılp kuduğğa kemişür bolup. (KE 70r19)

İmām şaflarını tüz kılp farīza namāzını edā kılsalar. (NF 313/15)

yaḥṣı: <yaḥ-ı-ş-ı: Güzel, iyi

Yūsuf ol işni **yaḥṣı** kılıp-dur. (KE 90v10);

Bizniḡ köñlümüzni aḡrıtmagıl, nefesimizi zāyi‘ kılmagıl, saña **yaḥṣı** kelmes. (KE 99r17);

Üstād ‘İsini anasığa yandurdı keltürdi, aydı: bu mendin **yaḥṣı** bilür. (KE 171v 8);

Yâ Muḥammed, neme **yaḥṣı** kıldır. (NF 57/10);

Yūsufnuñ anası yok turur, köñli bezmân turur. Zinhâr muni **yaḥṣı** aḡırlaḡ, tēp aydı. (NF 354/11);

yaḥṣı bilür ‘Arab tilini (ME 33/6).

yalḡuz : Yalnız, kendi başına. krş. **yaḡluz**

Resûl ‘aleyhi’s-selâm ewge kirdi, êki yarıḡ keḡti, yaşıḡ urundı, **yalḡuz** atlandı. (KE 225r10);

Biz êkeḡü Rûm erdük **yalḡuz** ḡalduḡ. (KE 229r3);

Yâ Cebre’îl meni bu mevḡûş yerde **yalḡuz** ḡodup mu kētersen? (NF 356/15);

Hüseyin **yalḡuz** ḡaldı. (NF 184/7);

Neteg kim oḡur irdi **yalḡuz** mūdām (MM 139/2);

yalḡuzın etdi işini (ME 169/8).

yaḡlıḡ <yaḡ+lıḡ: Gibi. krş. **yaḡlı**.

Yūsuf bu **yaḡlıḡ** cevāb aytur erdi. (KE 108r14);

Kāfirler Nūḡnı uru başladılar ança **yaḡlıḡ** urdılar sūḡükleri sindı, ḡuvāl içinde buz neteg ḡaḡşasa sūḡükleri terisi içinde andaḡ ḡaḡşayur erdi. (KE 23r18)

Bu **yaḡlıḡ** inābet irādet birip (MM 359/1).

Altı-Ordu sahasında;

Bu **yaḡlıḡ** ornamış köñlinde şevḡı (HŞ 607).

yañlı: Gibi. krş. yañlığ

Bu kullanım Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de geçmektedir.

*Ol katıglık içre taşmen yañlı düşmen köñlini/Edgölük birle on üç yıl
Mekke içre turğuçı* (KE 181v21)

Kıpçak sahası eserlerinden KK, CC, Gü. ve MG’de ne *yañlı* ne de *yañlığ* kullanımına rastlanmıştır.

yañluz: Yalnız, tek başına. krş *yalğuz*

*Maña bir kün Peyğambar ‘as aymış erdi, miskîn Abū Z̄ar yañluz tirilgey
tağı yañluz ölgey tağı tağı kıyāmatta yañluz kopğay, tēp aymış erdi.* (NF 129/16);

Tağı ol kapuğnı ‘Ālī razhu yañluz tepretti tağı yıktı. (NF 140/2).

Diğer dönem eserleri olan KE ve ME’de kullanımına rastlanmamıştır.

yumşak <yumşa-ğ: Yumuşak.

*Hağ te‘ālānıñ yarlıkamağını vâcib kılğan üç neerse turur: biri ħalāyıkka
ta‘ām yedürmek, êkinçisi salāmnnı âşıkara kılmak, üçünçisi ħalāyıkka yumşak
sözlemek, tēdi* (NF 254/15).

1.1 İkilemelerin Tarz Zarfı Olarak Kullanılması

Çerig aldı aķru aķru Kisrāge bir yığaçlık yerge keldi. (KE 231v6);

Süleymān oğugandın bir söz artuğ eksük kelmedi. (KE 136v8);

...tört sıyardın ħalāyık yığıldılar etini pāre pāre kılıp üleşdiler. (KE 35v15);

Söz sözlese açuğ ayra söyleyür, bulğasuğ sözlemes. (NF 23/6);

Munça sansız saķışsız erke bardım tēyür-sen. neteg bıkır bolur-sen? (NF 399/1);

Atası ‘Ayażnı artuğ artuğ sewer erdi, künlerde bir kün İshāk ‘Ayażğa aydı:
(KE 54r17);

Yūsuf tegme birin başğa başğa kuçup selāmet kalıñ tēp vidā‘ kıldı. (KE 73v13).

1.2 Yabancı Asıllı Tarz Zarfları

āsān<F.: Kolay.

İdiyā cān bērmekni Muḥammedge āsān kılu bērgil, tēyür erdi. (KE 237v4);

Zīnhār u zīnhār bargıl, Hāḫ te‘ālādın āsān tilegil! tēdi. (NF 58/15).

āşkārā<F.: Açık, belli.

Ey Mūsī seni kōni tutmas-miz Teḡrini āşkārā körmegünçe. (KE 120v5);

Men özümni Muḥammedge ‘arza kıldım imdige tegrü yaşurur erdim imdi āşkārā aytur-men. (KE 191v7).

āşkäre<F.: Açık, belli, aşikar

İbrāhīm ma peygāmbarlık āşkäre kıldı, aydı: (KE 40r12);

Taḫı ēkki arıḫ kim āşkäre aḫar, taḫı ēkki arıḫ örtüglüg aḫar. (NF 57/5).

düşvār<F.: Zor, güç.

Bu söz Mūsīga yawlaḫ ḫatıḡ düşvār keldi. (KE 122r8)

ḡalaṭ<A.: Yanlış

Mūsī aydı: men hem birge ḫaytayın, ḫorḫar-men yol ḡalaṭ ḫılḡay-sen biri birimizge ḫavuşmaḡay-miz (KE 129v9).

ḫoş<F.: Hoş, iyi, güzel.

Ey Mūsī köñlüñli ḫoş tutḡıl ‘azāb yetildi. (KE 114r7);

Yolda barurda şaḫrāda ‘Āmirḡa satḡaştılar. ‘Āmir ḫalāyıkñıñ tiriglikini ḫoş körmegin şeherni terk ḫılıp şaḫrānı iḫtiyār ḫılıp hemişe şaḫrāda yöriyür erdi (NF 147/1).

ḫicābsız<A.+T.: Utançsız, utanmadan.

Erte keçe ḫicābsuz ḫalīfa ḫazratıḡa kirür ermiş. (NF 302/15).

sehl<A.: Kolay, sakıncasız.

Süleymān anı sehl körüp algıl tēdi. (KE 143r8)

yakīn<A.: Kesin şüphesiz.

Hüseyn aydı: Öltürür-men, tēdi. Hasan aydı: Men yakīn bilmez-men. (NF 175/16).

2. MİKTAR ZARFLARI

artuḡ<art-uḡ: Fazla, çok.

Fāyidesi artuḡraḡ bolḡay. (KE 3r2);

Bu yıl ni‘met bolmadı sizler yanın, esende yana yıl sizge artuḡ bergey-miz tēp aydılar. (KE 57r11);

Uş til yünüllüki yana dünyā ağırlığını kademḡa bērdi, uzun kūn yörüseḡ ēki yıḡaçdın artuḡ yörimes-sen. (KE 53r8);

Mü‘minniḡ tã‘ati terāzūniḡ bir pelesine urulḡay, yazuḡları bir pelesine urulḡay yazuḡları artuḡ kelgey, yēti ḡat kökni yēti ḡat yēni tã‘at pelesine urḡaylar yazuḡları artuḡ kelgey. (KE 53r12-13);

Taḡı seniḡ ummatıni cümle peygāmbarlar ummatıdın artuḡ kıldı taḡı yer yüzini seniḡ ummatına mescid kıldı. (NF 10/9);

Andın son aydı: Ey yārānlarım, taḡvā, perhīz birle tiriliḡ, taḡı zīnhār u zīnhār bēş namāznı saḡlaḡ, taḡı ḡul ḡaravaşlarını artuḡ emgetmeḡ, şefḡat ḡılıḡ! Tēdi taḡı minberdin tüşti. (NF 87/2);

Yā Resūlallāhi, meni mü artuḡ sewer-siz yā taḡı Fātımanı mu?tedi erse, Peygāmbar ‘as aydı: (NF 160/3);

artuḡ tiledi andın. (ME 220/3)

Eger artuḡ bolsa ḡarām ol ribā (MM 249/2).

az: Az.

Tutuş tünle kündüz seherde niyāz/Tamam bülbul ötmış teg ök bolsa az (MM 390/2);

Külüp az üküş yıḡlayu bu kişi (MM 45/1);

az kıldı anı (ME 94/1);

yalğa bérđi evni, az kördi nemeni (ME 217/1);

Ya'nî benim kullarım tünle az uyurlar oyağ turup tâ'at kılurlar. (KE 106r20);

Oğul kayu kız kayu erdükin bilmek üçün qollarığa suw qoydurdılar, suwnı az qoyğanlarını oğul tédiler, köp qoyğanlarını kız tédiler. (KE 149r5);

Yâ Abâ Bekr, az qaldı satğaşmaqğa tédi. (NF 102/12);

Peyğambar 'as'ğa özlerimizni neçe az oğşatsaq taqı qabül kılğıl tēp hoşluğ birle öğütler erdi. (NF 128/14);

...taqı ağşâmda yegü luğmalardın bir luğmanı terk kılmaqđın bir kēçe tâ'at kılmaqđın maña yağşıraq turur ol ma'nîdin ötrü kim nefsüm az yemekke mu'tād bolğay. (NF 266/17).

barça<bar+ça: Hep, bütün, tamam.

Medîne içinde Ğifâr qabilalığ kişiniñ Rûma atlığ çeşmeniñ quğusı bar erdi, suwı süçüg erdi taqı ol kişilerke bérmez erdi taqı öñin quğuğlar barça açığ erdi. (NF 135/5);

Men anlarğa dünyâda taqı huşumatım yoğ, kıyāmatta Hağ hazratında taqı huşumatım yoğ, tēp aydı erse, ħalâyıqlar barça İmām ħilmidin taqı keremidin ta'accub kıldılar. (NF 227/1);

...anda kēdin vefâtı boldı, andın soñ ħalâyıq barça butğa tapunğuçı boldılar. (KE 19v5);

Özi qaldı üç oğul hem üç kelinler yētegü/ Barça öldi üç oğul yop tükendi küfr ü zülmet bid'ati (KE 22v15).

MM ve ME'de kullanımına rastlanmamıştır.

Bolur üstâdsız iş hem barça düşvâr (HŞ 2349).

iñen: Çok.

Zeyneb aymış: 'Âyişeli menli ara köñül qalgı bar velikîn iñen sözlegen büh tânnı men aytu bilmez-men. (KE 243v12);

Yâ Fâtıma, sen peyğambar kıızı bolğay-sen, saña 'Alî iñen az neerseler bérmiş tēp aydılar erse, Fâtıma aydı. (NF 160/5);

Bular *iñen* ta‘accüb kıldılar. (NF 82/9);

Ğğfillarğa hırş u emel azdurur/ Besâ baksa ‘ömri *iñen* kışkacuk (MM 187/4);

iñen yerdi anı (ME 94/2).

İñen düşvâr tapulur bil selâmet (HŞ 1940).

katıg <kat-ı-g: Katı, çok. krş. *katı*

Ma‘nisi ol bolur kim: minnet *katıg* bêrdük Süleymānga salduk. (KE 145v21);

Mevlî ‘azze ve celle İdrisni tirgüzdi yana ‘Azrâ ‘ilğa aydı: meni tamuğğa kiwürgil, ol *katıg* korğunç ‘azâblarnı köreyin tedi. (KE 20v4);

Nemrüdñ bir but yonguçı inagı bar erdi Āzer atlıg, atı Tārih erdi, butğa *katıg* tapnur üçün Āzer atadılar. (KE 38r5);

Men okıgan ermes-men tedin erse meni tuttı *katıg* kıstı, andağ kim tākātım kalmadı. (NF 7/16);

...Abū Bekr razhu aydı: Yā Resūla‘llāh uşbu teşukdin bir yılan adaķımğa *katıg* zaħm kıldı. (NF 21/9);

katıg bükdürdi yipni (ME 30/5);

Körüşmişde şeyhni *katıg* kısımağı (MM 288/3);

Altın-Ordu sahasında;

Öz işimde *katıg* biçäre boldum. (HŞ 3758)

Kıpçak sahasında;

Bulardın *katıg* kaçmağıl. (MG 62v:4))

katı ~*kattu* <kat-ı-g: Katı, çok.

Nefsi maķrūr boldı, rūhı gālib boldı. *Katı* hoş boldı. (NF 269/9);

kattu kınadı anı, yazuklu tedi aña (ME 87/4);

‘āşık boldı, *kattu* sevdi tişini (ME 177/1)

Kıpçak sahasında *katıg* biçimiyle de geçen sözcük CC ve Gü.’de *kattı* olarak görülmektedir. CC’de ayrıca *katı* kullanımı da görülmektedir. Ancak verilen örnekler sözcüğün zarf kullanımları değildir.

Her kün kilip taķāzā kılıp *kattı* sözlep köñül terin ağırtur. (Gü. 169/12);

Anı **katı** urdular (CC 126,20).

kat: Defa, kez.

iki **kat** kıldı berneni (ME 82/2);

kata<**kat**-a: Defa, kere, kez.

Maña arıǵ i' tıķāt birle bir **kata** aytur. (NF 4/9);

Ĥātırı ĥasta u bezmān boldı. Andın soǵ elgini köterdi taķı üç **kata** aydı: (NF 12/11);

Ķılur bolsa yetmiş **kata** ol zinā (MM 162/2).

katla<**kat**+la: Defa, kere. krş. **kata**

Ėki **katla** özin körgüzdi. (KE 209r18);

Ebū Bekr rażiya'llāhu 'anhu tabanın tıkti, Ebū Bekr ayāķın tartmadı. Aymışlar: yēti **katla** tıkti, Ebū Bekr ađaķın tartmadı, şabr kıldı āh tēdi. (KE 220r15).

Altın-Ordu sahasında;

Şavur Şirinke ikinç **katla** ĥusrev şūretin körgüzgeni (HŞ XVII).

Kıpçak sahasında;

Andın soǵra üzengüni ilgerü bir **katla** bargıl (MG 10r:9).

keñrū<**keñ**+rū: Çok, fazla, açıkça.

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE (1 yerde) ve ME'de (2 yerde) geçmektedir.

Ni' metlerin **keñrū** aymadım mu? (KE 12v4);

keñrū yörüdi at (ME 25/8).

köp: Çok

Yūsuf aydı: ol yētti yıl aşlık **köp** bolǵanda yēǵü çaklıǵ, eker çaklıǵ alıp qalsunlar. (KE 90r16);

Yılan **köp** sakındı erse Nūĥ 'aleyhi's-selām sıǵekni ıdı; bargıl yer yüzindeki etlerni tatǵıl yılanǵa béreliñ tēdi. (KE 25v13);

Veli kōp ayıtsam bolur sen melāl (MM 33/4);

Ol kâfirni hoş söz birle, açuk yüz birle Hâk yolına ündeyü başladı erse, ol kâfir peygâmbar ‘as’ka üküş sökti, kōp cefâlar kıldı. (NF 11/13);

barlu boldı er kōp kıldı sözni (ME 15/5).

Bulutdın kōp edizrek ilgi cudı. (HŞ 705).

neçe<ne+çe: Ne kadar.

Neçe kesseler ança büte turur. (NF 66/13);

At balası niçe bolsa ol kiçig. (KE 50v21);

Niçe bolsa zâhir şafâlig ‘azîz (MM 61/1);

ME’de *niçe*, *neçe* ve *nişe* biçimlerinden herhangi birine rastlanmamıştır.

Altın-Ordu sahasında;

İlin birmez niçe yalbarsa kızler. (HŞ 1483)

neçeme< ne+çe me pekiştirme edatı ile:

Ança tenlik hürmetin bar neçeme olar yüz miñ cefâ ve hatâ kılsalar. (KE 212v4);

Neçeme tefekkür kılduk. (NF 189/1)

telim: Çok.

Menin mâlim telim boldı. (KE 18r10);

Âdem birle Havvâ telim yıgladılar, Âdem ta‘ziyet tutup bu şi‘mi aydı. (KE 16v9);

Cevâb: qarğa Nüh ‘aleyhi’s-selâm tûfânında kedin yer körgeli ıddı, murdâr telim kördi, yegeli kaldı kelmedi, kıyâmet yetti, murdâr-hor boldı. (KE 55r12)

...tağı mâlı tawarı üküş tağı hâdimleri havâdârlar telim bolsa ol kimerseke kıyâmat kün Hâk te‘âlâ hazratında üküş şavâblar bar? tēp aydı. (NF 236/7);

Yâ Cebre ‘il, Âdam peygâmbar tağı Havvâ ekegü üküş yıgladılar tağı telim zârilik kıldılar. (NF 282/5);

Helâl birip alğan harâm yir telim (MM 247/2).

ME’de rastlanmamıştır.

Telim sordı munı bilgen kişidin. (HŞ 634).

Kıpçak sahası eserlerinden Kİ’de *delim*; T’de ise *telim* (27a/4) biçimleriyle tespit edilmiştir. (Bu *delim* dūr. Kİ 50,78)

üküş<ük-ü-ş: Çok. (EDPT, 1972: 118)

Telim yıllar tã‘at kıldı erse İçi ‘azze ve celle tamuğdın bėşinçi kat yerge çıkardı, anda ma üküş tã‘at kıldı. (KE 4v1);

Âdem tüşken yerde üküş yığladı, yüz yığaçlık yerde közi yaşıdın yığaçlar ündi yullar, bulaklar belgürdi. (KE 13r6);

Mu‘min artuqsı namâzlar üküş kılmak kerek. (NF 248/12);

Bir kün keldi, Ĥadīcağa aytur: Yâ Ĥadīca, kökdin heybetlig âvâz üküş kelür boldı. Ĥorqar boldum. (NF 7/11);

üküş kıldı anıñ mâlını (ME 92/2)

Kerek sehven qaşden üküş bolsa az (MM 115/2).

2.1 Yabancı Asıllı Miktar Zarfları:

be-gāyet<F. A.: Son derece, pek çok.

Âdemnün terisi be-gāyet körklüg erdi. (KE 6v21);

Yana bir cāriya körer-men be-gāyet körklüg. (NF 65/8);

gāyet<A.: Gayet, son derece, çok.

Ĥazrettdin ĥitāb keldi. Ey ‘Azrā‘il gāyet çatıg köñüllüg ermiş-sen. (KE 5v20);

Men gāyet sewündüm, bir qaravaşnı āzād kıldım (NF 18/12).

3. YER-YÖN ZARFLARI

Harezmi Döneminde yer-yön zarfları, bazen yer-yön ifade eden sözcüklerle, bazen de ad durum ekleri ve zarf fiil eklerinin eklendikleri sözcükle kalıplaşması sonucu oluşmuş yapılarla ifade edilmiştir. (Bu biçimler Eski Türkçe döneminden beri kullanılan kalıplaşmış yapılardır.) Bilindiği gibi gramer kitaplarında yer-yön ifade eden sözcüklerin durum ekli kullanımlarıyla oluşan yeni yapının artık zarf değil, yer tamlayıcısı olduğu belirtilmektedir. Kalıplaşmış örnekler ayrı tutulmaktadır. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi,

yer-yön zarfı olan birçok sözcüğün yalın kullanımı tespit edilememiş bu sebeple durum ekli biçimleri verilmiştir.

alın: Karşı, ön, ön taraf; alın. (EDPT, 1972: 147)

Bu kişi **alnı**ğa keltürgil. (KE 144r13);

*Ebü Deccâne elgini etüki konçına soqtı, kızıl 'ışābe çıkardı, **alnı**ge bardı, êki çerig arasığa salınu kirdi.* (KE 223r15).

***Alında** bir arık aķar. Kaķan kim bu ala tonluğlar bu arıkğa kirseler, taķı ol suwķa çomsalar, tonları aķ bolur.* (NF 55/1).

MM'de sıfat kullanımıyla bir yerde geçmektedir. (191/4); ME'de kullanımına rastlanmamıştır.

ara: Ara.

Deny, (1995: 34) sözcüğün hem edat hem de zarf olarak kullanılan adlardan olduğuna dikkat çekmiştir. Tekin (2000:130), *ar- 'arasından geçmek, içinden geçmek' kökünden getirmiştir.

*Ādem kâlbüti **arada** hicāb boldı.* (KE 25r7);

*Taķı bu Muhammedni **aradın** kétersek.* (NF 27/12);

*İki neme **arasında** vekil kıldı* (ME 96/2);

*Tiriglik çerāğı yel **ara** uçar* (MM 47/2).

arķa: Arka, sırt

*İlgeri **arķada** asıñ.* (KE125r5);

*Fir'avnı tutğalı tegdi Fir'avn kórķup taķtındın **arķan** yıķıldı, tepesi kuyı adaķı yoķaru boldı.* (KE 111r14);

*Taķı melekü'l-mevt **arķamda** turur.* (NF 243/16);

*Hem **arķan** yaturup koyup ot ķarın.* (MM 197/2)

*Anlar taķrınıñ işini **arķağa** atğanlar* (ME 2/3).

Kıpçak sahası eserlerinden CC, Gü., MG ve KK'de geçmemektedir.

art: Art, arka. (EDPT: 200)

MM ve ME'de geçmemektedir.

Tagını artınğa bardı. (KE 208r18);

Selmān Fārisī rażiya'llāhu 'anhu Resūl 'aleyhi's-selāmnın artında turur erdi. (KE 223v21);

Menim artınça keliñ (NF 33/5).

artgaru <art+garu (yön gösterme eki) ~ **artkaru**: Arkaya, arka tarafa.

Qırq arşun yer artgaru kemişti. (KE 227r2);

Zeliñanı körmeyin tēp artgaru baqtı. (KE 81v13);

artgaru tartındı (ME 13/4);

MM ve NF'de *artgaru* biçimine rastlanmamıştır.

īmāndın yüz ewrūp artkaru kayıtgay sizler. (NF 93/5).

asra <*as+ra (yön gösterme): Alt, aşağı.

Tekin (2000:140), *as 'alt, dip' adından getirmiştir.

NF'de 7 yerde, ME'de 1 yerde geçen *asra* sözcüğüne KE'de ve MM'de rastlanmamıştır.

endi asra endi, aşaka bardı (ME186/5);

Andağ erse, siz taht üze oturup su 'āl kılmakınız taķı men tahtdın asra turup sizke cevāb aymakım münāsib ermez, tēdi erse Ḥalīfa aydı: (NF 204/10).

NF'deki diğer kullanımlarında durum ekleri alarak yer tamlayıcısı olarak kullanılmıştır.

Ol katıg yel taht asrasınğa kirip tanı havāğa kaldurur erdi (NF 210/9).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de *asra* biçimindeki kullanımı devam ederken, Memluk-Kıpçak sahası eserlerinden MG'de *asrı* biçiminde kullanılmıştır.

Soñ asra qalmışdın başqa qaldı. (HŞ 4665)

Heç egilmegey taķı köksin asrı kermeyin. (MG 12r:8);

Asrı ilgerü, taķı asrı artkaru tutmağıl (MG 13v2).

ast ~astın:Alt. (EDPT: 242) >ast+ı+n (ens.)

KE ve NF'deki kullanımlarında sözcüğün sıfat, yüklem adı ve durum ekli biçimleriyle yer tamlayıcısı olarak kullanımları görülmektedir.

*Hile birle yoqarı çıkargu teg yığaçlar birle orun kıldılar, ol orun üze yağı pahtalar töşep yumşaq orun kılip ünür ağızındın tutup **astın** kazıp Loqmānga yavuq keldiler.* (KE 164v21);

*Loqmānnıñ **astınga** tuta bér diler.* (KE 165r1);

*Sagğa solğa üstünge **astınga** qaradı.* (KE 81v15)

*İmāmdın **astın** ābdast kıldı.* (NF 222/2);

*Ol yaqadın **astınrağ** yer tardı.* (ME 91/5 1 yerde geçmiştir; sıfat görevindedir.)

MM ve ME'de rastlanmamıştır.

aşak: Aşağı.

*Qamuğ tağlar baş kötürdiler kimi bizge tölengey tēp, Cedī tağı kamuğ tağlardın **aşak** turur tevāzu'lığ kıldı maña bu kerāmet qaydın bolğay tēp.* (KE 26v11)

*Māryābnıñ qatunı bar erdi arığ müsülmān, üç yelük anuqlap qoğdı aydı: yelük aşğıl. Māryāb yüzün **aşak** saldı.* (KE 125r17).

berü ~beri: Beri. Tekin (2000:141) *be+rü (Trkm. beri ay.)

*Adaqı **berü** kelü başladı.* (KE 55r11);

***Beri** boldı bodunlardın.* (ME 157/1) 1 yerde geçmektedir.

NF'te *berü* sözcüğünün yer zarfı olarak kullanımına rastlanmamıştır.

MM'de kullanımına rastlanmamıştır.

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

*Kim ol muqribda birin **birü** keltür.* (HŞ 3825)

Memluk Kıpçak sahasında;

*Qılıp ayttı **beri** kil ni nuqsān kördün.* (Gü. 250/12).

ıraḳ <ıra-ḳ: Uzak. krş. **yıraḳ**

Muḥammedni ıraḳdın kördiler, tersälar Ebū Cehl sekirtip ḳoptı. (KE 190v18);

Bu cum'ada ıraḳdın yaḳındın üküş şahābalar kelgey. (NF 105/15);

Bu barlıḳ yerindin ıraḳ kitke sen (MM 372/3);

Ol sebebdin Ādem oḡlanları yıḡaçları tikgende yigde yıḡaçını suwdın ıraḳ tikdiler suwsuz ḳalsun tēp. (KE 12r18);

Anıḡ-deg munda bitisek söz uzar bu maḳşüddin ıraḳ tüşer-miz. (KE 198v5);

Sen maḡa kerekmez-sen tēdim erse, ol taḳı mendin ıraḳ ketti. (NF 100/2);

...Ḥaḳ ḥazratıdın ıraḳ tüşer taḳı vesvessesi ol ḳulḡa eşer ḳılır. (NF 227/13);

ıraḳ bardı, fulān işde aḳ kızḡıt boldı (ME 4/3).

Ḳorḳutdı aḡa ıraḳ bardı (ME 4/3).

içre <iç+re (yön gösterme): İçinde, arasında, içinde.

Dīn üçün köp ḳın tartıp yöritü Ḥaḳ yarlıḡın/ Bizge söküñç emgek içre ḳalmadı ḥiç ṯā'ati (KE 22v12);

Beytü'l-Aḡzān içre kirip tünle küñdüz ıḡranu/Yüzi körklüg Yūsufını ḥaḳda ḳolḡan Ya'ḳub ol (KE 61v9);

Yūsuf peygāmbar Zeliḡā birle içre ḳaldılar. (NF 360/13);

Ol suvaḡanıḡını kētergil, burunḡı teg musulmānlar yolını kēñ ḳılḡıl yā taḳı tamuḡını buzḡıl taḳı içreerek ḳoparḡıl. (NF 224/11);

Namāz içre külmek ḳatıḡ hem bozar (MM 78/3).

ME'de içre sözcüḡünün kullanımına rastlanmamıştır.

içk/gerü/i<iç+kerü (yön gösterme): İç, içeri.

İçkerü kirgeli ıdmadı. (KE 11v7);

Belḳis sarāy ḳapuḡın baḡlap ḳapuḡçılarga saḳlatıp özi içgeri kirip taḡt üze aḳ ḥarīr örtünüp yatur erdi (KE 147v8).

MM, ME ve NF'de içkerü/i kullanımına rastlanmamıştır.

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de ve Kıpçak sahası eserlerinden MG, Gü, KK'de *içkerü/i* yapısı tanıklanmamıştır. Ancak CC'de 61,11 ve 61,18'de geçmektedir.

ileg: Ön, ön taraf. krş. **iley.**

ileg sözcüğünün KE ve NF'de durum ekli ve tamlama içinde kullanımlarıyla karşılaşılmıştır.

Sultānlar ileginde bu kişi mundağ turur. (KE 41v13);

Bu tağdın bizge kızıl tülüg iñen çıkarğıl, biziñ ilegimizde botalasun, bizge sūt bērsün biz içeliñ. (KE 34v13);

...cümle tonları biri biri ileginde körüngey. (NF 65/16);

Kesriniñ sarayı ileginde bir uluğ tāk bar erdi (NF 82/3).

MM ve ME'de geçmemektedir.

ilerü: Ön, ön taraf.

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca ME'de ve orada da bir yerde geçmektedir.

ilerü ıydı nerseni (ME 18/8).

iley: Ön, ön taraf.

Harezmi dönemi eserlerinde durum eksiz kullanımına rastlanmamıştır.

(NF'de bir yerde sıfat olarak kullanılmıştır: 426/15)

Yana ol yükleri içinde çıkğan nerselerni ileyinde koyup aydılar. (KE 95v13);

Altı tabağ keltürtdi bu altı hatunnıñ ileyinde koydurdı. (KE 85r20);

Anda kēdin yemiş tērdi, kötürdi ēlge kirdi, melik sarāyınğa bardı, bu on ēkisin yemişler birle melik ileyinde koydı. (KE 117v17);

Eger Yūsuf köñleki ileyindin yırtılmış bolsa, Zeliḥā sözi ḥağ bolur. (NF 362/6);

arḳurdı ileyinde, arḳurdı andın besre (ME 134/7).

Kıpçak sahası eserlerinden KK’de yön ismi ve yer zarfı olarak kullanılan sözcükler arasında *ilgerü* öncelikle verildikten sonra buna *ileyin* de denir denmektedir. (44a/11)

ilgerü <il+gerü (yön gösterme eki): Doğu; ileri, ön taraf. krş. *ilerü*. Tekin (2000:138), *il ‘ön’ adından getirmiştir.

Lût tepredi it ilgerü tewe soñındın. (KE 58v4);

Özi ilgerü kirdi, tayağın başı üze çewürdi, havâka saldı, yana tutdı (KE 64r11);

Ba‘zılar aydılar: âzâr ol erdi, kaçan ilgerü yörise mütekebbir derler erdi. (KE 120r6).

KE’de kullanımı yaygın olan *ilgerü* sözcüğüne MM, ME ve NF’de geçmemektedir. ME’de yalnızca bir yerde *ilerü* biçimi geçmektedir. Oğuzca bir özellik olan bu kullanıma dönemin diğer eserlerinde rastlanmamaktadır. (*ilerü*: ME 18/8)

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

Hıramlap ilgerü kildi büt-i çin (HŞ 3265)

Kıpçak sahasında;

Açılır turur idi vezîrlerden biri ilgeri kilip (Gü. 25/1);

Tağı tizleri eki bükülüp ilgerü çıkar. (MG 9r:5);

Andan julduz ilgeri bardı. (CC 122,37); KK 44a/11. Kıpçak dönemi eserlerinden BM ve Gİ’de *ilerü*, DM, İH ve KF’de *ileri* biçimleri tanıklanmıştır.

ķanda <*ķa+n+da: Nereye. (EDPT: 633)

Gabain Eski Türkçe döneminde geçen *ķanyu*, *ķayu*, *ķayo* (Brahmi), *ķanu*, *ķayusı*, *ķanyuda*, *ķanta*, *ķandın*, *ķanı*, *ķança*, *ķaç*, *ķaçan* ‘kaç defa’, *ķaçan* ‘ne zaman’(belki *ķaltı* da) soru sözcüklerinin *ķa kökünden geldiğini düşünmektedir. (Gabain, 1988:72)

Tekin de Soru Zarfları bölümünde *ķaçan* ‘ne zaman’ soru zarfının *ķa soru zamirinden türediğini söylemektedir. (Tekin, 2000: 150) Aşağıdaki *ķanda*, *ķandın*, *ķanı*, *ķayda* bu kökten türemiş soru zarflarıdır.

Ƙanda barur-sen? (KE 12r16);

Yā emīre'l-mu'minīn, **ƙanda** barur-siz?tēdim erse, maḡa aydı: (NF 106/13).

KE ve NF'de yalnızca bir yerde kullanılmış olan zarfın, MM ve ME'de kullanımına rastlanmamıştır.

Kıpçak sahası eserlerinden MG, KK, CC'de **ƙanda** sözcüğünün kullanımına rastlanmamıştır. Gü.'de ise 20 yerde kullanıldığı gözlemlenmiştir.

ƙandın <*ƙa+n+dın: Nereden (EDPT: 633)

Sūñūkiñdeki oḡlanı **ƙandın** aldın? (KE 33r9);

Aydılar: idiş biziñ, aş biziñ, sen bilmes-sen, **ƙandın** bilür-sen? (KE 88v1);

'Arab içinde bu ḡandaƙ ƙılmaƙ yoƙ erdi. Munı **ƙandın** öḡrendiñ?(NF 32/9);

yā 'Āyişe, ewde ūküş ni'met körer-men. Bular **ƙandın** keldi? tēdi erse 'Āyişe rażhā aydı: (NF 126/4).

KE'da 10; NF'de 6 yerde geçen **ƙandın** MM ve ME'de kullanılmamıştır.

Memluk Kıpçak sahasında;

Ƙandan tüşti ol ir ayttı faƙırlar (Gü. 75/9).

ƙanı <*ƙa+nı: Nerede, hani. (kanı: EDPT: 632-633)

ƙanı çoḡunlukla yer-yön ifade eden soru zarfıdır.

Kişilerni körüp bota **ƙanı**? (KE 35v19);

İbn Yāminni körmediler, aydılar: ey 'azīz ol oḡrılıƙ ƙıldı tēgen ƙarındaşımız **ƙanı**? (KE 102v11);

Ƙanı Hasan Hüseyin? (NF 172/10);

Ḥalīfa aydı: **Ƙanı** cevāb ayḡıl, tēdi erse, İmām Şāfi'ī aydı: (NF 204/7);

Cāriyasınḡa aydı kim: **Ƙanı** ƙarındaşımnuñ şandūƙı? tēdi erse, ol cāriya şandūknı ƙıƙardı. (NF 258/16).

Sivāƙ mażmaza biş taƙı biş **ƙanı**? (MM 74/4)

ME'de rastlanmamıştır.

karşu: Karşı.

Oğlanları kamuğ karşu keldiler. (KE 16v2);

...ağlağ yerge savuldı, kız kırkınları birle karşu oturup ün tüzüp aytu başladı. (KE 77r13);

Tagğa karşu keldük erse, ol tagdan âvâz keldi kim...(NF 27/9);

karşu tutdı aña süngüni (ME 20/6).

MM'de sözcüğün kullanımına rastlanmamıştır.

kayda: Nerede, nereye, nereden, nasıl. (EDPT:633)

Kayda âbid erse 'âlimğa hıdmet kılmağ kerek. (KE 8v21);

Nüh aydı: kamuğ tınlıqlar çıqdı, yayıldılar etni kayda bulayın? (KE 25v12);

Qurayş kâfirları bu 'Âşka satğaştılar taqı aydılar kim: Yâ 'Âs, kayda erdiñ? tēp, 'Âs aydı: (NF 62/14);

Peygâmbar 'as aydı: Yâ 'Azrâ'il, Cebrâ'ilni kayda kördün? tēdi erse, 'Azrâ'il aydı: (NF 88/13).

MM ve ME'de rastlanmamıştır.

kaydın <*ka+y+dın: Nerden, nasıl. (EDPT: 633)

Âdem bildi kim uy kaydın sözleyür (KE 15r15);

...körer bir kaba saqallığ bağdaş kılıp oturur. 'Ömer ražiya'llāhu 'anhu aydı: kaydın keldiñ tēp. (KE 18v17);

Bu kimerse kaydın kirmiş? (NF 268/14). (Tek yerde.)

MM ve ME'de rastlanmamıştır.

Memluk Kıpçak sahasında;

Etek kaydan keltüreyim melikniñ şefekati anıñ... (Gü. 41/5).

kayra: <kay-(u)r-a Geri, ters yön.

Kayra tōndi ewke kirdi. (NF 11/4);

Taqı cümle kayra Medīneke kayıttılar. Cümle şahabalarnı yıgdılar (NF 134/1).

ķayra sözcüğünün yer-yön zarfı işlevinde kullanımına KE’de rastlanmamıştır. MM’de ise bu sözcük geçmemektedir.

ķayrıldı anıj tapa ķayra baķtı (ME 167/4);

ķayra niķāhınga kivürdi tişini (ME 115/2).

ķıra: Kenar, kıyı; sahil. krş. **ķırağ**, **ķırığ**

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de ve orada da bir yerde geçmektedir.

Ķayu êldin iwgelese bir ađaķın kendniņ bir ķirasıņa ķođar erdi. (KE 28v8)

ķırağ/ķ: Kenar, kıyı; sahil. krş. **ķıra** krş. **ķırığ**

Durum ekli kullanımlarıyla karşılaşılmıştır.

Süleymān zenbılını alıp teniz ķıraķıģa bardı. (KE 144r3);

Yana Ħavvā ķarnı açsa teniz ķırağında kelip balıķ tutup, ķatıģ üze ķoyup söklüp yer erdi (KE 14r16).

MM ve ME’de bu sözcüğe rastlanmamıştır.

Kıpçak sahası eserlerinden CC, Gü., KK ve MG’de rastlanmamıştır.

ķırığ: Kenar, kıyı; sahil.

Durum ekli kullanılmıştır.

Bir ügür ħalāyık ķuđuğ ķırığında cānvarlarını suwğarurlar. (NF 113/6);

Bir daryā ķırığında baķar, bir şavma‘a bar. (NF 148/12);

‘Abdu’llāh ibn Ubeyy ulaş çerig ķırığında tüşer erdi. (KE 234v3);

el ķırığında muķim boldılar (ME 114/6).

Harezmi dönemi eserlerinden KE’de *ķırağ/ķ* kullanımı yaygınken (*ķırığ* ve *ķıra* bir yerde geçmektedir.) ME ve NF’de *ķırağ* ve *ķıra* biçimine rastlanmamakta bunun yerine *ķırığ*’ın tercih edildiği görülmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden Gü., CC ve KK’de *ķırağ*, *ķırığ* ve *ķıra* sözlerinin kullanımına rastlanmamıştır. MG’de ise yalnızca *ķırığ* biçimi kullanılmıştır. (14v:9; 96r:4; 65r:1)

kırañ: Kenar, kıyı, köşe.

MM ve KE'da rastlanmamıştır. ME ve NF'de yalnızca iki yerde geçmektedir.

Nerseniñ kırañdın tutdı (ME 175/7);

Èkki kırañında yinçüdin qubbalar bar (NF 62/5);

Bir kün İmām Añmed Hanbel rañmhi suw kırañında ābdast qılur erdi. (NF 221/17).

Kıpçak sahası eserlerinden CC, Gü., KK ve MG'de rastlanmamıştır.

kuğı<kuğ-u-ğ: Aşağı. krş. **qıyı** (EDPT:598)

Olar Hūdñı tepedin kuđı salıp... (KE 29r14);

İbrāhīm qağguluğ boldı başın kuğı kemişdi melik aydı: (KE 45v6).

kuğı biçimine MM, ME ve NF'te rastlanmamıştır. ME'de 'kuyu' anlamında 2 yerde kuğuğ (86/7; 151/8); 1 yerde kuğduğ (86/7) ve bir yerde de qıyuğ (51/8) geçmektedir.

qıyı/u: Aşağı. krş. **kuğı**

Haq te' āla yıgñış işlerdin yıgñlsun, ma' şiyat birle mülevveş bolmasun, tēp bu işni qıldım, tēdi erse, ħalıfa bir sā' at başını qıyı qattı. (NF 307/13);

Eger cümle ferīşteler taqı yer yüzindeki cümle ħalāyıklar yıglışıp ittifāk qılıp bir mu 'minni öltürür bolsalar, Haq tvt cümlesini qıyı tamuğğa kemişgey, tēp aydı. (NF 336/15)

Kıpçak sahası eserlerinden CC, Gü., KK ve MG'de rastlanmamıştır.

naru/ı <ıñaru:.....-a doğru, öte taraf, öte yüz.

Quş uçup naru qondı. (KE 135r4; 8 yerde)

...ey ata naru yangıl, qamuğ mübārizlerni bu kün otlıq qıldıñ. (KE 247r13)

...ol tam başığa çıqtı erse körgeñin aytmay özin naru saldı (KE 173v12).

MM, ME ve NF'de rastlanmamıştır.

Kıpçak sahası eserlerinden CC, Gü., KK ve MG'de rastlanmamıştır

ön: Ön, ileri.

Ew buzğalı tepünse baķmas önige artğa. (KE 80v14);

Taķı peygāmbar ‘as öninde koydılar erse. (NF 137/12);

Nazar öz öninde tutuban yigü (MM 298/2);

burun keçürdi anı, ön katdı anı (ME 88/7);

Kıpçak sahası eserlerinden CC’de *tejeri önünde* 124,31 biçiminde geçmektedir.

öte <öt-e:Öte, öte taraf.

Taş alnığa tegdi eşsesi(şe) öte çıktı. (KE 133v11);

‘Arab tiliñçe öte keçgüçi têmek bolur (KE 29v5).

ME ve NF’te rastlanmamıştır.

ötkerü<öt+kerü: Öte taraf.

Muşdi‘ başını oķ birle ötkerü atdı (KE 35v14, 1 yerde).

ME, MM ve NF’de geçmemektedir.

sağ: Sağ yan.

Durum eki alarak kullanılmıştır.

Sağdın soldın kırk küjeklig birin tartsa aşuķınğa teger. (KE 75r14);

Sağğa solğa, üstünge, astınğa qaradı andağuk kördi. (KE 81v14);

Yana sağında bir kimerse bar. (NF 102/6);

‘Āķibat bir atnı ihtiyār kıldı taķı atlandı erse, sağınğa solınğa baķtı (NF 440/7).

Sağ sözcüğünün zarf kullanımına MM ve ME’de rastlanmamıştır.

sarı: taraf yön,doğru; sebep

Maşrıķ sarı Cābülsağa bardım. (KE 216r5; 4 yerde geçmektedir);

Üçünçi kün gārdın çıktılar Medīne sarı bardılar (KE 220v5).

MM, ME ve NF’te rastlanmamıştır.

Kıpçak sahasında; *sarı~saru* biçiminde geçmiştir;

Yana baylar baķıp derviş saru hem... (HŞ 2912);

Ƙılu bargay men ol řāhzāde sarı (HŞ 1726);
Süngüni şayu sarıdın salır sen? (MG 42v:9);
Ol sarudın salgıl (MG 43r:2); *sarı* (CC 65,20).

sınar: Bir şeyin tarafı,-a doğru.

Ādem başı Tāyif tapa adaķı Mekke sınar bolmaķıńa ھیket ne erdi? (KE 6r9);

Řayu  ldin iwgelese bir adaķın kendniń bir kırasıńa  odar erdi, yana bir adaķın ol sınar  odar erdi. (KE 28v8);

k n batar sınar bardı (ME 66/5).

NF ve MM’de kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp ak sahası eserlerinden TZ’de 89a/13’te *sınar* i in “Benzetme belgesi oşar (Buna T rkmenler okşar derler), *menzer*, *teng *; yakın i in *kibi* ve uzak i in *kibik* dir (T rkmenler *sın ar* (574) ve *cılaym* derler” a ıklaması yapılmıştır.

sol: Sol.

Durum eki alarak kullanılmıştır.

Biri saĝdın biri soldın ilgeri ar ada asın. (KE 125r4);

Saĝıńa solıńa ba tı (NF 440/17).

tapa <tap-a: ...-a/-e doğru, ...-a/-e.

Mendin tanıp  b h m tapa ewr lseler. (KE 40v11);

 bl s nevm d bolup yana  sm   l tapa keldi, vesvese  ılu başladı. (KE 51r4);

U ma  tapa naşar  ılgıl t di. (NF 61/9);

Peyĝ mbar ‘as aydı: Ey s sm r, ma a  arşu kelgil! t di erse, s sm r peyĝ mbar ‘as tapa  arşu keldi. (NF 161/13);

Ulasa bu isl mnı i s n tapa (MM 24/3);

 ısarladı anı ol neme tapa (ME 7/2).

taş: Dış, dışarı.

t redin taş k rdi işni (ME 211/3);

Durum ekli kullanımları:

Taşğa çıkğan künni tuğğan körk üçün köz aldurup... (KE 61v10);

Mülkiñdin taşka çıkmış sen. (NF 224/4);

Kerek çıksa taşğa kiçig hem uluğ (MM 164/2);

Altın-Ordu Kıpçak sahasında; *Hıramlap taşka çıktı ol büt-i çin* (HŞ 2668).

taşra<taş+ra (yön gösterme): Dışarı.

Éwke kattı tağı bir adağı taşra turur. (NF 360/12, tek yer);

Ma'nısı ol bolur: biziñ yarlıkıımızdın taşra kitmeki üçün anı koyğay-miz.
(KE 156v11).

KE'da yer-yön zarfı işlevinde kullanımına raslanmamıştır.

MM ve ME'de taş 'dış' kullanımına rastlanmıştır ancak taşra biçimine rastlanmamıştır.

taşq/ğaru/ı <taş+q/ğaru/ı: Dışarı.

Öwkesi keldi anı taşqarı qavdurdı. (KE 109r19)

Tağı taşqaru çıktı kişilerke habar bereyin tēp. (NF 167/11)

Memluk Kıpçak sahasında; *Bir uryān faķi taşqarı savuqda yatur idi.* (Gü.
40/9)

tegre<teg-ü-r-e: Etraf, çevre.

Durum ekli biçimleriyle kullanılmıştır.

Bu ayak nime tegrede qamuğ tiller birle beyān kıldı. (KE 8v18);

*Süleymān yēgirmi künde ol tegrede çavıqdı, qastanı oqup dem berse şıqqat
taptı.* (KE 144r19);

*...ol altun kürsiler üze 'ālimlar olturur erdi tağı 'ālimların tegresinde
qalāyıqlar olturur erdiler.* (NF 210/5);

tezgindi nerseniñ tegresinde (ME 49/4).

MM'de rastlanmamıştır.

töpen: Aşağı.

Sizler munuñ üze töpen tüşer erdiñiz (NF 399/8).

utru <*utur-u (EDPT:64): Karşı, karşı taraf.

Yılan Ādem ve Havvānıñ tahtında utru kelip turuǵdı. (KE 11r19);

Yehūdā aydı: sançışka keldük. Vezīri qatqura küldi, Yehūdā qarındaşlarıña aydı: utru turuñ. Özi ilgerü kirdi. (KE 64r11);

Men utru kelip vesvese kılur men. (NF 350/9 1 yerde);

utru baqtı, endiše birle baqtı (ME 170/3);

Kiñin utru ursañ bu yolda yüzüñ (MM 358/2).

üst: Üst.

Çekim eki alarak kullanılmıştır.

Ayaqnı benim üstümge koydı. (KE 157v21)

Muḥāmmēd secdeke barınışda üstünge biraşsa, tonları cümle necis bolsa tēp fermānladı erse, bir mel‘ün aydı: (NF 12/3);

tırnaqı üstide çevürdi (ME 76/8). MM’de rastlanmamıştır.

üstün<üst+ü+n (araç durumu) : Üst, yukarı.

Üstün çıkarsaq havā ısıǵındın helāk bolǵay tēp çuqur havāsında üç kün asıp tuttılar. (KE 165r2);

Hāy Eymene ol arıǵ sılıǵ turur qol tartǵıl, tēp üstün baqđım erse ev saqñı açılmuş bir kesek aq bulut indi. (KE 183v6);

Üstün baqtım erse, körer-men bir yerli kökli arasında bir uluǵ taht urulmuş. (NF 9/7);

Ve eger üstün bakmaqqa qaşd kılsam quş teg havāda uçar. (NF 53/4);

üstündin baqtı aña (ME 23/6). MM’de rastlanmamıştır.

üze <üz+e: Üzeri, üst, üstünde, üzerine. *üz ‘yukarı, üst’ (Tekin, 2000:136).

İbrāhīm saǵ adaqnı taş üze qoğdı. (KE 49v6);

Yūsufnı altun taht üze olturtdılar erse Yūsuf kâğız ve qalem tiledi ve hañ yazdı. (KE 92r3);

Cümlesini peygāmbar ‘as üzesiñe kemişti. (NF 12/5);

...ol altun kürsiler **ûze** ‘âlimlar oturur erdi taķı ‘âlimların tegresinde
halâyıklar oturur erdiler. (NF 210/5);

Ûze bolsu rızvân ulaşı nişâr (MM 12/2).

Kıpçak sahasında;

Qayu çimgen ôze ‘işret kılurlar. (HŞ 543);

Türlü ni‘metiñ haķķı bu kıl ôze bar (Gü. 72/10).

ûzre <üz+re (yön gös.): Üstünde.

Qullar ûzre ger telim bar. (KE 110v6);

...uçmağ kuşları **Ṭübī yığaçı ûzre** türlüğ ün birle sarnay başlağaylar. (KE
202r12);

Qaçan kim bu taht birle havâ ûzre yörümek tilese (NF 210/8);

Neçeme kim bıçaķnı boğzı ûzre tartar, hēç kesmes. (NF 215/14);

Özüñ ûzre nurdın bitilmiş bitik (MM 330/1).

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

Nuşrevân tahtı ôzre oturmuş (HŞ 2015).

Memluk Kıpçak sahasında;

Kim anı sançğanda seniñ süngüñ anuñ süngüsi ûzere bolğay. (MG 44v:3);

Seyr itgeyler yir ôzre köp köp zaman (Gü. 76/4).

ûzeyök < üze+y (kaynaştırma) + ök (pekiştirme edatı): Tam üzerinde.

Menim nişânım ûzeyök turur. (NF 182/8) NF’te yalnızca bir yerde geçen
ûzeyök zarfına MM, ME ve KE’de tanıklanmamıştır.

yaķın : Yakın.

Ol bolur kim maņa yaķın kelgil. (KE 84r16);

Bu cum‘ada ırakdın yaķındın üküş şaķābalar kelgey. (NF 105/15);

Yığaç üçde birdin yaķın bolmasa (MM 102/2);

yavudı yaķın boldı (ME 128/5).

yav/wuķ <ya-ğ+u-ķ: Yakın.

Qaçan kim ol atlığ yawuķ keldi erse, bildiler kim bizke kelür tēp. (NF
20/14);

Abū Sufyānga andağ yawuḵ kelmiş erdim kim oḵ birle ursam, helāk bolḡay erdi, velikin Peyḡāmbar ‘as sözini saḡladım. (NF 32/4);

Ey ḡarındaḡ maḡa yawuḵ kelmegil, sözleşür körseler meni me öltürgeyler. (KE 70r7);

Ādem Ḥavvānı özi teg şüretliḡ kördi erse raḡbeti bolup, maḡa yawuḡkraḡ kelgil tēp ündedi. (KE 7v16);

Yavuḡ keldürdi (ME 106/4).

KE’de bir yerde sözcüğün **yaḡuḡ** (213v18) biçiminde kullanımına rastlanmıştır. Ancak bu kullanımda sözcük sıfat görevindedir. *yaḡuḡ* biçimine taradığımız Kıpçak sahası eserlerinde rastlanmamıştır.

Altın-Ordu sahasında;

Yavuḡ kördi umınçıḡa işini. (HŞ 2005)

Yav/wuḡ kullanımına Kıpçak sahası eserlerinden MG, Gü. ve KK’de rastlanmamıştır.

yıraḡ: Uzak. krş. **ıraḡ**.

Mendin yıraḡ turuḡ. (KE 98r14);

...Yūsuf ol taşnı kötrüp yıraḡ taşladı. (KE 107v12);

...Peyḡāmbarnıḡ küḡegüsini öltürdüḡ, tēdim taḡı anıḡ ḡatındın yıraḡ kēttim, tēdi. (NF 137/6);

Abū Hüreyfe razhu aydı: Andaḡ erse mendin yıraḡ kētgil, tēdi. (NF 258/14);

Ey köḡlüm awunçası oḡrap yıraḡḡa barmaḡıl. (KE 50v10);

Yıraḡdın kārvan köründi. (NF 130/12);

yıraḡ boldı andın (ME 190/8);

Yıraḡka temāşa bu çeng ü rebāb (MM 37/2);

Yaqınlarḡa bolur baḡırlar kebāb/ yıraḡḡa temāşa bu çeng ü rebāb (MM 38/1-2). Durum eki almuş biçimiyle cümlede yer tamlayıcısı olarak kullanılmıştır.

yıraḡ boldı andın tegdi aḡa ḡabar (ME 190/8).

yoķarı/u <yoķ+ķarı/u: Yukarı. (*yoķ+ķaru <*yok ‘yokuş, tepe’; Tekin, 2000:139.)

Ādem ernekin yoķaru kötrüp....(KE7r17 16 yerde).

Cebrā ’ıldin ün işitdi: Allāhu ekber Allāhu ekber. İbrāhīm yoķaru baķdı.
(KE 52r2);

Yūsufnıñ başın yudı, saçın taradı, anda kēđin ķuķup alnındın öpdi, elgin yoķarı kötürdi aydı: (KE 69r21).

MM ve NF’de rastlanmamıştır.

Yoķaru bardı kemi. (ME 10/3 1 yerde)

Kıpçak sahasında *yoķaru* kullanımına da rastlanan sözcük aşağıdaki örneklerde son ünlüsü düzleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yoķarı kötürmegey sen. (MG 103v:6);

Barsa altun birürler dağı yoķarı kiķürürler (Gü. 278/12).

4. ZAMAN ZARFLARI

aņsızın <an+sız+ın (araç durumu eki): Ansızın.

Ol körüp miñ mu’cizeni yüz çewürgen düşmenin/ Aņsızın ol ķanı birle tofraķını ķarguķı (KE 182r1);

Munça oğlan arasında aņsızın ol onıķa/ On birinç oğlın üğürüp ulyu turđan Ya’ķub ol (KE 61v7).

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

Havadın indi aņsızda bu laçın (HŞ 1531).

Kıpçak sahasında;

Kim-irse anı tutabilmedi aņsızda çıktı ol (Gü. 134/1).

aşnu <aş-u-n-u: Önce.

*aşun- ‘önce gelmekten’ –u zarf fiil ekiyle oluşmuş bir zarf. (Gabain, 1988: 93)

Ādem yaratılmazda aşnu Ādem oğlanları fesād kılđanlar (KE 8v5);

Peyğāmbar tuğmazdın aşnu vefāt bolup turur. (NF 4/13);

Ġusül kılsa aşnu burun hem ağız (MM 91/1);

ayındın aşnu saldı (ME 7/2).

burun: Önce.

*Ya'nî gûrum içinde **burun** kitgen bu bolğusı* (KE 81v6);

*Aymışlar: Kavbaş aşlıkdın 'azîzrek üçün **burun** köz aña teger...*(KE 95r15);

*Su'âl: **burun** köz tüşkende zarar kılsa, soñ tüşkenge zarar kılmaz hikmet ne erdi?* (KE 95r16);

*Mevlî ta'âlâ Mûsîğâ on êki sebebdin dîdâr körgüzmedi: ...Onunç: konaqlarğa ew eyesi **burun** kıymetlîğ ni'metler keltürmes kaçan konaqlar uluğı hâşları hâzır bolsa ançada uluğ ni'metlerni keltürürler.* (KE 123r3)

*Meniñ ümmetimdin **burun** uçmañka kirgey tedi erse* (NF 55/14);

***burun** keçürdi anı* (ME 88/7);

*Köñül birle taşdıñ kerek bil **burun*** (MM 19/1).

êmdi ~imdi: Şimdi. amtı >êmdi >imdi.

Tekin, Zaman zarfları yapan ekleri verirken *+tı* ekini de vermekte ve bu ekin yalnızca *am+tı* 'şimdi' zarfında görüldüğünü ve karşılığının Tuvaca'da *am* 'şu an, şimdiki zaman' biçiminde olduğunu belirtmektedir. (2000:143)

*Ey 'ammun, maña terbiyetinîz iñen üküş boldı; **êmdi** tiler-men kim kelime-i şehâdat aysañız.* (NF 6/3);

***Êmdi** men taķı andağ du'â kılayın, sizler âmîn tēñiz!* (NF 13/4);

***İmdi** sizge ma'lûm boldı.* (KE 8v20);

*Dünyāge köñük bérmediñiz, uçmañnı unamadıñız **imdi** ne tileyür-siz?* (KE 10v17);

*Kel **imdi** saķıñıl tefekkür bile* (MM 46/1).

ME'de *imdi*'ye rastlanmamıştır.

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

*Ayıt **imdi** ni hile birle taplur* (HŞ 1089).

Kıpçak sahası eserlerinden Gü.'de *imdi* (35/1; 47/1), CC'de *êmdi~imdi* (61,14; 140,18); MG'de *êmdi* (86r:7) biçimlerinde geçmektedir.

kaçan: Ne zaman, ne zaman ki,-dığı zaman.

Tekin (2000: 150), *ka soru zamirinden türediğini düşünmektedir. *kaçan* aşağıdaki örnek cümlelerde zaman anlamında soru zarfı görevindedir.

Kačan Mevlîğa yazdılar erse olarnı kiterdi. (KE 4v15);

Kaçan bu habar Peyğambar ‘as’ka tegdi erse. (NF 27/15);

Açılğay saña sin kaçan ölse sen (MM 63/4)

Hay tölek kaçanka tegi töleklik kılur sen (KE 81v6).

ME’de rastlanmamıştır.

kêçe: Gece.

Sözcüğün yapısıyla ilgili olarak W. Bang, ‘geç, geçikmiş ‘+ eşitlik ya da pekiştirme eki + çe biçiminde; veya *keç-* fiili + *e* eki olarak türemiş olabileceğini düşünmektedir. (Hamilton, 1998:83).

Kêçe bolsa kökke aşır (KE 21v2);

Bir kêçe sarâyında bir kuş keldi qarğa sûrethîğ, aydı: (KE 32v20);

Şâlih anda ferîştelerni kördi aydılar: ey Şâlih bu kêçe munda bir ew kopargıl. (KE 34r6);

Munda konmak kerekmez erdi. Êmdi kim konduğuz, zînhâr u zînhâr bu kêçe yatmañ, oyağ turuñ. (NF 15/9);

Abū Leheb hatunı Umm-i Cemîlniñ ‘âdatı ol erdi kim kêçe qaravaşları birle şahrâğa çıkar erdiler. (NF 17/10);

...‘âdatı ol erdi kim her kêçe Hâkdın qorqğan, dünyâke meyli bolmağan pārsā ‘âlimlarnı cem’kılur erdi. (NF 437/9);

kêçe içküsini içdi (ME138/6);

Keçege tegrū yörîdiler (KE 118v3).

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

Kiçe yürime yaşrun yûri kündüz. (HŞ 3597)

kêdin <*ke+din>keyin>keyn: Sonra. (EDPT: 704)

Clauson, *keyn* biçiminin *ken’in* yanlış telaffuz edilmesi veya hecelenmesiyle olduğu kanısındadır. 14.yy’de Çağatayca’da *keyn/keyin*

biçimleri kullanılmıştır. Ancak Harezmi dönemi eserlerinde *keyin* kullanımına rastlanmamış, sözcüğün *kêdin* biçimi tanıklanmıştır.

Ey karındaşlarım, kêdin öküngey-siz. (KE 74r1);

Kêdin 'Âyişeka vaşiiyet kıldı ol kün kim islāmka kirdim bir kilim içinde erdim. (KE 238v18);

NF ve ME'de tek yerde geçen sözcük buralardaki kullanımlarında kendinden önceki sözcüğe durum eki ile bağlı olması sebebiyle sözcük türü bakımından *edat* olarak değerlendirilir. Edatlar bölümünde ayrıca değerlendirmemize karşın metinde geçen durumunu vermek ve ad öbeğiyle birlikte kullanımında zarf öbeği olmasından dolayı burada da vermeyi uygun bulduk.

Ahşam bolmuşta kêdin taķı küweçte bir ança ta'ām kıldı. (NF 29/17 tek yerde)

uğramışda kêdin yığlındı andın (ME 30/7).

MM'de geçmemektedir.

kerü <*ke+rü: Sonra. (EDPT: 736)

Uş ol sâ'atda tilemedi kerü saldı. (KE 106/15 2 yerde);

Ya'küb yalavaç du'ānı kerü aldı vaķti kelse yarlıķayı tilegey-men tēdi (KE 106r11).

MM, NF ve ME'de kullanımına rastlanmamıştır.

kün: Gün, gündüz.

Maņa azıķ kılu bērgil! Hırā tağında bir ġār bar, ol ġār içinde bir kaç kün ħalvat olturayın tēdi. (NF 7/9);

Bir kün Abū Cehl 'al yārānları birle meşveret kıldı. (NF 14/2);

Men andağ sēzer-men kim bu kün ecelim yetgey. (NF 167/2);

Hēç ew yok kim meger melekü'-mevt her kün ol ewnün kapuğında turuķur. (NF 442/8);

Bir kün İblis yētmiş miñ ferişte birle kökdin Ādem topraķına keldi. (KE 6r20);

*Bu kün kamuğ feriştelere barın Âdem tahtını boynunuzğa köterip tapuğ
tarıqın kezdürün, tēp yarlığ boldı. (KE 8v9);*

Mevlî ta‘âlâ maña her künde kırk soğunum aş bēür erdi. (KE 138v14);

Kün uzun yörüdi musâfir (ME 97/2);

Soñlaşdılar biri biri birle tün kün ‘itâb kııştılar (ME 194/7);

Kâbil Hâbîlni öltürdi erse yēti tün kün yēr teprendi. (KE 16r21);

Tün kün tērmek fazâliyiniñ beyânı içinde turur. (NF 312/13);

*...Hak te‘âlâğa ‘ibâdat kılsañ, tûni kûni Hak birle bolsañ tēdi erse...(NF
129/13);*

*Üç katanğulukda balık karnını mihrâb etip/ Hakğa yanıp kıldı tã‘at tesbiğ
aydı tün künün (KE 151v14);*

Yörüdi tün kündüzin aldı Şemüdnüñ zümresin (KE 31r18);

Kün sayu Cebra‘îl kelip yarlığ tegürür erdi. (KE 23r20);

*Bir söz birle tındurmayın, tēp aydı: meniñ teñrim ol turur kim kün sayu
kökdeki künni maşrıkdın tuğurur, sen bir kün mağrıbdın tuğurgıl tēdi. (KE 40v
4).*

künde <kün+de: Her gün.

Söz işitmez kâfir ara künde artdı zahmeti. (KE 22v10);

*...yēl Nühnuñ sözini maşrıkdın mağrıbgâ tegi eltür erdi künde çıkıp imân
keltürün, Mevlîni birleñ, meniñ peygâmbarlıkımğa ikrâr kılıñ. (KE 23r16);*

künde keydi tonrı (ME 139/4);

Takı künde kur‘ânıñ hatm kılar erdi (NF 295/6);

Êkinç nevbette men saña künde êkki altın va‘da kıldım erdi (NF 411/8).

MM’de bu kullanıma rastlanamıştır.

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

Siniñ ruzuñ tilermen künde artsun. (HŞ 4002);

Memluk Kıpçak sahasında;

Takı katıg yelli künde süngü eyesine ağır bolur (MG 83v:6).

Gül cemâli bir niçe künde kiçer. (Gü. 12/1).

kündüz: Gündüz

Kündüz ol qavmni imānga ündeyür erdi. (KE 34r11);

Tul qurtğalarğa çıkır egirtip tünle üzütmedin **kündüz** bāzārda satıp otun salur erdiler. (KE 40v19);

Orta boldı **kündüz** (ME 137/7); +n araç durumu ekiyle genişlemiş biçimi **kündüzün** tek yerde geçmektedir; **kündüzün** tesbîh kıldı (ME 97/3).

Kündüz bir hatm kılar erdi. (NF 191/8);

Tağı munlar erteke tegi tã'at ve 'ibâdat kılar erdi tağı **kündüz** rûza tutar erdi. (NF 233/16);

Revâ tünle **kündüz** zevâldin üze/ Mu'ayyen nezir üç oruç şihhati (MM 168/3)

Tutuş tünle **kündüz** seherde niyâz/ tamâm bülbül ötmüş teg ök bolsa az (MM 390/1-2).

soñ: Son, sonra.

Yana âdem yaratmış **soñ** fağlı keremi birle bizlerni er yaratdı. (KE 1v4);

Su'âl: burun köz tüşkende zarar kılsa, **soñ** tüşkenge zarar kılmaz hikmet ne erdi? (KE 95r16);

Altı ay **soñ** vefâtı boldı. (NF 5/8);

Anda **soñ** kemişdi (ME 71/8);

Keligli ceâ'at üçün **soñ** yetip (MM 131/1).

soñra <soñ+ra: Sonra.

Ol sözler **soñra** Lût yalavaç kıışsasında kelgey. (KE 54r3);

Sehiv secde vâcib bolur **soñra** kıl (MM 112/2);

Soñra yokadı anı (ME 73/2);

Arıp kâfiladın qalıp turur erdi, **soñra** yattı. (NF 258/6).

tutuş <tut-u-ş: Sürekli, devamlı. (EDPT: 461)

Mağribğa tegi **tutuş** tamdın ewler erdi. (KE 23r6);

Tutuş rûza tutmağıl. (NF 260/15);

Usal bolma bolğul **tutuş** sorğuçı (MM 356/4).

Altın-Ordu Kıpçak sahasında sözcük *tutşu* biçimine geçmiştir;

Taķı toymadı tutşu tıñmadın yir (HŞ 2742). Clauson *tutşu* biçiminin *tutuş-* tan geldiğini orijinal formunun **tutuşı (tutoşı)* Karahanlıca'da *tutaşı* biçiminin yaygın olduğunu *-ş- -ç-* değişimiyle *tutçı* olarak da kullanıldığını HŞ'de *tutşı/tutşu* biçiminde geçtiğini belirtmektedir. (EDPT:461)

tün: Gece.

Cümlesi ol tün söndi. (NF 5/12);

Niyâz birle tün kün ulap eklegil. (MM 302/4);

Ėarardı anığ üze tün (ME 40/1);

Hâzer Ėalknı yığıp aydı: bu tün Ėatlangıl, bir ĖuĖur ĖazalıĖ ol ĖuĖur içinde tütün kılalığ. (KE 43r8);

Ol tün Kisrâlar Ėâķlarıdın küngüreleri yıķıldı. (KE 184r3);

NûĖ aydı: İläĖi tün kün senüğ fermânığ tegürdim tıñlemediler. (KE 23v1);

Eger ümmetleriğ tün kün içinde on namâznı öteyü bilmeseler, taķşırılıĖ bolĖaylar. (NF 59/8);

Tüni küni Ėaķ te'âlâdın Ėâlî ermez (NF 429/1).

tünle <tün+le: Gece.

Mekkedin tünle Abü Bekr birle Ėaçıp Ėıķtuķ emĖek ve meşakķat birle taķı Ėörluķ birle. (NF 49/17);

Tünle ĖeĖ yatmaz erdi. Ertege tegrü 'ibâdat ve Ėâ'at birle keğürür erdi. (NF 186/3);

Tekye Ėılsa tünle Mevlî 'azze ve celle şıfâ bërür erdi. (KE 23r19);

Kündüz ol Ėavmnı imânĖa ündeyür erdi, tünle bu ewge kelür erdi, ol êlde üğ yüz Ėişidin artuķ müsülmân bolmadılar. (KE 34r11);

Tünle basdı yağını (ME 42/7);

Ėörladı anı, tünle yörüdi (ME 56/7).

tünekün: Gece gündüz.

Biz tünekün taĖĖa Ėıķıp barduķ (KE 178v21).

ulaş <ula-ş: Devamlı, sürekli

Ulaş bar erdi, ulaş bolğusu. (KE 46r17);

Ulaş yağdı yağın. (ME 30/6)

MM ve NF’de *ulaş* biçimine rastlanmamıştır.

Altın-Ordu Kıpçak sahasında; *Suv ornıña ulaş aqtı çaķır bal* (HŞ 4068).

ulaşu/ı <ula-ş-u: Devamlı, sürekli. (EDPT: 154)

İbrāhīm ulaşu aytur erdi. (KE 39v2; 8 yerde);

Zū’l-‘arş aydı: yétmiş yıl boldı men Zühre yulduzğa tapunur-men ulaşu bu şaķınçda-men; bu eđiz kökni tırgüksiz kim tutar. (KE 46v1);

Ulaşu avvalķıldın kelgen sihr turur. (NF 35/6; 1 yerde geçiyor)

Ulaşu yağdı yağmur. (ME 28/7; 3 yerde)

İnābet ulaşu şenā kılsa sen. (MM; 284/1)

Altın-Ordu Kıpçak sahasında;

Ulaşu aķtarur köz yaşın ol big. (HŞ 2429).

yana<yan-a: Yine. (Tekrar zarfıdır)

Yana ādem yaratmış soñ fażlı keremi birle bizlerni er yaratdı. (KE 1v4);

Yana bilgil, āğāh bol. (NF 4/10);

Ķavuşturdı nerseni yana bir nersege (ME 53/5);

Yok irdük yarattı yana yok kıtur (MM 58/3).

yarın: Yarın.

Men yarın barayın kamuğnı ķutğarayın. (KE 44v21);

Yarın bizlerke kelgey. (NF 69/3);

Yarın tutğa men rûze tip bilmegi (MM 166/3).

yarındası <yarın+da+sı (kalıplaşmış iyelik): Yarın, yarınki gün.

Yarındası kamuğ çıkdılar (KE 34v11).

MM, ME ve NF’de bu sözcüğün kullanımına rastlanmamıştır.

yime <*yim-e: Yine, da/de. (Tekrar zarfıdır.)

Gabain (1988:95), *yim-‘den a- zarf fiil ekiyle oluşmuş bir zarf olduğunu düşünmüştür.

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de geçmektedir. Dönemin diğer eserlerinde kullanımına rastlanmamıştır.

Anda yime üküş tã‘at kıldı (KE 4v5).

Yime öz bigleri birle ‘işret kılorda söz aygeni. (HŞ LXII).

4.1 Yabancı Asıllı Zaman Zarfları

aḥır<A: Ahir, son, sonunda.

Körküñzni küseyür-men erte gāh bir kūn tolur/ Emgekim yawlaḳ telim bar emgegen āḥir emer (KE 77r19);

Henüz sendin ḳutulmadın turur-men, āḥir nefesim imān birle çıḳḡay. (NF 227/10);

aynatdı šā‘ir āḥırın, maşhara kıldı šā‘ir (ME 63/7).

dāyim<A.: Daima, devamlı.

Bu yulduzlar dāyim ḳarār ḳılmayın yöriyürler. (KE 66v7)

dem<F: An.

Abū Yeksūm ol demde helāk boldı. (NF 43/7);

Ḥavvā buḡday yıḡaḳın alıp köñlinçe ḳırḳ dem urdı tegme bir dem sayu bir kūn nifās boldı. (KE 12r11);

evvel<A.: Evvel, önce.

Evvel ernekni kötrüp şehādet kelimesini aymaḳ Ādem oḡlanlarıḡa sūnnet ḳaldı. (KE 7r18);

Nāḡāh duşmanlar oḳı saḡ yandın kelür bolsa, evvel duşman oḳı maḡa tegsün, sizke tegmesün tēp (NF 20/10);

Yigitlikniḡ evvel vaḳtı uruştılar, öldürüşdiler (ME 140/5).

ḥālī <A.: O zaman, şimdi, hemen, şimdiki.

Süheyl aydı: ḥālī bitigleştük. (KE 226r17);

Hālî kelgey tēdi (NF 88/14).

MM ve ME’de bu sözcüğe rastlanmamıştır.

hemîşe <F.: Her zaman, daima.

hemîşe dişisin boşaguçı er (ME 84/2);

Yā Resūlallāh, sizke selām bērmekni bildük, hemîşe aytur-miz es-selām ‘aleyke, yā Resūlallāh tēp. (NF 4/6);

...sekizinçi Qur’ānnı cem’ kıldım, toközünçi islām keltürmişdin soñ hemîşe kul āzād kıldım (KE 201v10).

henüz <F.: Henüz, hala, şu anda.

Yana bir kimerse kirdi . Emîrū’l-mu ’minîn ‘Osmān henüz ölmedin turur erdi. (NF 136/1);

Ya‘kūb aydı: ey Zeliḡā Yūsuf sewüklüki henüz köñlünge bar-mu? (KE 109r2).

nāgāh <F.: Ansızın, vakitsiz.

Bu Muḡammedniñ düşmenleri bar, sen tevege minip ilgeri yörügil men soñıda yörügeyin, nāgāh düşmen qaşd kılsa biz ékegü def’ kılalıñ. (KE 188v17);

‘Arab ‘ādatı ol erdi, kaçan kimerse çerig nāgāh kelgenini körse, mundağ çağırur erdiler. (NF 16/14);

nāgāh aydı hutbeni bediḡe okudı hutbeni (ME 139/8).

nāgehīn <F.:Ansızın, birden bire.

Nāgehīn bir kıble kılsam öwke birle hāy qarār/ Cān bērip ölgey telim ol ḡamle kılgan hāyıdın (KE 83r21).

sā‘at <A.: Saat, an, vakit.

Ādem kıpdı ḡavvāğa keldi, eger Ādem bir sā‘at şabr kılsa erdi ḡavvā Ādemğa kelür erdi. (KE 7v17);

Ol kêçe Abū Bekr razhu bir sâ‘at peygāmbar ‘as’nuŋ sađ yanında yūriyūr erdi, tađı bir sâ‘at sol yanında yūriyūr erdi. (NF 20/7).

VI. SIFATLAR

VI. SIFATLAR

Varlıkları niteleyen ve belirten sözcüklere sıfat denir. Kononov (1965: 72 ve 223) sıfatı “bir nesneye özgü olan ya da ona yüklenen niteliği belirten söz bölümü” olarak tanımlarken, “sıfatlar nesnelerin niteliklerini doğrudan doğruya ya da nesneleri diğer nesnelerle olan ilgileri bakımından belirten sözcüklerdir” demektedir. Türkçe Sözlük’teki tanım da buna yakındır: “bir adla anlatılan kavramı nitelik, nicelik, yer, sıra vb. bakımından niteleyen, belirten kelime” olarak tanımlanmıştır.

Harezmi dönemindeki sıfatları incelediğimiz bu bölümde sıfatları şu şekilde sınıflandırdık:

İşaret Sıfatları

Niteleme Sıfatları: Kendinden sonra gelen adın niteliğini gösteren sıfatlardır. Pekleştirme sıfatları ve niteleme sıfatlarında derecelendirme de burada ele alınmıştır.

Soru Sıfatları

Belirsiz Sıfatlar

Renkler : Renk gösteren sözcüklerin tek başlarına bir ad oldukları, ancak başka bir adı tanımladıklarında sıfat olarak görev yaptıkları görülür. Ancak bu sözcüklerin, adlarla fazla bir farkları olmadığından çoğunlukla adların aldıkları ekleri alıp adlaşırlar ve adlar gibi görev yapabilirler

Sayılar: Sayılar cümle içinde ad, bir adı niteleyerek sıfat, fiili, filimsiyi veya zarfı niteleyerek zarf olarak kullanılabilirler. Çalışmada sıfatlar bölümünde bir alt başlık olarak incelediğimiz sayıların dönem eserlerinde ad ve sıfat görevlerindeki kullanımları değerlendirdik.

1.Sıfat Türleri

1.1 İŞARET SIFATLARI

bu: Bu.

Bu yerler kökler bir kat erdi. (KE 3r16);

Mundağın tegme bir yerde tã’at kılmışnı ağdurup bu dünyāge çıkardı. (KE 4v3);

Velikîn kâfırların uçmağı bu dünya turur. (NF 164/12);

Eyyüb anası bu hatunlarını başlap kirdi. (NF 26/2);

ya’ni kütğardı, bu kutarğan (ME 8/5);

Sen ök sen yaratğan bu yer kök kün ay (MM 3/1).

ol: O.

Ol oğulğa Hâriş at bërdi. (KE 4r17);

Âdemniñ éki oğlanların sözini ol oğurda kim qurbân kıldılar. (KE 15r19);

Yâ Muhammed, sen ol kimerseni kim sewer-sen (NF 6/7);

Ol tüşlerniñ yorukı teg açuq râst kelür erdi. (NF 7/5);

Ol belgüsüz söz avundurdı erni (ME 16/6);

Taķı kün batarda meger ol künı/ ikindü namâzı revâ bolğay ol (MM 157/3-4).

uşbu <uş bu: İşte bu.

Lût aydı: tanuqum uşbu tewe turur. (KE 58v9);

Yūsufumrı uşbu közüñ birle mü kördüñ? (KE 79v15);

Yâ Resüllâh, uşbu teşükdin bir yılan adaķımğa qatıg zaķm kıldı. (NF 21/9);

Uşbu kün kırkıñc kün turur. (NF 234/2)

Bolur uşbu mü'min mine'l-müttekîn (MM 24/4).

uşol <uş ol: İşte o.

Uşol kéçe Yūsuf tüş kördi. (KE 89v11);

Uşol sâ'aţde körünmes boldı. (KE 100v8);

Uşol kuş bu turur tedi erse. (NF 43/7);

Uşol yunuğ ol vaķt içinde durust (MM 80/3).

mundağ <bu +nı teg: Böyle, bunun gibi.

Üç yüz yıl mundağ kün keçürdiler. (KE 19v10)

Mundağ cefâ kıлмаğay erdiler. (NF 13/3)

Ne boldı saña kim mundağ 'uķābat içinde turur-sen (NF 18/8)

Eger bolsa muntig müzāri' kaçan (MM 277/1)

1.2. NİTELEME SIFATLARI:

açuq <aç-ıq: Açık, kapalı olmayan, çıplak, kesin, gerçek, anlaşılır.

Sebādın keldim, açuq haber keltürdüm. (KE 147r20);

Hızır aydı: açuq yüzlüğ bolğıl. (KE 131r13);

İnen uzun boğluğ ermez, aşak boğluğ taķı ermez, inen aruķ taķı ermez, orta boğluğ turur. Açıķ kaşlığ turur. (NF 23/5);

Ol kāfirni hoş söz birle açıķ yüz birle haķ yolına ündeyü başladı. (NF 11/12);

Açıķ köñüllülük édişti (ME 123/8);

Açıķ hať açıp köz baķıđlı kerek (MM 338/2).

ağır: Ağır, ağırlık; zor, güç; çok, kuvvetli; değır.

Ağır çerig birle kelür-men. (KE 65r3);

Yüsufniñ ağır kişen birle yörügü yarağı yok. (KE 73v10);

Tört yanında ağır işler, üküş emgekler, telim tã‘at ve ibādat birle kapsanmış kördi erse. (NF 61/9);

Biz cümle ittifāk kılıp ağır çerig birle Medīneke barsaķ. (NF 27/12);

Ağır sökel kıldı (ME 22/8).

arığ <ar-ığ: arı, pak, temiz; günahsız

Arıđ köñül birle lā ilāhe illā‘llāh Circis resūlu‘llāh tēp iķrār kıldılar. (KE 163r20);

Mūsiniñ tenini kördiler yawlaķ arıđ körklüg alası yok. (KE 120r4);

Arığ pāk kişi bulup keldi. (KE 41v5);

Ey arığ kıllarım, men tileyür-men kim yer yerinde fesād kılgaylar. (NF 277/2);

Arığ Tağrı keldi anlar üze (ME 69/1);

Haber birmişi tig arığ pāk kelām (MM

arığsız <ar-ığ+sız: Pis; günahkar; kötü.

Eñ soñı itler öler kıalur arığsız sasığ et. (KE 238v7);

Bēşinci muħabbes kim arığsız iş kılurlar. (KE 41v16);

Bıçaķ tig bolur arığsız tişi (MM 41/2).

arķurı <*arķur-u (EDPT:219): Çapraz.

Çuķur yarılmış bir arķurı üñür bar anıñ içinde (KE 164v17);

Arķurı yığaçlar ornattılar. (KE 164v18).

asığsız <asığ+sız: Faydasız, yararsız.

Ne tiyü tapnur siz asığsız nersege. (KE 40r10).

az: Az.

*...az azuğluğ köp yazuğluğ, Ribağ Oğuzluğ, bir oğlı kâzî Nâşır settera'llahu
'aybehu ve nevvre kalbehu andağ aytur:* (KE 2r10);

Barıp anda tã'at ve 'ibâdat kılayın az 'amelim üküş şavâblar bolsun. (NF 274/14);

Neçe az tã'at kılsañ taķı ol tã'at tañrılık bolsa. (NF 408/7).

bışığ <bış-ığ: Olgun, tecrübeli; pişmiş.

Fir'avndın burun kimersege bışığ kepriç kılmışı yok erdi. (KE 113v17);

Bışığ râylıg kıldı (ME 85/2).

beğük <bedü-k: Büyük; yüksek. krş. **biyik** krş. **böyük**

Dimişk élinde beğük sarâylar kopardı erse. (NF 128/3)

Ey baba bir beğük tağ bolur. (NF 353/6).

Harezm dönemi eserlerinden yalnızca NF'de sözcüğün **beğük** biçimine rastlanmıştır.

Kıpçak sahası eserlerinden CC'de *beyik* (122,8; 130,25; 115,34) ve *beyiklük* (125,23) biçiminde kullanımına rastlanırken; KK'de tek yerde ve *büyük* (45a10); Gü.'de 6 yerde *beyük* ve 1 yerde *beyüklik* biçiminde kullanımına rastlanmıştır.

Altın-ordu sahası eserlerinden HŞ'de *beğük* (5; 805) biçiminde kullanılmıştır.

biyik: Büyük; yüksek. krş. **böyük** krş. **beğük**

Meryemni olardın eltti, biyik yerde koydı, yemek içmek bérdi. (KE 167r3);

Biyik binâlar koparmak halâyık arasında belgürdi mü? (KE 177r4).

böyük: Büyük; yüksek. krş. **biyik** krş. **beğük**

böyük yer yövütkedi (ME 11/6);

Bu ‘ālam içinde bir kara yer bolsa erdi taķı anda haķıķat ikāmat kılsa erdük, tēdi erse, cümle böyük taşlar baş qaldurdılar. (NF 378/11).

çın: Gerçek.

Alnınız çın tohun ay teg kaynayur qarǵu qaraķ. (KE 77r15);

‘idǵāhğa çın kūn ortağa tegi turup yanıp kelseler. (KE 39v5).

eǵgü: İyi, iyilik. (EDPT: 51)

‘Alī aña eǵgü du‘ā kıldı. (KE 14v10)

Ya‘nī dī ‘azze ve celle saña eǵgü cezā bērsün. (KE 14v11)

Haķ te‘āla hażratına yawungu eǵgü ‘ameller beyānı içinde turur. (NF 2/15)

Anıñ üçün kim seniñ eǵgü ‘ādatların bar. (NF 8/10)

eǵgü bahtlıǵ boldı taķı qurtuldı (ME 8/2).

Dönem eserlerinden yalnızca ME’de ve orada da bir yerde sözcüğün iç ses d>y deǵışimi biçimiyle eyǵülük ‘iyilik’ (151/6) kullanımına rastlanmıştır.

ediz: Yüksek, ulu, yüce, bir şeyin tepesi.

Üçünçi ferişterler ornı ediz kökde boldı periler yerde qaldı. (KE 4r8);

Yılķı qarağa tofraķ yüklep ediz taǵlar başına saçıp aşıķ tarıyur erdiler. (KE 23r8)

esrük <esrü-k: Sarhoş.

Esrük boǵralar teg cühüdlarğa hamle kıldılar. (KE 190r9)

eski: Eski, köhne, viran.

Eski qurımış qaplar tewedin tüşüp qaldı. (KE 228r9);

Eski çapānlıǵ kimerse keldi. (NF 440/10);

Sünükleri bar taķı eski çöprek bar. (NF 391/3)

ısıǵ~ısig: Sıcak.

Isıǵ qumda yalıñ adaq qavdılar. (KE 69v8);

Mevlī ta‘ālā ısıǵ yel ıddı. (KE 114r21);

Takı nefisini isig taş üze köydürür. (NF 316/2);
Ne emgek kim bizler bu isig havāda körer-miz. (NF 408/12);
İsig suvda yapşundi (ME 177/5).
iç: İç, içeri; kalp, gönül.
İç ton bağın keñ kılmasun. (KE 58r2);
Takı kaşını iç yanğa koyar erdi. (NF 77/17);
Sızgurdı iç yağını (ME 45/4).

ilk: İlk, önce.
Maḥlūkāt içinde ilk nikāḥ ol erdi. (KE 4r14);
İlk kat kökke yettük erse Cebrā 'il 'as aydı. (NF 53/7);
Cerā 'ilni ilk vaqt kökde kördüm. (NF 88/13);
Ol aynın ilk tūni (ME 217/3);
Biliñ kökdin ilk kāfir iblīs takı (MM 52/1).

isiz: Kötü, fena, hayırsız.
Yalawaçlar ḥalkğa isiz du'ā kılmaslar. (KE 74r18)

ķaraġu <ķara-ġu: Kör.
Ķuḍuġda topraķda yatġan bir ķaraġu yılan bar erdi. (KE 71r8)

ķarañġu/ķu: Karanlık.
Kiři bir ķarañġu tūnle anda turur. (KE 22r18);
Uçmaḥdın aḍrılġan ķarañġu dūnyāge ingen üç yüz yıl tēp yıġlaġan. (KE 5v2);
Anıñ 'ilmidin yıraķ ermez ķarañķu tūn içinde ķara taş üzesindeki.... (NF 229/13).

ķarı: İhtiyar, yaşlı.
Ol ķarı atamıznı mundın artuķ қаdġuda tutmaġıl tēdi erse (KE104v3);
Anda iblīs bir ķarı kiři şūretiġa Yūnus қatıġa keldi. (KE 30v21);
Umm-i Beşer atlıġ ķarı za'īfa bar erdi. (NF 34/8)

katıg: Katı, sert; güçlü, çok; güç, zor. krş. **katı**

Ey 'Azrā 'il gayet katıg köñüllüg ermiş sen. (KE 5v20);

Katıg ün birle cevāb aydı. (KE 30v21);

Zehri katıg eşer kıldı. (NF 21/6);

Katıg iş bağlanmış iş (ME 29/2);

Katıg taş me katında keldi tile (MM 34/2).

katı: Katı, sert; güçlü, çok; güç, zor. krş. **katıg**

katı biçimi dönem eserlerinden NF'te 1 yerde geçmektedir.

Tag başınga mündi taķı katı āvāz birle çağırdı. (NF 16/14)

keñ: Geniş, büyük.

Maņa bir keñ tüz yaņı, sağ topraklıg yēr hāşıl kılıñ. (KE 62v4);

Bir uluğ teñiz kırağında sekiz aylıķ keñ şahrā bar erdi. (KE 138v3);

'Araşatnıñ bir keñ şahrāsınga keltürgeyler. (NF 250/15)

keç: Sağlam, güçlü. krş. **key**

Özi munluğ keç yürekli Mevlīniñ mürsel kulu (KE 61v11);

Özi atlıg ornı tatlıg keç yüreglig alpağut (KE 131v3).

key: Sağlam, güçlü. krş. **keç**

Key yürekliğ beg er erdim meni eltıp bulnadı (KE 77v4);

key irig boldı nerse (ME 225/4);

key sūçūğ boldı nerse (ME 225/6).

kiçig: Küçük, yaşça küçük; önemsiz.

Bir kiçig yüzükçe açgıl. (KE 30v27);

Bir kiçig yaşlığ kız aldı. (KE 28r12);

Peyğambar 'as ol yüzüknü sol elğiniñ kiçig barmaķınga қатар erdi. (NF 77/17);

Kiçig nāreside turur-sen (NF 289/9);

kiçig oğlanlığ tişi (ME 29/1).

köni: Doğru, gerçek; hak.

Eger köni sözlüg erseñiz bu nerselerniñ atı ne turur maña aytu bériñ. (KE 8v11);

Halk arasında köni hüküm kılıñ. (KE 20r21);

Tağrıñ selâmı ol kimerseke bolsun kim köni yolğa uymış bolsa. (NF 78/14);

Hak peygâmbar turur-sen köni dîn birle kelip turur-sen. (NF 161/15);

Köni yol tuttı (ME 150/1).

körklüg: Güzel. krş. **körklü**

Harezmi dönemi eserlerinde yaygın kullanımın **körklüg** yönünde olduğunu görmekteyiz. Dönem eserlerinden KE’de yalnızca **körklüg** tercih edilirken, NF’de bir yerde **körklü**, 28 yerde **körklüg** kullanılmıştır. Dönemin bir diğer önemli eseri olan ME’de ise **körklü** 6 yerde geçerken **körklüg** 10 yerde geçmiştir. ME’de ayrıca 1 yerde **körklülük** ve bir yerde de **körklüglük** kullanımına rastlanmıştır.

Ol oğurda yılan körklüg şüretlüg tewege meñzeyür erdi. (KE 11r14);

Körklüg yanaqların qatre qatre yaş tama başladı. (KE 237r17);

İnen mübarek konuk, körklüg yüzlüg, sücüg sözlüg, orta boğluğ kimerse erdi. (NF 22/15);

Körer-men, bir mu‘azzam sarây kızıl altundın, ileginde çimgenleri, körklüg darahtları bar. (NF 64/14);

Körklüg at uluğladı. (ME 88/4);

Körklüg öziñe müselleme bu körklüg sıfât. (MM 399/1).

körklü. Güzel. krş. **körklüg**

Neme körklü cevâb aydı, tēp medh kıldılar. (NF 189/8);

körklü sınağ birle sınağı (ME 59/8);

sözinde qışğadın körklü söz sözledi (ME 67/5);

Uşol hayrıñ yig silig körklü söz (MM 343/4).

körksiz <körk+siz: Çirkin.

Ey hâcib ne körksiz kişi keltürdiñ. (KE 159r5).

közsü/iz köz+si/üz: Kör.

Ol oğlan közsüz atasına aydı. (KE 17r15).

küçlüg <küç+lüg: Güçlü, kuvvetli.

Helecân atlıg küçlüg kimerse bar erdi. (KE 30v19);

Özge küçlüg boynağularını teniz tüpinde bağda, buğağuda tutdı. (KE 146r16);

kesigler koydı anlar üze küçlüg yaratıghı at. (ME 96/1).

munça <bu +n+ça: Bunca.

Taķı munça țarab ‘ayş temāşa kerek. (MM 45/4)

Yā ābā Leheb, sen munça yıl boldı. (NF 16/1)

Munça nemerselerni bir köz yumup açķunça yaratur erdi. (KE 3v6)

Bu kūn munça ĥalāyık yawuz yaķşı mü ‘min kāfir Nūh oğlanlarındın tuğdılar.
(KE 27r15)

orta: Orta.

Kiçig, me ermes ķarı ma ermes orta yaşığ turur. (KE 128r6);

Yétmiş ĥicābdın orta barmaķ endāzesinçe tecellī nūrı köründi. (KE 121v4);

Körklüg yüzlüg süçüg sözlüg, orta boğluğ kimerse erdi. (NF 22/15);

Aşak boğluğ taķı ermez, orta boğluğ turur. (NF 23/5);

Yaknaştı anıñ birle orta nerse (ME 109/1).

ortak: Ortak, şirk, eş, benzer.

İdiyā körgüzgil ol ķudretiñni bu ortak işlig boğun üze. (KE 59r7)

sağ: Sağ yan.

İbrāhim sağ adaķın taş üze ķođdı. (KE 49v6-7);

Taķı ridāsıdın sağ ķolını çıkardı. (NF 47/4);

Ādam peygāmbarnıñ sağ yanında neerseler körer-men. (NF 53/12);

Burun sağ adaķ kat çıkar bolsa sol (MM 300/2);

Sağ yanığa algıl yārānlarıñni (ME 122/3).

sol: Sol.

Bir ançanı tamuğnıñ sol qolında turguzdı. (KE 10v8);

Taķı sol yanına baķar. (NF 53/13);

Peyğambar ‘as ol yüzükni sol elginiñ kiçig barmaķına ķatar erdi. (NF 77/12);

İkinç ur taķı sol ayağ birle sağ (MM 103/3);

Sol yanına tutğıl eşlerini (ME 122/3).

toluğ <tol-uğ: Dolu.

Bu tertib birle bahası aştı, terisi toluğ altun berür boldılar. (KE 128v16)

Derhâl kersân toluğ ni‘mat hâşil boldı. (NF 173/13)

Peyğambar ‘as elginde bir sırça qarāba bar taķı içi toluğ kan turur. (NF 185/1)

Toluğ söz ayumaz tutup qoymışı. (MM 78/2)

üstün: Üst, yukarıda.

Quşlar üstün etni kördiler erse anı alğalı uçdılar. (KE 44r5)

Bir tün kün bardılar, üstün kapuğnı açturdı. (KE 44r10)

yağuk <yağ-u-ķ: Yakın

Yana aydı: keçürdün erse yağuk kimersege aymağıl. (KE 213v18)

yağşı <yaķış-ı: İyi, güzel.

Bu kün munça halâyıķ, yawuz yağşı mü‘min, kāfir Nūh oğlanlarındın tuğdılar. (KE 27r15);

Neme yağşı konuķlar siz. (NF 22/2)

yakın: Yakın; arkadaş, dost.

Peyğambar ‘as‘nıñ mescidinge mescidniñ yakın qonşıları birer kapuğ mescidke açıp turur erdiler. (NF 91/16);

Anıñ birle yakın qonşılık kılıştı. (ME 113/1).

yawlaḡ <*yav~yav- EDPT: 876: Çok.

Ḥamiyyetlig erdi, yawlaḡ kōniçi erdi. (KE 28r12);

Hîç kimerse aymağan söz aydılar yawlaḡ ‘acîb. (KE 29r6)

yawuz: Kötü, fena.

Yawuz yolğa yolçıladılar. (KE 18r13);

Aydı: nefis yawuz işlig ma‘yûb turur. (KE 41r19);

Yavuz sezig etti (ME 44/7).

yüksek: Yüksek (yer); değerli, yüce kişi.

İdiyâ yüksek kōk қаатаратın yağız berekâtın bu yolsuzlardın tıngıl. (KE 247v6);

yüksek ün birle sözledi (ME 233/7).

1.2.1 Niteleme Sıfatlarında Derecelendirme

+raḡ/+rek ekiyle yapılmaktadır. Ancak bu biçimde oluşturulan üstünlük, aşırılık anlamı taşıyan sözler cümle içinde çoğunlukla zarf ve ad bazen de sıfat olarak kullanılmaktadır. (Daha fazla bilgi için bkz. Addan Ad Yapımı).

Zarf olarak: *Muḥammed öldi teggendin soḡ sözüñe kōprek inanur-men* (KE 224r8) *taḡı ḡol etinge kōprek sürtti.* (NF 33/12); *...taḡı ol tamuḡnı buzḡıl taḡı içrerek ḡoparḡıl, andın soḡ tamuḡnı suvaḡıl...*(NF 224/12); *...ol ‘azîz ol sâ‘at bardı taḡı tamını yıḡtı taḡı içrerekdin ḡopardı.* (NF 224/12-13).

Ad olarak: *Ḳayu melik bolḡay mendin ḡālimraḡ, mendin çerigi kōprek.....*(KE 153r10), *saḡa sercān ḡıla bēreliḡ evvelḡıdın eḡḡürek* (KE 179v17); *bu ‘ayālım Fāṭımanı ḡalāyıḡlardın eḡḡürekinge cüftlendürgil* (NF 158/15); *ol salāmdın yaḡşıraḡı birle* (NF 305/9).

Sıfat olarak: *Mevlî ta‘ālā andın yaḡşıraḡ oḡul bergey tēdüm.* (KE 139v19); *...kim kim ölümni ūküşrek yādıḡa keltürür.* (NF 437/5); *‘Acem mülki kōprek ḡarācî bu tir* (MM 198/4).

1.3. Pekiştirme Sıfatları:

Niteleme sıfatları içinde ele aldığımız pekiştirme sıfatları çok seyrek kullanılmıştır. Bu kullanımlarda pekiştirilen sözcük sıfat görevinde değildir.

kapkara: Kapkara.

kapkara boldı anıñ közi (ME 164/5);

Beşirniñ yüzi kapkara boldı takı ol kêçe vefâtı boldı. (NF 34/2);

...yazuqluğ kimerseler êliglerini sürttiler erse, ol aq taş kapkara boldı (NF 38/15).

appaq: Bembeyaz.

appaq boldı. (ME 164/5).

sapsarıg: Sapsarı

Bakar mucâhide takı riyâzatdın sap sarıg bolmış. (NF 148/16)

Kıpçak sahasında da Harezmi'de olduğu gibi sıfatlarda pekiştirme çoğunlukla renk isimlerinde görülmektedir:

appaq (EH 68; TZ 85a6)

kapkara (TZ 85a6; EH 68)

kıpkızıl (EH 68; TZ 85a6)

sapsarı (EH 56)

yapyşıl (EH 91; KK 4a/10)

kömkök (EH 84; KK 4a/9 *krş köpkök*)

yamyşıl (EH 91; KK 4a/10).

1.4. SORU SIFATLARI:

kayu: hangi, hangisi, ne, kim.

Qayu nersenı otğa berse yok kılur yana bermez. (KE 9r21);

Hzâinem içinde kayu belâ uluğrağ erse ol belânı aña bérür-men. (KE 10v19).

kayu biri: herhangi biri.

Qayu biri ölse anıñ atın bu eşikge bitiyür erdiler. (KE 34r17).

ne: ne; ne....ne; nasıl

Su 'âl: Âdemni toprağdın yaratmaqğa ne hikmet erdi? (KE 6r14);

...têyür yana têyür, bularda ne fâyide bar? (KE 9r4);

Bir zamān yatmışdın öz hālımķa keldim taķı ne aķvāl kim ğārda keķdi, cümlesini aydım erse Hādīca aydı: (NF 8/9);

Ey baba ne ħōrluķ bu sizke kim bu kāfırlar ķılurlar tēdi erse, peygāmbar ‘as aytur: (NF 11/15);

Ne iş ķılğay-miz kim Abū Lehebni Muħammeddin ağırğay-miz? tēp aydı erse, yārānları aydılar. (NF 14/2);

Yā Abū Leheb, yana sorğıl kim bu mu‘ayyen yer kim tēp aydı, ol yerniğ atın ayğıl, ne yer turur tēp. (NF 14/9);

Yā Hūzeyfe bargıl taķı maņa bu kāfırlardın ħabar keltürgil kim ne aķvāl ūze tururlar, velikin hēç kimerseke zaħmat tegürmegil! tēdi erse men taķı oķ ya aldım taķı bardım. (NF 31/15);

Cemād cānsızın ol ne işke yarar/ ķulak mu işitür kōz mü kōrer (MM346/1-2).

1.5. BELİRSİZLİK SIFATLARI:

açın: başka, diğēr. krş. **eğin**

Açın ķuş ķurtlarğa tepündi ķamuğnı ķavdı. (KE 13r16);

Bu ķuş orningā açın ķuş bergey. (KE 15r1).

asru: çok

Ka‘be asru yıraķ turur. (KE 216v10).

barça: hep, bütün; bütünü, hepsi

Ĥaķ ta‘ālā barça ‘ālemni altı künde yaratdı. (KE 3r20);

Barça tiller birle sözler tāzi fārsi türkidin. (KE 5v9);

Barça şaĥābalar rāzī boldılar. (NF 24/6).

barı: bütün.

Hūd ve Şālihde kēdin barı mülk talaştı. (KE 37r15).

başka: başka, ayrı. krş. başğa.

Bêşinç Mûsî habîbdin başka dîdâr tiledi. (KE 122v13);

Ya'nî sizlerdin başka iş kılman. (KE 148r5).

ba'zî: <A. bazı, bazıları.

Ba'zî rivâyetlerde kelmiş. (KE 48r15)

Ba'zî müfessirler aymışlar. (NF 17/17)

Taķı ba'zî kimerseler kim bir kıata hec kıılır. (NF 39/8).

birkaç: birkaç.

Olardın birkaç atlıklar kelip bularnı tutğu teg boldılar. (KE 33v12)

Bu birkaç künde kõnmegeyler. (KE 34r14)

Ol ğâr içinde bir kaç kûn halvat olturayın tedi erse (NF 7/8)

Ondın son bir kaç eyyâm kekti (NF 9/5)

bir niçe: birkaç.

Bir niçe kûn alarnı emgeteyin. (KE 96r17)

Bir niçe 'izzet, hürmet, uluğluk sen sürdüñ. (KE 127r2)

Peyğambar 'as yalguz taķı bir neçe kişi kıaldı. (NF 72/2).

her: <Far. her.

Her biri yeti kıat boldı. (KE 3r17)

Taķı her künde kırk miñ altun şadaķa kıılır erdi. (KE 102v2)

Her künde kıavmı anı on kıata urur erdiler. (NF 13/2)

hiç: < Far. hiç.

Tenriliķımnı hiç kim bilmez erdi. (KE 3r7);

Özi bilgen 'ilmni hiç kimerse bilmedi. (KE 19v19);

Hēç kıaķa kıılmaz erdi. (NF 7/5);

Tört yanımğa kıaktım hēç kimerсени kõrmedim. (NF 9/6).

kaç: kaç.

Kaç kün kelmişde kedin nerse alıp kızlar körgelü keldi. (KE 27v15)

Kaç harf fāyideler bu kışşa evvelinde yād kılını. (KE 65v21)

Kaç eyyāmda bütgey tedi erse. (NF 332/6).

kaµuğ: bütün, hep.

Kaµuğ maḥlūkāt içinde ilk niḳāḥ ol erdi. (KE 4r14)

Kaµuğ nerselerini anıñ sewüglüğü üçün yaratdım. (KE 5r14)

Bār Ḥudāyā, sen kaµuğ neerse üze ḳādir turur-sen (NF 50/6)

Neçe künke tegi kaµuğ şaḥāba birin birin kelip bey'et berdiler. (94/11)

köp: çok.

Sansız Ḥamd u şenālar ve saḳıssız köp şükrler ol Teḡriḡa. (KE 1v2)

Köp 'ibādet ḳılğanını tēp ḥalāyık tañlayur. (KE 19v20)

ne: ne, nasıl.

Mevlī ḳudreti birle ol ekeḡününin ḳudruḡı ḳavıştı, tamuğ içinde **ne** yılan bar erse Ciblīt ḳudruḡındın taḳı çıdan bar erse Tiblīt ḳudruḡındın turur. (KE 4r11);

Ne fāyide İblīs 'aleyhi's-selām ne otḡa küwendı. (KE 9v1)

Peyḡāmbar ḥıdmatında ḳatıḡlanur erdük. Ne işke buyursa, ḳılur erdük, hēç taḳsīr ḳılmaz erdük. (NF 31/4);

Bu Muḥammed ne uluḡ cādū turur, ḳatıḡ sāḥir turur tēp aydılar. (NF 35/2);

Peyḡāmbar 'as'nuḡ mu'cizātı üküş turur. Cümle peyḡāmbarlarka ne mu'cizāt kim bérildi, kaµuḡı Muḥammed Muştafāḡa bérildi. (NF 35/17);

Ḥased ḥırş tekebbür ne işke yarar (MM 58/1);

Ne miḳdār kim ol tende 'avret irür/ Öḡinlerdin örtmek farīza turur (MM 73/1-2).

niçe: nice, ne kadar çok, ne kada, pek çok, bir çok.

Niçe cevāb aysalar hüccet birle olarnı tındurmas erdim. (KE 11r10);

Yana sordı: niçe yıl boldı bu işni ḳılur-sen. (KE 18v14);

Neçe üküş ton keḡseler cümle tonları biri bir ileginde körüngey. (NF 65/15);

Neçe künge tegi kamuğ şahāba birin birin kelip bey'et bērdiler. (NF 94/11).

tegme: her, her bir.

Tegme yerde ol kitābet taplar. (KE 2v14);

Tegme igne sançmışda tesbīh aytur erdi. (KE 20r2);

Tegme pārası bir yanga barsa. (NF 34/15);

Tegme kuşnuñ tumsuğında bir taş bar. (NF 43/1).

telim: çok.

Telim yıllar tã'at kıldı. (KE 4r21);

*Atı Teşekkür erdi, **telim nevha** birle yığlamış.* (KE 22v17);

Telim tã'at ve 'ibādat birle kapsanmış kördi erse. (NF 61/9);

*Tağrı te'ālānıñ hamdı birle tesbīh kılğıl, ya'nī Haka te'ālāka üküş hamd u
senālar kılğıl tağı **telim şükrler** bērgen ni'metleringe,.....* (NF 83/8).

üküş: çok.

Üküş ders kılmış üçün İdrīs atandı. (KE 19v21);

*Munda üküş **ķavler** bar.* (KE 83r4);

*Peyğāmbarka üküş **zahmat** tegürmes erdiler.* (NF 6/1);

Üküş 'ilm bilür, incil oқыur tēdi erse. (NF 8/14).

2. RENK ADLARI:

2.1. aķ: Beyaz.

Sıfat olarak

*Törtinçi ewni nesc birle bezedi **aķ saķallıqlarını** olurtdı* (KE 101v4)

*Saray ortasında bir **aķ taş** bar erdi* (KE 153r13)

***Aķ tap** bar tağı **ķara tap** yok turur* (NF 341/1)

*'Arab tilinçe eyyāmu'l-biyz, **aķ künler** tēmek bolur* (NF 282/9)

***Aķ duvāllıg** burd içküni süzuğ kıldı* (ME 99/7).

İsim olarak:

Qaralıq qara boldı anıñ közi, aqı aq qarası qara boldı ME (163/4)

‘Arab aq üze qaranı söwer KE (150v6)

Resûla’llâh ümmetlerinde munça teñlik aqlar bar erken bizni qara Bilâl birle ‘aqd qılur-sen (KE 215r11)

Quş teg havâda uçar. Rengi aq turur. (NF 53/4)

Baqar-men, bir uluğ yaşığ abuşqa saçı taqı mehâsini cümle aq ermiş. (NF (56/7)

Velî saç saşal aq belürtgen qarı (MM (39/1)

al: Al, kırmızı.

Ansızın al qanı birle tofraqnı qarğuçı (KE 182r1)

Cilve birle salnu çıqğan al yanamlıq yini kar (KE 83r15)

İsim Olarak:

Tişin sürtti al etdi, kıldı al (ME 148/8)

ala: Ala, karışık renk.

Özgeler köp ala monçuq tüzdiler el tezgini KE (249v13)

.....kamug ala atlıqlar kördiler erse qorqtılar KE (232r7)

Ba‘zısı aq tonluqlar, ba‘zısı ala tonluqlar NF (55/1)

Cebre’il ‘as nâzil boldı beş miñ ferişte birle, ala atlıq, aq tonluqlar âdamî şüratinga keldiler. NF (72/16)

İsim olarak:

Yulundı yaş közdin ala boldı ME (163/2)

Teniniñ alasın kiterdi berkitti anı ME (17/5)

Mûsiniñ tenini kördiler yawlaq arıq körklüg alası yok KE (120r5)

Ak turur taqı yarımınıñ tonları ala turur. NF (56/12)

beyzâ<A: Beyaz.

evvel tayaq, ékinçi beyzâ elig.... (KE 114r9)

boz: Boz, açık toprak rengi.

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE (tek yerde) ve ME'te (iki yerde) renk adı olarak geçmektedir.

Onı boz, sekizi ala biri çapar (KE148r20)

Ak boz boldı at ak bozluk, aklık kök boldı. (ME 162/4)

Ak boz boldı at kök boldı dor boldı at. (ME 164/1)

çapar: Beyazı çok kır renkli (at)

Harezmi Dönemi eserlerinden yalnızca KE ve ME'te; yalnızca bir yerde geçmektedir.

Onı boz, sekizi ala biri çapar (KE 148r20)

Ala boldı at **çapar** boldı at (ME 163/2). (ME'de sözcük bu biçimde geçmektedir.)

dor: Doru, koyu kırmızı.

Harezmi Dönemi eserlerinden yalnızca ME'te üç yerde aynı kullanımla geçmektedir.

Dor boldı at, dorluk kızıl boldı (ME 162/5).

kara: Kara, siyah.

Yüzini kördi **kara tofrağdın** yaratılmış (KE 6v12);

Kara karga aydı: men barayın, Nuh aydı (KE 26v14);

Peygamber 'as'nuñ bir **kara kilimni** bar erdi (NF 144/1);

Özi yigit kişi turur, **kara tonluğ** (NF 148/16).

İsim olarak:

Közi ağı ak, karası kara boldı (ME 163/4);

Umm-i Mu'îd aydı: Yigit turur. Mehâsin, kara turur. (NF 23/4);

'Arab ak üze **karanı** söwer. (KE 150v6);

Bir kün bir qoldaşka aydı: sen körklüg cemâllig er-sen, bular kamuğ kara tururlar. (KE 233v15).

kızıl: Kızıl.

Ğızıl altundın yinçü yâkût birle muraşsa‘ kılğan kevkebler ornatmış (KE 106v7);

Aymışlar kızıl yâkût (KE 119r17);

Bir mu‘azzam sarây kızıl altundın(NF 64/13);

Bu aķ meĥâsinim kızıl kańa boyansa (NF 153/6);

Ğızıl yańaķ yastuķ koyu berdi (ME 95/1).

İsim Olarak:

Ol oĥurda yılan kôrklüg şürethiĥ tewege menzeyür erdi kızıl, yaşıł türlüĥ bezekliĥ kanatları bar erdi. (KE 11r14);

İdi ‘azze ve celle üç türlüĥ bulut ıddı ürün, kızıl, kara. (KE 30r9);

Hüseyinnin köşki ne ĥikmetdin kızıl boldı. (NF 179/13);

Ol yandın anıĥ köşki kızıl boldı. (NF 179/15);

Dor boldı at, dorluk kızıl boldı kızardı. (ME 162/6);

Ğızardı yańaķı, kızıl boldı. (ME 184/7).

kök: Yeşil; mavi.

Ğara yêrdin kök yaş otlar ünêr. (KE 68r15);

Bu yêti yıl içinde yaĥın yaĥmadı, yêrdin kök yaş ünmedi. (KE 92v16);

İmdi tegme biriĥiz üçer kök yelük kılıp bir saĥdın, biri soldın, ilgeri arķada asıĥ. (KE 125r4).

İsim Olarak:

Anı mu ârzûlayur-sen têp bir yańaķladı, yańaķıdaki kök ol erdi. (KE 227r7);

Anda kêĥin Resûl ‘aleyhi’s-selâm Şafıyyeķa aydı: yüzündeki ne kök turur? (KE 227r8);

Kök boldı kögerdi (ME 162/5);

Aķ boz boldı at kök boldı dor boldı at (ME 164/1).

Sarıĥ~saru: Sarı.

Sarıĥ ĥaķ birle berât bitiglig erdi. (KE 180v10);

Beşinçi kün sarıĝ yağnı yumalak kılp. (KE 165r4);

Sarıĝ ot çaynam etni şüret kıldı. (ME 83/3);

Mezî biş kan akmak iriñ saru suw (MM 76/3);

İriñ saru suw hem biliñ yok ziyân (MM 79/2); (Oğuzca bir etki, son ses g düşmüş ve ünlü yuvarlaklaşmış.)

Ba‘zıları aq mēveler turur taqı ba‘zıları kızıl mēveler turur taqı ba‘zıları sarıĝ mēveler turur. (NF 319/10);

Taqı közlerinñdin sarıĝ suw aqğay erdi yaşları tükenmişdin soñ. (NF 267/13).

İsim Olarak:

Yaşıl boldı yaşıllık sarıĝ boldı. (ME 162/7);

Dor boldı at kızıl boldı yaşıl boldı sarıĝ boldı. (ME 164/3);

‘Arafât tağı üze âdemî şüratinga bolup teni aruq yüzi sarıĝ. (NF 274/16);

Bakar hatun yüzi sarıĝ bolmış, teni aruq bolmış, hêç teninde et qalmamış. (NF 234/1);

‘Arab üçün ammâ Süleymân Süryânî erdi, olar aq üze sarıĝnı söwerler. (KE (150v8);

Ol topraqda suvı tebiz, ürün qara, süçüg açığ, sarıĝ, yaşıl, kızıl, katıĝ yumşaq ve arıĝ arıĝsız, tatlıĝsız kamug bar erdi. (KE 6r1);

ürün: Beyaz.

ürün saçlu kıldı anı. (ME 101/8);

Barıp yazığa oturup yanur, bir ürün kögerçgün ağızlarındın çıkar kelip olarğa sözleyü bērdi. (KE 22r21);

Qayl bulutlarğa baqdı ürün bulutda nerse yok. (KE 30r10).

İsim Olarak:

Ol topraqda suvı tebiz, ürün qara, süçüg açığ, sarıĝ, yaşıl, kızıl, katıĝ yumşaq ve arıĝ arıĝsız, tatlıĝsız kamug bar erdi. (KE 6r1);

İdi ‘azze ve celle üç türlüĝ bulut ıddı ürün, kızıl, qara. (KE 30r9).

yaşıl: Yeşil, mavi.

Yaşıl sarığ ot ortasında yul çıkmış. (KE 43v4);

Yaşıl kök yıkılğū teg boldı. (KE 248r14);

Bu êkki kapuğ **yaşıl zümürüddin** erdi. (NF 37/16);

Ağ tonluğ kişiler **yaşıl ‘imāmalığlar** hêç **Muhammedke** barmaqğa koymas erdiler. (NF 72/5).

İsim Olarak:

Yaşıl boldı **yaşillık** sarığ boldı. (ME 162/7);

Kızartdı nemeni **yaşıl** kıldı anı **sargatdı** anı. (ME 72/7);

Yā Rizvān, oğlum **Hasan köşki** ne **hikmetdin** **yaşıl** boldı. (NF 179/12);

Yérliki mey-gūn bağırdın **abuğı** **yaşıl** kızıl/ **Arası** **butağ** **yapurgak** tal **çeçekler** **tüp tūzi**. (KE 68r21);

Yana aydı: **ağakların** **nelük** **yaşıl** turur? (KE 33r15).

3.SAYILAR:

3.1 Asıl Sayı Adları:

Eski Türkçe döneminde kullanılmış olan asıl sayılar şunlardır: *bir*, *iki-āki* (seyrek) *üç*, *tört*, *biş*, *bş*, *bāş* (seyrek), *beş* (Brahmi), *altı*, *yiti*, *yti*, *sākiz*, *toğuz*, *on*, *ygrmi*, *yıgrmi*, *ygermi* (Brahmi), *otuz*, *kırk*, *ilig*, *ālig*, *ēlig* (Brahmi), *altmış*, *yitmiş*, *sākiz on*, *toğuz on*. 100 her zaman *yüz*; 1000 *biğ* ve *biğ* (her ikisi de kitabelerde ve nadir), *miğ* (yaygın); 10000 *tūmen* olarak yazılmıştır.

Çok yüksek sayılar, küçükleri büyüklerin önüne getirilerek ve çoğaltılarak yapılmıştır: *yüz miğ* ‘100000’; tek tek sayılarda çift söylenerek daha yüksek sayılar elde edilmiştir: *yüz yüz miğ miğ* ‘yüz kere yüz kere bin kere bin’ veya Çince den geçen *ban< wan* ‘10 000’; ayrıca Sanskritçeden alınan *kolti< koti*; *nayut< nayuta* (iki çok yüksek sayı); *asanki< asamkhyeya* ‘sayısız’.

Ayrıca *toğuz yigirmi* ‘19’; *üç elig* ‘43’ vb. kullanımlara da rastlanmaktadır. Daha yüksek sıradaki onlu sıra daha küçüğünden önce gelirse ikisinin arasına bir ‘artuk+ı’ girer: *otuz artukı bir* ‘31’; *biş yüz artukı āki otuz* ‘522’; *toğuz on artuk sākiz* ‘98’ (Gabain, 1988: 74-75).

Harezmi döneminde kullanılmış olan asıl sayılar aşağıda verilmiştir. Sayılar cümle içinde bir adı niteleyerek sıfat; çekim eklerini alarak ad ve eylemi niteleyerek zarf olabilirler. Biz çalışmamızda sayıların cümlede ad ve sıfat olarak kullanımları üzerinde duracağız.

bir: Bir.

Ribaṭ Oğuzluğ, bir oğlu kâzî Nâsır settera'llâhu 'aybehu (KE 2r19);

Êkiz oğlan toğurdı tişi bir qarında. (ME 30/6);

Taḳı tegme bir bâbnı on faşl üze kılduḳ. (NF 2/12);

Tutulmuşda qayū qatıḡ bir muḡa (MM 1/4).

êki~êkki~iki~ikki: İki.

Mevlî celle celâlehu tamuḡ içinde êki halk yaratdı. (KE 4r9);

Ya'nî bir qoy bir bereket, êki qoy êki bereket, üç qoy genc. (KE 13v14);

Taḳı êki kuması bar erdi. (NF 6/11);

Ol yandın 'Oşmânqa razhu saḡāba Zū'n-Nureyn tēr erdiler, ya'nî Peyḡāmbar 'as'nuḡ êkki nūr-i dīdesinge cüft boldı tēp. (NF 5/6);

Tēve başın kötürdi taḳı iki kōzin yumdı (ME8/2);

Eger bolsaḡ ikki ajunda amān (MM 13/1).

üç: Üç.

Yana Abū Ṭālib vefātıdın üç kün kalmış erdi kim Ḥadīca anamız razhu vefātıdın soḡ peyḡāmbar 'as toḡuz ḡatun aldı. (NF 6/8);

Üç müḡüşlü nēme ürpertdi (ME 67/7).

Ammā üç nersedin tefāvütleri bar, biri ol kim ferīştelerdin turur taḳı perīler milletidin, êkinçi ferīşte Nāzīlek atandı perīlerdin, üçünçi ferīşter orı ediz kökde boldı, perīler yerde ḡaldı. (KE 4r6);

Su'āl: Üküşi on kün azı üç kün boldı ḡikmet ne ermiş? (KE 12r5); Cebra'îl üç öwün buḡdaynı uşaq sindurdı erse telim Ādem Ḥavvā tarıdılar, Ādem tarıḡan buḡday ündi, Ḥavvā tarıḡan arpa ündi. (KE 13v19).

İsim Olarak

*Ol yêrdin Muşul bir yıgaç yêr erdi, êlge kirdi ğalabe ğalğ kôrdi, ğatığ ün birle aydı: kim bolğay birni bêrse tağı **üçni** alsa.* (KE 152v18).

tört: Dört.

*Yana **tört muğarreb** şağābe üze.* (MM 11/1);

*Bu yêgirmi toğuz ğarf birle **tört şağābeniğ** medğ şıfatı turur.* (KE 202v7)

*Bu kimerse **tört kimersedin** ħālī ermes ya ğaba sağal, ya bözçi, ya mu'allim, ya yarağsız.* (KE 19r2);

*Ğaberde andağ kelür: **tört peygāber** tirig turur êkisi kôkde 'İsî ve İdrîs, êkisi yêrde Ħızr ve İlyās 'aleyhi's-selam.* (KE 20v20);

***Tört yanımğa** bağtım, hêç kimerseni kôrmedim.* (NF 9/6);

*Ağınığ **tört ağaqı** yerke kômüldi. Ol kimerse çağırdı.* (NF 20/15).

İsim Olarak

*...ulğardı erse keğdin bir şandūğ yondurdı êki ğapugluğ biri üstün, biri astın, sekiz ağağlığ **törti** astın, üstünki ağağlarınga ğara ğuşları bağlattı.* (KE 44r3);

*bu munça cādūlarda yétmişni ozdurmış erdiler, yana bulardın **törtini** ozdurdılar.* (KE 112r6);

*Bu **törti** nâreside erken vefâtları boldı.* (NF 5/2).

bêş: beş

*Teğri aytmışdan keğdin ol **bêş yapurğakdan** birin keyik yêdi yıpar boldı.* (KE 12v13);

*Bir yıldın soğ **bêş namāz** farīza ğılındı* (NF 10/14);

*Bêş münüşlü nême, **bêş seğirlig** nerse yaşurdı* (ME 77/1);

*Tağı bu Ka'beniğ taşlarını **bêş tağınığ** taşlarıdın binā ğılsağ.* (NF 38/10);

*Ol **bêş kimerse** avval bey'et bêrdiler, andın soğ öğin şağābalar tağı bey'et bêrdiler.* (NF 12215).

*Mevlî 'azze ve celle bizni **bêş nersedin** yığmış erdi.* (KE 21v21).

İsim olarak

Hitâb keldi: altı ülüşde bēşin bağışladım eger bir ülüşin bağışlasam tañla. (KE 211v18);

...bēsegüsi kimide işleyür erdiler taķı bēşisi işlemes erdiler. (KE 130v 12).

altı: Altı.

Haķ ta‘ālā barça ‘ālemni altı künde yaratdı. (KE3r20);

Yana aymışlar: Bözçide altı haşlet bar turur, ilki ol turur kamuğı sünni bolurlar, ékinçi cūvān-merd, üçünçi ġarīb dost bolurlar. (KE 18r19);

Taķı Peyġāmbar ‘as altı yaşķa yetmiş erdi. (NF 4/14);

Taķı Fāţımanı ‘Alıķa cūftlendürdi, velikin Fāţıma razhā peyġāmbar ‘as’dın altı ay soñ vefātı boldı. (NF 5/7).

İsim olarak

Sücūd biş teşehhüd bile altı bil (MM 68/2);

Namāzdın taş altı taķı altısı/namāznıñ içinde irürü bilgü haķ (MM 66/3).

yēti~yitti~yētti: Yedi.

Bāţıñģa hicāb yok bu yitti tabaķ. (MM 395/2);

Her biri yeti ķat boldı. (KE 3r17);

...za‘īf boldılar kamuğ öldiler, meger yēti kişi ķaldılar, taķı Nūh oġulları, üç kelin ‘ālem içinde bu yēti kişi ķladı. (KE 27r14);

Kaķan kim Abū Bekr razhu bu yēti baş kişilerni alıp éwke keldi. (NF 98/5)

Yētti ķat kökni kezdim, teferrüc ķıldım andın ‘arşke bardım taķı ‘arşke teferrüc ķıldım. (NF 318/1).

İsim olarak

Mevlī ta‘ālā sekiz kavmi ıddı yētisi saġlık biri ķoķķar. (KE 13v10);

On üç kişige bıçaķ urdı, yētisi öldi, özģeleri ölmediler. (NF 118/8)

sekiz~sekkiz: Sekiz.

Mevlī ta‘ālā sekiz kavmi ıddı yētisi saġlık biri ķoķķar. (KE 13v10);

*Cumāda 'l-āhir ayıdın **sekiz kün** kalıp turur erdi, düşenbih tūni vefâtı boldı.*
(NF 101/8);

*Ėkki buğday yēdi cūfti **sekkiz uçmaḥ** mülkidin... (KE 5v12);*

*Kačan kim **sekkiz yaşka** tegdi erse. (NF 4/15);*

*Bulur **sekkiz uşmaḥ** yürügli yolun (MM 48/4).*

toḡuz: Dokuz.

İsim olarak

*Ol bir ülüşni yana on ülüş kıldı, **toḡuznı** Yūsufğa bir ülüşni 'ālemlıḡlarga bērdi. (KE 7v14)*

on: On.

*Taḡı tegme bir bābnı **on fasl** üze kılduḡ. (NF 2/12);*

On yıḡaçlıḡ yēr ḡarām atandı, Mevlī 'azze ve celle Ādemni ḡamuḡ körklüḡler birle bezedi. (KE 7r11);

*Ol bir ülüşni yana **on ülüş** kıldı, toḡuznı Yūsufğa bir ülüşni 'ālemlıḡlarga bērdi. (KE 7v14);*

*Anıḡ işi üze **on āyet** belḡüsi urdı (ME 74/8).*

on bir: On bir.

*Ey baba, tüşüm bolur, körer-men, **on bir** 'aşā yerde tikilmiş bolur taḡı bir kiçiḡ 'aşā munlar arasında bar. (NF 352/11).*

*Tüş köñüllerine yaḡmadı, ékinçi kéçe yana tüş kördi: **on bir** yulduz, kün ay birle inip Yūsufğa secde kılurlar. (KE 67r19).*

on éki~ ékki: on iki

*On ékki yıldın **on ékki kün** eksük bolsun ḡalīfalıḡ kıldı. (NF 136/9);*

*Mūsiniḡ boyı **on éki ḡarı** erdi, tayaḡı yime ança erdi, ol alıp **on éki ḡarı** yana sekridi, urdı aşuḡınga tegdi. (KE 28v15);*

*On **ikki farīza** alıḡ bu sebaḡ (MM 66/1).*

on b   : On be  .

Bu Z  'l-'ar   bin F  ru  'l-H  m  r   yolda sa    lar   o  up onda birisin alur erdi, on b    ki  i   br  h  m  ga yavu  d  lar, '  sr   old  lar,   br  h  m aydr. (KE 45r11).

  sim olarak

Yunu  nu buzar ne   bu on bi   tidi. (MM 76/1).

on sekiz: on sekiz

On sekiz k  n s  kel bold  . (NF 6/16);

Anda k    in     li       m vil  yeti  ne bard  , anda ornadı, on sekiz yıl tirildi yana bir riv  yetde kır   yıl. (KE 37v5);

  z k  rki  ne k  wend   erse   ul t  p on sekiz bedel yarma    a satd  lar. (KE 73r2).

y  girmi ~yigirmi: Yirmi.

    b  l H  b  lni   lt  rmi  de y  girmi ya  ar erdi. (KE 16r6);

Otnu   edizliki olarnu     arısı birle y  girmi   arı erdi. (KE 41r2);

Y  girmi y  ld  n son Ya'    b yalava   vef  t   ıldı. (KE 110v 11);

  a  an kim peyg    bar 'as yigirmi ya    a teggende Ab   T  lib H  d  ca h  atun  i peyg    bar 'as'  a c  ftlend  rd  . (NF 4/17);

Peyg    bar 'as yigirmi to  uz   az  t   ıldı. To  uz   az  tta   zi k  fir birle uru  tı, yigirmi   az  tta   ah  balar uru  tı,   zi uru  mad  . (NF 6/14);

...Ab   H  n  feke yigirmi a  a   urd  lar ta  ı zind  n  a sald  lar. (NF 186/13).

  sim olarak

Yigirmi bu altun tutar bil ulam (MM 188/4);

...ol o  ul  a   azz  r atad  lar, atasının atı S  lif erdi y  girmi ya  adı erse     li   ayd  : (KE 35v1).

y  girmi bir: Yirmi bir.

Z  'l-  arney  n y  girmi bir   ab  le  a sin ba  ladı . (KE 175r15);

Aymı  lar: erni   y  ti ya  ında ti  i t    er on b    ya  da res  de bolu, y  girmi bir ya    a tegi boy     ser kır   ya    a yetse 'a  l kem  l. (KE 193v13).

yégirmi üç: Yirmi üç.

Ol yégirmi üç yıl emgep körmedi tün uyqusın. (KE 2r12).

yégirmi~yigirmi tórt :Yirmi dört.

Bulardın edizliki yégirmi tórt arşun kaçan tamām boldı erse. (KE 62v14);

Adın soñ yigirmi tórt kün keçti Hüseyn habarı keldi. (NF 185/4).

yégirmi ~yigirmi bês: Yirmi bês.

İshāk tuğmışda kedin yégirmi üç yıl tirildi, yégirmi bês kün ağrıdı. (KE 56r10);

Kitāblarda andağ kelür kim Süleymān peygāmbar bir taht kıldurmuş erdi kim ol tahtnıñ uzunluğı yüz yığaç erdi, yigirmi bês yığaçda ādemiler oturur erdi...(NF 209/12).

İsim olarak

Yigirmi biş artsa maḥāz koy üçün (MM 213/2)

yégirmi ~yigirmi toқuz: Yirmi dokuz.

Bu yégirmi toқuz ḥarf birle tórt şaḥābeniñ medh sıfatı turur. (KE 202v7);

Peygāmbar ‘as yigirmi toқuz ġazāt kıldı. Toқuz ġazātta özi kāfir birle uruştı, yigirmi ġazātta şaḥabalar uruştı, özi uruşmadı. (NF 6/14);

otuz~ottuz: Otuz.

Hāḫ te‘ālāḫa zārīlīḫ kılıp derḥōst kıldım erse, Hāḫ te‘ālā kerem ve luṭf kıldı taḫı on namāz bağışladı, otuz namāz birle қayıttım. (NF 59/2);

Zekāt ottuz uyda buzağı irür (MM 217/1).

İsim olarak

Taḫı, Īsā peygāmbar ‘as yaşlıġ bolğaylar, Īsā peygāmbar otuz yaşar erdi. (NF 65/12).

ottuz altı: Otuz altı.

Eger ottuz altıġa tigse tiwe (MM 213/3).

kırk: Kırk.

Maşrıqdın mağrıbgā tegi kırk karı yér kavar erdi. (KE 5v20);

Kırk hadîşni benim hadîşlerimdin işitmegenlerke tégürse (NF 2/5);

Bu kırk koyda bir koy zekât keçse yıl/ Takı yüz yigirmi eger bolsa bil (MM 223/1-2).

İsim olarak

Zekât ottuz uyda buzağı irür/ Takı kırkda tana hüküm bu turur (MM 217/1-2).

Vâkı‘adın burun oğlu yegirmi yaşda erdi, yüz yıl ‘Üzeyr ölüp yattı bes oğlu yüz yegirmide bolur ‘Üzeyr kırkda. (KE 166r5).

kırk êkki: Kırk iki.

Tamuğka kirgen kâfirların terisinin qalınlığı kırk êkki arşun bolğay. (NF 66/9).

kırk üç: Kırk üç.

Hadîca razhâ kırk üç yaşar erdi. (NF 4/17);

Aymuşlar: Süleymân mülki tamâm boldı, yegirmi yêti oğlu kırk üç kıızı boldı. (KE 151r5)

kırk bês: Kırk bês.

Âdemde kêdin kırk bês yılda kêdin Şîşğa yalawaçlıq tegdi (KE 19v4);

Takı kırk bês yıl bês namâznı bir yunuğ birle kıldı. (NF 191/9).

kırk yêti: Kırk yedi.

Kırk yêti yıl da‘ vet kıldı tınlemediler (KE 29v10).

kırk sekiz: Kırk sekiz.

Bir tamı ruğâmdın erdi, eni kırk sekiz karı, biyiklikü üç yüz karı. (KE 147v10).

ellig: Elli.

Anda kēdin ellig yıl tirildi (KE 31r12);

Tegme bir rek‘atda ellig āyat okıyur erdi. (NF 198/15).

altmış: Altmış.

Ādemniñ başı altmış qarı kemeldi (KE 14r15);

Ādam peygāmbar ‘as’nuñ boğı altmış arşun erdi. (NF 65/11);

...taķı özi peygāmbar ‘as’ka altmış habeşī ķul taķı űküş nefis tonlar, hediyyeler ıda bērdi. (NF 79/14).

İsim olarak

Eger bolsa altmış bu oylar sanı (MM 221/1);

Biliñ kırķdın altmışğa tigrü ħisāb/ Munuñ tig niçe artsa her birisi (MM 218/3-4).

altmış bir: Altmış bir.

Altmış bir yıl ‘ömr sürdi. (KE 151v5)

altmış üç: Altmış üç.

Altmış üç yaşında erdi kim Peygāmbar ‘as dünyādın naķl ķıldı. (NF 6/15).

İsim olarak

On yıl Medīnede turdı, altmış üç yaşadı rebī‘ül-evvel ayınıñ on üçünçi künü duşenbe künü dünyādın bardı. (KE 198r16)

seksen: Seksen.

Seksen kişi müsülmān boldılar imān keltürdiler (KE 23v5);

Tamuğ içre seksen yıl ol bir namāz /ķazā ķılmıģında ‘azāb bolmaķı (MM 161/3);

Tamuğ içre seksen yıl ol namāz (MM 161/3);

Ey oğlum, borcum neçe bar, bilür mü sen? tēdi erse, cümle şaķāba saķıģ ķıldılar. Seksen yarmaķ borc çıķtı erse, ‘Ömer aydı rażhu: (NF 119/5).

seksen êki: Seksen iki.

*Bular **seksen êki** er erdiler.* (KE 246v11)

seksen bês: Seksen beş.

*Nûh kimidin çıkdı, ol kûn **seksen bês âdemî kırk er, kırk hatun Şâm vilâyetinde teniz kırağında bir kend kopardılar.*** (KE 27r11).

İsim olarak

seksen toköz: Seksen dokuz.

*Ol kêçe kamu hatunlarığa bardı **seksen toköz** hāmile bolmadı birisi hāmile boldı.* (KE 145v15).

yüz: Yüz.

*İdi ‘azze ve celle körkni **yüz ülüş** kıldı* (KE 7v13);

*Dāvūdnuñ **yüz yıl** ‘ömri tamām boldı.* (KE 19r19);

*Eger zâyi‘ bolsa tâvân kılgay-miz tēdi erse, Şafvân **yüz yarık** ‘āryat bērdi.* (NF 71/12);

***Yüz altun zekâtı** bu ikki buçuq* (MM 187/1);

Yüz tēwe sewünçi bēreliñ tēp. (NF 20/6)

İsim olarak

*...kayu nerseni otğa bērse yok kılur yana bērmez, ammā toprağğa bir owuç salsañ onnı **yüz** kılıp saña bērür.* (KE 9v1).

yüz yigirmi: Yüz yirmi.

*Ze‘um aydı: **yüz yegirmi yıl** boldı.* (KE 33r4)

*Düreyd athıg, uluğ yaşlıg, **yüz yigirmi yaşayur erdi, közi köemez erdi.*** (NF 69/15);

*Haqı tvı her kûn bu Ka‘be üzesinde **yüz yigirmi rahmat** endürür.* (NF 274/7).

İsim olarak

*Bolur **yüz yigirmi** munuñ yarısı.* (MM 201/2).

Muḥarrem ayında penç-şenbe kün êkindük namâzı vaktında vefât kıldı, yüz yêgirmi yaşap. (KE 56r11).

yüz otuz: Yüz otuz.

Hâbilde kêdin yüz otuz yıl keçdi Şiş tuğdı. (KE 17v17).

yüz kırk: Yüz kırk.

İdi ‘azze ve celle yüz kırk yalavaçnı olargâ ıddı. (KE 131r17).

yüz êllic: Yüz elli.

Hānadānnıñ havādārları yüz ellig yigit ıda bērdiler. (NF 183/17).

iki yüz kırk: İki yüz kırk.

İsim olarak

İrür ikki yüz kırk bu vesk birisi (MM 201/1).

tört yüz: Dört yüz.

İsim olarak

Bu tört yüzge tigrü kifāyet irür (MM 224/3).

miñ: Bin.

Eski Türkçe döneminde kitabelerde *bıñ* (nadir) ve *biñ*; ayrıca *miñ* biçimi bin sayısı ifadesi için kullanılmıştır. (Gabain, 1988: 74).

Ol taķı çerig bērdi. Ol çerig içinde miñ fıl bar erdi. (NF 42/2);

Miñ yıl tamuğķa ot yandurdılar, tamuğ kızardı. (NF 66/8);

Resūlķa idi birdi miñ mu‘cize (MM 35/3);

ķılur öz rāyıdın miñ türlü tedbīr (HŞ 426).

KK’de *min* (28b/10); *miñ* (Gü.’de 41/2) biçiminde geçmektedir.

on êki miñ: On iki bin.

‘Ömer vaktında on êki miñ minberde ḥaṭībıar minip cum‘a kün ḥuṭba aytur erdiler (NF 112/7).

ëki miñ ëki yüz kırk ëki: İki bin iki yüz kırk iki.

Âdemdin tûfânga tegi ëki miñ ëki yüz kırk ëki yıl erdi (KE 28r5).

yigirmi miñ: Yirmi bin.

Ol yëgirmi miñ kaçresi ermiş, ol künnin küjeki ermiş. (KE 77v10).

tört miñ: Dört bin .

İsim olarak

Birin sasa **tört miñ** bolur arşunu (MM 101/3).

ëllig miñ: Elli bin.

Kaçan çerig atłansa ellig miñ er kamuğı altun üzengülüg atłanur. (KE 124v2).

yüz miñ: Yüz bin.

Eger yüz miñ bâğ erse, men ol bâğnı saña fidâ kıldım. (NF 247/10);

Tegme bir öwün yüz miñ sayar erdi. (KE 13v16);

Mevlîniñ yüz miñ uluğ raħmı bar, toksan tokuznı kamuğ ‘âlemdaķı mü ’minlerge bérgüsü...(KE 17v7);

Nemrüdniñ kavminde yüz miñ er öwrülüp İbrâhîm yalawaçğa köñüllüg erdiler. (KE 44r19);

Eger yüz miñ bâğ erse, men ol bâğnı saña fidâ kıldım, maña kerekmez, tedi. (NF 247/10);

Zubeyr razhu ‘Âyişaka razhâ yüz miñ yarmaķ hediyye ıda berdi. (NF 253/6).

yüz yëgirmi dört miñ: Yüz yirmi dört bin.

On sekiz miñ ‘âlem içinde anıñ meñzi bolmasun tıp yüz yëgirmi dört miñ peygâmbere yiberdim. (KE 206v5).

tümen: On bin, binlerce.

Eski Türkçe döneminde *tümen* on bin ifadesi için kullanılmıştır. (Gabain, 1988:74). Karahanlı Türkçesi döneminde de on bin için *tümen* denmiştir. (Hacıeminoğlu, 1996:62)

*Ol duman teg köp **tümen** toğ turğuzup yüz miñ ‘arab /Kelmişinde bir avuç tofrağ atıban targuçı (KE 181v20);*

*Bu ol er turur kim kıyâmet küni bolsa âmennâ ve şaddağnâ **tümen miñ** ‘âşî anıñ dudak tepretmeki birle yarlıkağay. (KE 184r20);*

*Ĥaber birmişi tig arığ pāk kelām / **Tümen miñ** dürüd u taĥiyyet selām (MM 6/1-2);*

*Iđur miz **tümen miñ** dürüd bu zamān (MM 9/1).*

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Harezmi dönemi eserlerinden KE’de (1 yerde) ve MM’de (3 yerde) **tümen miñ** kullanımına rastlanmıştır. Dönem eserlerinden NF’de ve ME’de **tümen** kullanımı tanıklanmamıştır. Bunun yerine aşağıda görüleceği gibi *on miñ* tercih edilmiştir.

*HŞ’de hem **tümen miñ** hem de *miñ tümen* biçimleri kullanılmıştır.*

***Tümen** yıl yırğagıl bu şahlıqında (HŞ 3460);*

***Tümen miñ** âferin ol pāk cānıña (HŞ 125);*

*Bu bir yazuqqa ‘özüüm **miñ tümen** bar (HŞ 9380).*

Kıpçak sahası eserlerinden Gü.’de **tümen** için “binlerce, pek çok” anlamı verilmiştir: (Karamanlıoğlu, 1989: 381).

***Tümen** bülbul kılar ‘ışqında efgān (Gü. 235/2);*

*Kizleben koltuğında ‘ayb **tümen** /Ol muşibet küinde ay mağrūr (Gü. 105/3-4).*

on miñ: On bin.

*‘Abbās razhu aydı: Yā Abā Suyān, peygāmbar ‘as **on miñ** er birle keldi. (NF 49/4);*

*Men **on miñ** bahāturlarını öltürüp turur-men kāfirlardın tağı yağıldarın, anların uruğları cümlesi maña düşman tururlar. (NF 154/17);*

***On miñ** yarmağ Hasan atlığ kişi birle ıda bërse, Abū Ĥanīfe neerse sözlemedi erse yārānları aydı: (NF 187/2);*

*Melik buyurdı **on miñ altun** tağı miñ koy, eki yüz tewe yüz uy keltürdi, Ĥğcer birle kamuğnı Sāreğa bërdiler. (KE 47r2);*

*Melik ol sözde sewündi on tewe yüki buğday, on tewe, **on miñ kümüş**, on batman yıpar, on batman ‘anber, on batman kāfūr keltürüp bularğa bërdiler. (KE 63r14).*

on ikki miñ: On iki bin.

On ikki miñ arşun irür bir yıgaç/ Munuñ üçde biri açuñ boldı kaç (MM 101/1-2);

Aymışlar: Nemrüdniñ on êki miñ enbârı bar erdi tört miñi kamuğ un erdi, kızlık bolsa satmaq üçün. (KE 42v10);

Melik çerig yıgdı, on êki miñleride, on êki miñ er atlandılar.(KE 62v14);

Rāvilar andağ aydılar kim ‘Ömer vaqtında on êki miñ minberde hañıblar cum‘a kün huñba aytur erdiler, tēp. (NF 112/7).

Birleşik sayılar, çoğunlukla yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi büyük sayının yanına daha küçük olan getirilerek yapılmıştır. Ancak bazen sayı grupları arasına *tañı* ‘ve’ getirilmiştir. Buna benzer bir kullanım Eski Türkçe döneminde *artuñı* sözcüğü kullanılarak yapılmıştır. (bkz. s.18)

yigirmi tañı biş

Yigirmi tañı biş miñinde açuñ (MM 187/2).

kırk tañı altı

Tiwe kırk tañı altı bolsa sanı (MM 207/1);

altmış tañı bir

Eger bolsa altmış tañı bir tiwe/ Birür cez‘a biş yaş idi fermānı (MM 207/3-4);

toñsan tañı bir

Zekāt ikki hıñña birilse kerek/ Eger bolsa toñsan tañı bir tiwe (MM 210/3-4)

yüz tañı toñsan altı

tiwe yüz tañı toñsan altı kaçan / Eger bolsa tört hıñña birin revān (MM 214/1-2);

yüz yigirmi tañı tört miñ

Yana yüz yigirmi tañı tört miñi/Resül enbiyālar ikinçsüz öñi (MM 5/1);

Cümlesi miñ tañı altı yüz kişi erdi. (NF 30/3).

Ayrıca *ëllig eksük miñ yıl* ‘950’ (KE 22v9) biçiminde bir kullanımla da karşılaşmaktayız.

Kıpçak sahası eserlerinde asıl sayı ifadesi Harezmi döneminden çok farklılık göstermez. Bu farklılıklar çoğunlukla fonetiktir. Yapısal farklılık çok denebilecek kadar azdır. Ancak aşağıda görüleceği gibi bazı sayıların ifadesinde farklı yapılarla da karşılaştık:

bir igirmi ‘on bir’ (TZ 61a5) Bu kullanım Eski Türkçedeki sayı ifadesini hatırlatmaktadır, orada olduğu bu ifade ‘21’ değil ‘11’ için kullanılmıştır.

min (KK 28b/10; T 24a/7); *miñ* (Gü. 6/6; MG 104v:3; CC 117,20). Gerek Eski Türkçe ve gerekse Harezmi döneminde her zaman *miñ* biçiminde kullanılmış olan sözcüğün Kıpçak sahasında *min* biçiminde de kullanılmış olması ilginçtir.

tümen ‘10000’ (CC 120, 10; HŞ 3460); *tuman* (KK 74a/5) *tümen* yanında *on min* biçiminde de geçmektedir. (KK 73b/1; EH 143)

Karamanlıoğlu (1994: 100) on bin sayısı için “10000’den büyük sayı sözleri Kıpç. Metinlerinden yalnız **KK**’de geçmektedir. Bu eserde sayı sözleri 900 000 000’un karşılığına kadar çıkmaktadır. Ancak milyon (1 000 000) için verilen “**min min**” şeklinin Türkçede kullanılıp kullanılmadığı şüphelidir. Arapçadan tercüme yoluyla Türkçede bu rakamın böyle karşılanacağını gösterilmek istenmiş olacağı hatıra getirilmelidir.” demektedir.

Sekiz min (KK 73a/12);

Sekiz yüz min (KK 73b/6);

Sekiz min min (KK 74a/3);

Sekiz yüz min min (KK 74b/1).

3.2 Sıra Sayılar:

Eski Türkçe döneminde sıra sayılar şu şekilde görülmektedir: “ilki “birinci” (<il+ki), âñ ilk~ âñ ilki, ekin~ekinti “ikinci”, üçünç “üçüncü”, törtünç “dördüncü”, bişinç “beşinci”, yetinç “yedinci”, säkizinç “sekizinci”, tokuzunç “dokuzuncu”, onunç “onuncu”, bir yegirminç “on birinci”, vb.” (Tekin, 2000: 132).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıra sayı sıfatları aşağıdaki eklerle kurulmuştur:

a) +ndi/ +ndi: *ekindi, ikindi*

b) +nç: *birinç, ekinç, üçünç* vb.

c) +nçı/+nçi: *ekinçi, üçünçi, beşinçi*.

d) +lanç/ +lenç: Seyrek: *ekilenç, eklenç, törtlenç*.

e) +ılanç/ +ilenç: Seyrek: *törtülenç*.

f) +ılançı/ +ilençi: Seyrek: *törtülençi*. (Mansuroğlu, 1988: 156).

Çağatay döneminde sıra sayı sıfatları *+(ı/u)nçı /+(i/ü)nçi* veya *+lançı/+lençi* ekleriyle kurulmuştur. (Eckmann, 1988: 79).

Kıpçak Türkçesi döneminde *+nçı/ +nçi* ekleriyle kurulmuştur. (Karamanlıoğlu, 1994: 101).

Harezmi döneminde sıra sayıları asıl sayının sonuna aşağıdaki ekler getirilerek yapılmaktadır:

- 1) *+(X)nç* (yaygın kullanım)
- 2) *+(X)nçı/+(X)nçi* (yaygın kullanım)
- 3) *+lanç/+lenç*
- 4) *+lançı/+lençi* ekleriyle yapılmıştır.

Harezmi dönemi eserlerinden KE'de *+nçı/ +nçi* (Çağatay ve Kıpçak döneminde olduğu gibi), NF'de ise *+nç* (Eski Türkçe döneminde olduğu gibi) ekinin yaygın olduğunu saptadık: *altınç* (KE 4 yerde; NF 7 yerde)~ *altınçı* (KE 19; NF 1); *bêşinç* (KE 15; NF 5)~ *bêşinçi* (KE 24; NF 1); *ékinç* (KE 20; NF 39)~ *ékinçi* (KE 68; NF 17) vb.

Asıl sayı adlarında olduğu gibi sıra sayı adları da cümle içinde bazen ad bazen da sıfat olarak kullanılmışlardır.

ilk: Birinci.

ol aynıñ ilk tûni ay körmek ün kıldı. (ME 217/3);

ilk kat kökke yettük erse, Cere 'il aydı: Ey kök kapuğını saklağan ferîşteler, kapuğını açğıl! Têdi erse, ol ferîşte aydı: (NF 53/7);

...‘Azrâ 'il aydı: Cebrâ 'ilni ilk vaqt kökde kördüm kim ferîşteler cebre 'ilğa ta‘ ziyatınızni tegrür erdiler, anlar birle meşgûl erdi. (NF 88/13);

İlk kat sarâyda Mısr uluğların olturtdı, barça yipek tonluğ altun kırluğlar, ékinçi ewni yaşıll bezek birle bezedi beglerni olturtdı, üçünçi...(KE 101v2);

Mevlîdin ilk kat kök ferîştelerine yarlıg keldi yerge indiler kamuğı ay şüretlig, tağ tegresin tört yığaçlık yerge tegi tuttılarYana ékinç kat... (KE 121r 2).

Atı Ehnûh erdi üküş ders kılmış üçün İdrîs atandı, özi hayyât erdi enj ilk köñlek keçgen ol erdi. (KE 20r1).

İsim olarak

Yana aymışlar: Bözçide altı haşlet bar turur, *ilki* ol turur kamuğı sünni bolurlar, *ekinçi* cüvân-merd, üçünçi ğarib dost bolurlar. (KE 18r19);

Bu munça tınlıglarda *en ilki* çökürge helâk bolğay, anda kêdin adınları yoğalu başlağay. (KE 114v16).

evvel<A.: İlk, birinci.

Evvel sözcüğü KE’de aşağıda geçen kullanımlarında “birinci olarak, ilk olarak” anlamındadır. Bu kullanımı Çağatay döneminde de görürüz. *evvelgi* ve *burunğı birinçi*’den daha çok kullanılmıştır. (Eckmann: 81).

Yâ Muhammed sewünç saña Mevlî ta‘âlâ on nerse ‘atâ kıldı kim özge yalavaçlarğa bérmedi, ol on turur kim *evvel* kayu yerde Tenri ta‘âlâ atı çıksa senin atın anın atı birle atanur. *Êkinçi* ümmetiñni kamuğ ümmetlerniñ yağşırağı kıldı. (KE 194v10-11).

Ol nuşret Bedr toğuşı erdi, *evvel* sançış ol erdi, *ekinçi* yıl Uğud toğuşı erdi, münhezim boldılar, cühûdlar aydılar: (KE 227r15).

+nç ile kurulanlar

ekinç~ êkinç~ ikinç: İkinci.

Êkinç bâbı ħulafâ-i râşidîn tağı ehl-i beyt (NF 2/13);

Resûl ħağ *ikinç nass* işit ħabûl kı (MM 35/1);

Cebre ‘il ‘as tağı *êkinç ħata* bardı. (NF 61/17);

Ĥarişni kökke ağdurdı, anda yime üküş tã‘at kıldı erse *ekinç ħat* kökke ağdurdı. (KE 4v5).

İsim olarak

Yûsuf aydı: *eki ħağnı sağlayur-men biri yaratğan Allâh ħağkın êkinçi meni satğun alğan ‘Azizdin ħorğar-men*. (KE 80r20);

Ol êkki neerse turur: ...*Êkinç* ol benim ehl-i beytim turur. (NF 169/1).

üçünç~üçinç: Üçüncü.

Üçünç bâbı *hâk te‘âlâ hazratına yawungu edgü ‘ameller beyânı içinde turur.* (NF 10/14).

Üçünç kat *kök kapuğınğa tegdük.* (NF 54/4).

Üçünç cevâb: *ağın kışşalarda, ağın sözlerde, ağın âyetlerde kelmiş ammâ Yūsuf kışşası tükenginçe bu sürede keldi.* (KE 66r4).

İsim olarak

Aydı: *yâ Resûla’llâh dört yolu yawlağ emgendim. ...Üçünç Yūsufnı karındaşları bêlin bağlap quduğğa iddılar, quduğ yarımğa tegdi erse yipini kesdiler.* (KE 71r17).

törtünç: Dördüncü.

Törtünç bâbı *hâk te‘âlânıñ hazratıdın yıratğu yawuz ‘ameller beyânı içinde turur.* (NF 2/15);

Törtünç cevâb: *ağın kışşalarda yat kişiler arasında erdi ammâ Yūsuf kışşası ata, ana tağı oğlanları arasında erdi.* (KE 66r5).

İsim olarak

Aydı: *yâ Resûla’llâh dört yolu yawlağ emgendim ...Törtünç Uğud toquşında seniñ mübârek tişinge taş tegip kan akmışda yarlıg boldı.* (KE 71r17-19).

bêşinç: Beşinci.

Bêşinç kat *kök kapuğunğa tegdük erse.* (NF 55/14);

...üçünçi yıl Bedr toquşı boldı, dörtünç yıl Uğud toquşı boldı, bêşinç yıl Bedr-i Şuğrâ sançışı boldı. (KE 221r5).

İsim olarak

Bêşinç suw baqası *Nemrûd otinga su keltürmiş üçün.* (KE 13v4).

Bêşinç Mûsî habîbdin *başka dîdâr tiledi bérmedi.* (KE 122v13).

altınç: Altıncı.

Altınç fâsl peygâmbere ‘as Mekkege kirmekiniñ beyânı turur. (NF 36/2);

Bu kitâb tamâm boldı târih yêti yüz altmış birde şehru’llâhi mübârek cumâda ’l-ûlâ ayınıñ altınç küninde erdi. (NF 443/15);

Yana altınç kat kök ferîşteleri indi, olarnı egirdiler. (KE 121r13).

İsim olarak

...üçünç Yehūdâ, törtünç Lâvî, bēşinç Cād, altınç Dān yētinç Yefşār, sekizinç Yestāhir, toközünç Zibātūk. (KE 73r21).

seksinç~sekizinç: Sekizinci.

Seksinç fâsl uçmañka taķı tamuğka teferrüc kılmaķı beyânı turur. (NF 60/14);

Ol kün zū ’l-ħicce ayınıñ seksinç kün erdi. (NF 213/3);

Sekizinç kün Cebra’ıl keldi yarlıg tegürdi. (KE 46v13).

İsim olarak

Ya’ķub oğlanları evvel Rübîl, ékinç Şem’un, üçünç Yehūdâ, törtünç Lâvî, bēşinç Cād, altınç Dān, yētinç Yefşār, sekizinç Yestāhir, toközünç Zibātūk ba’zı rivāyetde Riyālün tēmişler. (KE 73v1).

toközünç: Dokuzuncu.

Toközünç yıl Ebū Bekr rażiya’llāhu ‘anhunı mevsimğa uluğ kıldı. (KE 221r7).

İsim olarak

Ya’ķub oğlanları evvel Rübîl, ékinç Şem’un, üçünç Yehūdâ, törtünç Lâvî, bēşinç Cād, altınç Dān, yētinç Yefşār, sekizinç Yestāhir, toközünç Zibātūk ba’zı rivāyetde Riyālün tēmişler. (KE 73v1).

onınç~onunç: Onuncu.

Onınç fâsl peygâmbere ‘as vefâtınıñ beyânı içinde turur. (NF 77/4);

Onunç yıl ħacc-ü’l-vidā’ boldı. (KE 221r7).

İsim olarak

Mevlî ta'âlâ Mûsîğa on êki sebebdin dîdâr körgüzmedi: ...Onunç: konaklarga ew eyesi burun kıymetlîğ ni' metler keltürmes. (KE 123r3).

on birinç: On birinci.

Rebî'ü'l-avval ayının on birinç kûn yekşenbe kûn erdi. (NF 6/16);

On birinç oğlın üdürüp ulyu turgan Ya'kûb ol (KE 61v7).

on êkinç: On ikinci.

Rebî'ü'l-avval ayının on êkinç duşenbe kûn tuğdı. (NF 4/11).

İsim olarak

Mevlî ta'âlâ Mûsîğa on êki sebebdin dîdâr körgüzmedi: ... On êkinç: dîdâr qoldı bérmedi, eger bérse su 'âl mükâfâtı bolğay erdi. (KE 123r8).

on yétinç:

On yedinci'Ömer aydı: men 'Amr bini'l-'Âşnı öltüreyin, tēp kılıçların aldılar, qarār bértiler, târiḥқа kırқ ramažān ayının on yétinç kēçesinde tegme biri sözleşgen yerge barıp bularnı öltürmek boldılar. (KE 241v19)

on seksinç: On sekizinci.

Zu'l-ḥicce ayının on seksinç kûn, cum'a kûn erdi. (NF 136/8).

kırkınç: Kırkinci.

Bu ḥatun kırkınç kûn öler, taḳı dār-i fenādın dār-i beḳāğa riḥlat qılır. (NF 233/13);

Bu şehādette kēdin kırkınç kûn erdi, sarāy içinde ḥamr içip esrüp raḳş qılurda mubrez tapa sekriyü oynayu kirdi. (KE 248v10).

+**(X)ncı** ile kurulanlar

İsim olarak

birinci

Yalnızca KE’de ve orada da bir yerde geçmektedir.

*Meniñ ümmetlerimdin altı türlüğ kişilerni kıyâmat kün tamuğ içinde ol
çuğurga salgaylar. **Birincisi** sulţânlar ileğinde bu mundağ yolluğ turur tégenni. (KE
41v12).*

ëkinçi~ ikinci

***İkinçi** su’âlim resûl hağ irür (MM 32/1);*

*ammâ üç nersedin tefâvütleri bar, biri ol kim ferîstelerdin turur tağı perîler
milletidin, **ëkinçi ferîşte** Nâzîlek atandı perîlerdin. (KE 4r7).*

İsim olarak

*Mazalandı anıñ birle tölendi iş **ikinci** évrüldi. (ME 182/6);*

***Èkinçi** üze hem diyet vâcib bolmas. (NF 189/3);*

*Bözçide altı haşlet bar turur, ilki ol turur kamuğı sünñî bolurlar, **ëkinçi** cüvân-
merd, üçünçi garîb-dost bolurlar. (KE 18r20).*

üçünçi~üçinçi

*Yana ékinç nevbet mundağ boldı tağı **üçünçi nevbet** mundağ aḫvâl boldı.(NF
155/15);*

***Üçinçi** yol hağķî ol turur kim mu’mirlarnı eḡgülıkke buyursañız tağı
yamanlıkdın men’ kılsañız. (NF 305/5);*

***Üçünçi kök** kızıl yâķütdın turur, atı Kîdem, ferîsteleri böri şuretlığ, uluğları
Kökbâyıl atlığ. (KE 3v14).*

İsim olarak

***Üçinçisi** ol kim zînhâr kuşlûğ namâzını qoḏmağıl, tedi erse. (NF 261/11);*

*Bu kün munça ḡalâyıq yawuz yaḡş, mü ’min kâfir Nûḡ oğlanlarındın tuğdılar,
uluğ oğlı Sām, ortañcısı Hām, **üçünçisi** Yâfeş. (KE 27r16).*

törtünç~törtinçi

*Bu yılan **törtünçi** kişi üzesinge tüşti. (NF188/15);*

***Törtinç Faşl** ‘Alī razhu’nuñ fażâyili beyânı içinde turur: (NF 137/7);*

***Törtünçi kat** kök aq yinçüdin turur, atı **Qıdem**, ferışteleri böri şüretlîğ, uluğları **Kökbâyıl** atlığ. (KE 3v15).*

İsim olarak

*Bözçide altı haşlet bar turur, ilki ol turur **kamuğı** sünnî bolurlar, **ekinçi** cüvân-merd, üçünçi ğarîb-dost bolurlar **törtünçi** köñülleri kiçig bolurlar. (KE 18r21);*

***Törtünçüsi** âdem oğlı erte ne kılğusı turur taķı ne **kazğangusı** turur, anı taķı kimerse bilmez. (NF 234/10).*

bêşinçi

***Bêşinçi kök** altundın turur, atı **Rikfâ**. (KE 3v17).*

İsim olarak

***Bêşinçisi** ol kim âdem oğlı **kayu** yerde ölerini taķı kimerse bilmez. (NF 234/10);*

*Resûl ‘aleyhi’s-selâm aydı: meniñ ümmetlerimdin altı türlüğ kişilerni kıyâmat kün tamuğ içinde ol **çukurğa** salğaylar. ...**bêşinçi** muḥabbeşler kim arığsız iş kılurlar. (KE 41v15).*

altınçı

***Altınçı kat** kök sarığ yâkutdın turur. (KE 3v19).*

İsim olarak

*Resûl ‘aleyhi’s-selâm aydı: meniñ ümmetlerimdin altı türlüğ kişilerni kıyâmat kün tamuğ içinde ol **çukurğa** salğaylar. ...**altınçı** sekrılık yoldın māl kazğanıp adın yolda **harc** kılğanlarını. (KE 41v16)*

sekizinçi

***Sekizinçi cevâb**: bu kışşa ‘ışķ birle tamām boldı. (KE 66r11).*

İsim olarak

Yâ Muhammed sewünç saña Mevlî ta‘âlâ on nerse ‘aâtâ kıldı kim özge yalavaçlarğa bérmedi, ol on turur...**sekizinçi** ganimetni saña helâl kıldı, burunķı şerî‘atlarda helâl ermes erdi. (KE 194v9-17).

onunçı

Receb ayının **onunçı kün** kimige kirdi, altı ay kimide erdi, kırk kün tün yağın yağdı, yêrdin suw çıķdı. (KE 24r14);

Aydı: tañ birle kopsañız yüzleriñiz qarargay, ékinçi kün sargayla, üçünçi kün qarargay, **onunçı kün** belâ kelgey têp melik katıdın çıķtı. (KE 153v14).

İsim olarak

Ğamuğları bir anadın, **onunçı** ‘Abdu’llâh tuğdı adın anadın, ğamuğdın ‘Abdu’llâhnı artuķraq sewer erdi, ğur‘a saldurdı ğayunuz atıñğa çıķsa anı ğurbân kılayın têp. (KE 50r7).

on birinçi

On **birinçi kün** münâcât kıldı İdiyâ ğayu yazuķ birle meni ğınayur-sen, ğonuk ığmas-sen. (KE 59r21);

İbrâhîm aydı: İdiyâ tewbe kıldım **on birinçi kün** on éki kişi kôrklüg yüzlüg, kiçig yaşığ yigitler ğadırga kirip keldiler. (KE 59v2).

on törtünçi

Yüzleri **on törtinçi tünki** tolun ay tég bolğay. (NF 65/14).

ottuzınçı

Berât **ottuzınçı tüninde** ğamuğ/kerek çıķsa taşğa kiçig hem uluğ (MM 164/1).

+1Anç ile kurulanlar

èkkilenç

Èkkilenç erim ‘Azîz ğannîn erdi belğülüg/ Tirig erkeñçe tûkelge ğâhîr erdi ğunneti (KE 110v2).

törtülenç

Üçinç başka mesh it takı **törtülenç** (MM 70/3).

+lAnçİ ile kurulanlar

ikilenci~iklençi

Yaraştılar yakıştılar başladı anı, **ikilenci** başladı anı (ME 136/7).

Sekkiz oğlan arasında sanasañ **iklençisi**. (KE 53v19);

Oğlan arasında sanasañ **iklençisi**. (KE 53v19);

Kıpçak sahası eserlerinde de sıra sayı ifadesi sayı adlarının sonuna *+ınçı/+inçi* ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

ikinçi~ekinçi (CC 61, 16; EH 18); **ikkinçi** (TZ 61b 2);

üçünçi (CC 125, 10; EH 8; TZ 61b 2; HŞ 2908); **üçünç** (HŞ 392);

törtünçi (CC 75, 16; TZ 61b 2); **törtinçi** (HŞ 2908); **törtinç** (HŞ 159);

bişinçi (HŞ 2909);

sekizinçi (CC 122, 22); **seksinçi** (EH 144; HŞ 4061);

yigirminçi (EH 144, KK 75b/6);

on birinçi (EH 144; TZ 61b 9; KK 75b/5);

on ikinçi (EH 144; TZ 61b 2; KK 75b/5);

Aşağıda örneklerde görüleceği gibi bazı özel örneklerde vardır:

birinçi (KK 75a/7) bunun yanın da *birinci* ifadesi için **birinçi** (KK75a/9; 75a/10) sözcüğü de kullanılmıştır. Dönemin diğer eserlerinden MG, CC ve Gü.'de *birinçi* kullanımına rastlamadık. Gü.'de *ilk* (15/6; 292/3; 338/7), CC'de ise *burun* 'önce' sözcüğünün *birinci* anlamında da kullanıldığına tanık olmaktadır (CC 125, 8). CC'de ayrıca *burunçi* 'birinci' kullanımına da rastlanmaktadır (CC74,6).

İlkinçi (EH 144; TZ 62b 2). Özellikle Eski Türkçe döneminde *birinci* yerine 'ilki, en ilk, en ilki, baştınkı' biçimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. (Tekin, 2000:132; Gabain, 1988: 75). Kıpçak sahasındaki bu *ilkinçi* biçimi *ilk* sözcüğün 'birinci' anlamında kullanıldığının unutulup üzerine tekrar aynı anlamı veren ek getirilmesi şeklinde açıklanabilir.

Kıpçak gramerlerinden TZ'de *birinçi* denilemeyeceği çünkü *'-inçi'* sözcüğünün 'kendisinden öncesi bulunan sonuncu' anlamına geldiği söylenmektedir. (TZ 61b) Kıpçak sahasında ve daha önceki Türkçe metinlerde de *birinci* yerine

‘baştınkı, başlapkı, ilki, en ilki’ biçimlerinin kullanılmış olması TZ’de verilen bilgiyi doğrular niteliktedir.

3.3 Üleştirme Sayıları:

Asıl sayı adlarından, üleştirme sayı adları türetimi, başlangıçta yalnız *+ar/+er* ile sağlanmaktaydı. *+şar/+şer* biçimi hece bölünmesi *be-şer* biçiminde olan *beş-er*’in etkisiyle ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede *+şAr* ve *+Ar*’ın yanında *+rAr* biçimini de görmekteyiz. (Gabain, 1988:75)

Harezmi döneminde de üleştirme sayı adlarının türetimi asıl sayının üzerine *+Ar/+şAr* ekleri getirilerek yapılmıştır.

birer

Tegme bir tınlıgdın birer cüft alıp kimige kivürgil (KE 24r22);

Ağuluğ êtni çeynep bıraktım erdi, andın bërü birer vaqtlarda zaḥmat bërür erdi maḡa. (NF34/12);

Peyğambar ‘as’nuḡ mescidiḡe mescidniḡ yaḡın ḡonşıları birer ḡapuḡ açıp turur erdiler. (NF 91/17);

Biliḡ bilmiş üçün ‘âlimler birer/ Öḡinler ḡāşıl tıp tekellüf ḡurar (MM 394/1-2);

ḡarfleri birin birin tēdi ‘birer birer’ (ME 104/3);

kelime ḡarflerini birin birin tēdi (ME 190/7).

Bu yapı Çağatay döneminde de görülmektedir. Sayı adının üleştirme ifadesi vasıta durumuyla da yapılmaktadır:

Moḡulnuḡ ḡapḡunḡısı birin ikin ḡerignḡ ḡēynidin kelip (B 19b:1); *ba‘zılarını birin birin vilayetḡa perīşān ḡıldı.* (B 10a:3) (Eckmann, 1988:81).

êkişer

Ḳamuḡı Ze‘rge ḡawuşdı, tegme biri êkişer oḡulḡa yüklüḡ boldılar. (KE 78v4).

êkkişer

Bir yılḡa tegi êkkişer rek‘at namāz ḡıldı. (NF 10/13).

Zarf olarak

Ey mu‘minler, cüflenin ol kim sizke hoş kelgey hatunlardin êkkişer takı üçer cüftlenin. (NF 192/17).

üçer

Fir‘avnı helâk kıldım könmediñiz. İmdi tegme biriñiz üçer kök yelük kılp bir sağdın biri soldın ilgeri arda asıñ. (KE 125r4).

Zarf olarak

Hatunlardin êkkişer takı üçer cüflenin takı törter cüflenin (NF 193/1).

onar

Zarf olarak

‘Abdu‘llâh atıñğa çıksa yana on tewe arturuñ kur‘a salıñ bu tarık birle onar onar arturuñ. (KE 50r15).

yüzer

Mekkenin uluğlarınğa yüzer yüzer tewelêr bérđi. (NF 75/12).

Kıpçak sahasında da Harezmi döneminde olduğu gibi üleştirme sayı sözleri asıl sayı adının sonuna *+ar/+er* eki getirilerek yapılmaktadır.

birer (TZ 17b9; KK 75b/12); *birerde* (CC 59, 10)

ikkişer (TZ 61b13)

üçer (TZ 61b13; KK 75b/13)

dörter (TZ 61b 13)

beşer (TZ 62a1)

altışar (TZ 62a1)

yedişer (TZ 62a1)

3.4 Ortaklık Sayıları

Harezmi döneminde topluluk sayı adları Eski Türkçe döneminden beri sayı adlarına gelen *+(A)GU* eki ile yapılmaktadır. Ancak seyrek de olsa ekin *+Av* ve *+IA* biçimine rastlanmıştır (*+(A)GU* ekinin diğer türetimleri için bkz. Addan Ad Yapımı).

biregü

Biregü Resül ‘aleyhi’-selāmğa keldi aydı: (KE 18r9).

birev

Yana birevni saldılar anıñ birle ‘ahd kıldılar. (KE 173v12).

ikegü~ikigü~ékegü

İkegü yapuşdı aña, yapşundı aña. (ME 139/1);

Yavuk keldürdi ol ikigüni aldamağğa. (ME 106/4);

Ĥavvânıñ elgin tutup ékegü bardılar. (KE 13v10).

ücegü

Ol taķı Süheyl atlığ kimerse, bu ücegü çerig başlap çıķtılar. (NF 39/13);

Hüd peygāmbar du‘āsı birle Mevlī ‘azze ve celle olarğa üç yıl yağın ığmadı ‘aciz boldılar, ücegü kurbānlar kılıp yağın tileyü barmış erdiler. (KE 29v20);

Yūsuf sordı kim neteg gāyib boldı? Ücegü bir yolu cevāb aydılar. (KE 94r8);

ücele

Ĥoyçı ücelesin alıp bardı elge ĥaber bérđi, ĥoyçını melikge élttilerYünuznıñ ĥaberin aytu bérđi. (KE 157v17);

Mevlī ta‘ālā bu āyetni ığtı kim ĥavluhu ta‘ālā ücelesin öldürdiler. (KE 221v20; 2 yerde).

törtegü

Ĥaçan kim bu törtegü boyğa yettiler erse. (NF 337/8).

bêsegü

Yesĥūriler bêsegü tédiler, altınçıları it. (KE 179r16);

İmdi bilgil kim ol kimi on ĥarındaşnıñ erdi atalarındın mīrāş tegmiş, bêsegüsi kimide işleyür erdiler taķı bêşisi işlemes erdiler. (KE 130v11).

altaġu

*Aydı: İlāhī imdigeçe biregü erdi yana **altaġu** aña eş boldılar, anlar yètti men bir, neteg kılayın? (KE 86v18).*

onaġu

*Melik aydı: ne boldı çerig üni kelmek boldılar . Aydılar: ey Melik, ol **onaġu** ün kıldılar ol ündin on éki miñ er kamuġı öldiler. (KE 64r15).*

onula

*Olar keldi erse katılman, sançışğa keldiler erse barıñ **onulasınıñ** başın kesip maña keltürün. (KE 64r8 tek yerde).*

Topluluk sayı adları Kıpçak sahasında +agu/+egü; +av/+ev ve +avu/+avu ile yapılmaktadır:

***biregü** (EH 115); **birevü** (EH 116); **birev** (TZ 61b10);*

***ikegü** (EH 114); **ikevü** (EH 116); **ikkev** (TZ 61b10);*

***üçegü** (EH 114); **üçevü** (EH 116); **üçev** (TZ 61b10); **üçöv** (CC 145,4);*

***dördegü** (EH 114); **dördevü** (EH 22);*

***bişegü** (EH 114); **bişevü** (EH 116);*

***altaġu** (EH 22); **altavu** (EH 116);*

***seksegü** (EH 116); **seksevü** (EH 116);*

***toksavu** (EH 116).*

3.5 Kesir Sayı Adları:

yarı: Yarı. krş. **yarı**

***Yaru** kılışdı anın birle mālını (ME 116/5);*

***Ay yarusı** öcin aldı andın yıldıradı (ME138/1);*

***Meñin mālın mülkümnin nihāyeti yok yarusını** saña bèreyin tēdi. (KE 45v14);*

*‘Oşmānnı bir kılıç birle urdı erse, hatunı ‘Oşmānnın üzesinge tüşti erse, anı taķı kılıç birle urdılar; eyesinin **yarusı** kesildi. (NF 135/16);*

***Taķı** bir kata aygıl, cümle mālının **yarusını** saña bèreyi, tēdi erse...(NF 212/5);*

Bakar men, bir şahş bar, meḥāsini yarısı aq turur taqı yarısı qara turur. (NF 54/16).

İrür ikki yüz kırk bu vesq birisi/ Bolur yüz yigirmi munuq yarısı (MM 201/2);
Eger iki artsa ‘öşür yarısı (MM 218/1).

yarım: Yarı, tek, buçuk.

Sārede kēdin İbrāhīm ēki yarım yılda vefāt kıldı. (KE 56r9);

Ēki yarım yaşıq, kızıl qaşqa, tört adaqı sököl buzağusı bar erdi, anı yawlaq sewer erdi. (KE 59v6);

Aydılar: anı öltürse yarım mālımıznı aqa bergey-miz tēdiler. (KE 37r1);

Mundağ ‘aziz elig yarım altın üçün kesilür, mundağ qatıq kın bolmağay. (KE 96v19);

Yēlge Süleymān aydı: bizni ıda yetgürgil. Yēl üç yarım künde yetgürdi. (KE 142r3);

Telimleri aqa tapundılar toquz yarım sıbt kamuğ secde kıldılar. (KE 126r11)

Qaçan kim Umayya i’bnü Ḥalaf ‘al yarım batman kızıl altunnı aldı erse, sewnü bardı. (NF 97/12);

Anıq üçün imān ēkki yarım turur: Bir yarımı şükür taqı bir yarımı şabur turur tep aydı. (NF 324/14);

Seferdin eger bolsa eksük ‘azim /Tutuş yıl yürise muqim ol yarım (MM 177/2);

İki kāfiyelü kıldı beytni, yarım beyt aydı (ME 80/8);

Sözleşik sörçek iki yarım kılışdı (ME 112/1).

ikki buçuk

Yüz altın zekātı bu ikki buçuk. (MM 187/1).

Üçd/te bir

Vaşıyyet kıldı aqa üçde bir malnı. (ME 62/4-5);

Tünnüq üçte biringe tegi namāz kıldı, tegme bir rek’atda ellig āyat okıyur erdi. (NF 198/14).

törtde biri

Ülüş biri *törtde birini* birür (MM 217/14).

bêşde birin

Ķārūnga aygıl mālının *bêşde birin* çıgaylarga bērsün. (KE 125v2).

onda biri

Eger ҡalsa bilgil bu *onda biri* (MM 111/3);

Bu Zü'l-'arş bin Fāruku'l-Ħamiri yolda sakçılar ҡođup *onda birisin* alur erdi. (KE 45r11);

İsmā'īl ma yalguz tileseñ biz munda keleliñ, yıl sayu yılķı ҡaradın, māl tawardın *onda birin* bu oğlanga bēreliñ tēdiler. (KE 49r4).

Kıpçak sahasında:

yarum (KK 72b/4);

yarum yarısı 'çeyrek' (KK 72b/8);

törtde bir (HŞ 4619);

yüzde bir (HŞ 405).

Kıpçak sahasında yapım eki gibi işlev gören bir '+gul/+gül' eki sayı sözlerine gelerek onlara '-lenmiş, -li' anlamı vermektedir:

birgül (TZ 62a4);

ikkigül (TZ 62a4);

üçkül (TZ 62a4);

törkül (<törtkül) 'quadratus' (CC 74,3); *dörtkül*, *dördül* 'kare' (TZ 33a8) Bu kullanım DLT'de *törtgül* (-gil) 'dört köşeli, murabba' (DLT III417-12) ve Uygurca Altun Yaruk'ta *törtgil* biçimiyle geçmektedir. (AY 544/8; n477/2).

3.6 Katlamalı Sayılar:

Eski Türkçe döneminde katlama sayıları üç biçimde yapılmıştır. Asıl sayı + yolu (*tört yolu* 'dört kez'); asıl sayı + ҡata (*beş ҡata* 'beş kez') bazen de asıl sayılar tek başlarına da katlama sayısı olarak kullanılmıştır. (Tekin: 134)

Harezmi dönemi eserlerinde katlama sayıları asıl sayı + ҡata ~*ҡatla*~ *ҡat*~*yolu*~ kez ile ifade edilmiştir. Ancak dönem eserlerinden KE'de yalnızca *ҡatla* tercih

edilirken, NF’de *ḡata* kullanılmıştır. MM’de *ḡatla* biçimi kullanılmamış fakat *ḡata* ve *yolı* biçimleri de yalnızca bir yerde geçmiştir. ME’de ise *ḡatla*, *ḡata* ve *yolı* biçimlerine rastlanmaz burada katlama sayı ifadesi *ḡat* ve *kez* ile ifade edilmiştir.

ḡat: Defa, kez.

İki ḡat kıldı nemeni (ME 23/7);

ḡat kıldı berneni (ME 82/2).

ḡata: Defa, kere.

Andın soḡ elgini köterdi taḡı üç ḡata aydı: (NF 12/11);

Taḡrı te‘āla raḡmat ḡılsun atam Nūḡ peygāmbarka! Her künde kavmi anı on ḡata urur erdiler. (NF 13/2);

Żarūretsizin bir namāznı ḡāzā/ḡılur bolsa yētmiş ḡata ol zinā (MM 162/2).

ḡatla: Defa, kere, kez.

Aymışlar: Cebā’il ‘aleyhi’s-selām ol şūret ūze yaratılmış turur kim ēki ḡatla ōzin körgüzdi. (KE 209r18);

Ebū Bekr ayakın tartmadı. Aymışlar: yēti ḡatla tiktı. (KE 220r15).

kez: Defa, kere, kez.

Köp kez du‘ā kıldı du‘ā ḡılḡan (ME 97/4).

yolı: Defa, kere, kez.

yolı sözcüğüyle katlamalı sayı yapımı Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca MM’de (1 yerde) ve KE’de (yaygın) geçmiştir.

Munuḡ tig ḡoyunḡu kerek üç yolı/ Taḡı sürgü arḡa köküz baḡ ḡolı (MM92/1)

Aydı: yā Resūla’llāḡ tōrt yolı yawlaḡ emgendim. ...Üḡünḡ Yūsufnı ḡarındaḡları bēlin baḡlap ḡuḡuḡḡa ıddılar, ḡuḡuḡ yarımıḡa tegdi erse yipini kesdiler. (KE 71r17);

...bir ferīşte keldi Tenḡrı fermānı birle ḡābılınḡ adaḡın tutup yēti yolı maḡrıḡdın maḡrıḡḡa tegi ōwürdi, yerge ḡaldı, helāk boldı. (KE 17v15);

ḡamuḡları sewinüp baḡ kötürdiler, ḡanda‘ bin ‘Ömer aydı: tegme yılda bir yolı kelip muḡa secde ḡılınḡ tēdi. (KE 32r16).

...peygāmbar ‘as aydı: Cümlesiñe **bir yolı** du‘ā kılğıl kim bu sâ‘at seniñ du‘āñ
hazratta maqbûl turur. (NF 316/9);

‘Ömer razhu aydı: Ol kimerseler cümlesi **bir yolı** kirse, ewke
sığışmağaylar...(NF 109/14)

NF’de geçtiği 6 yerde de **bir** sayı sözcüğüyle kullanılmıştır.

KE’de **yol** ‘defa, kere’ sözcüğü 4 yerde **bu yol** ‘bu defa’ anlamında
kullanılırken bir yerde asıl sayı +yol biçiminde kullanılmıştır:

Mūsī yalavaç Benī İsrā‘īl birle Tih yābānıda qalmışda İdi ‘azze ve celle
Mūsīğa bir taş ıdmuş erdi, mōşük şüretliğ **on eki yol** suw andın çıkar erdi. (KE
131v13).

Kıpçakça gramerlerden TZ’de ‘kez, kere, defa’ anlamında **keret** ve **kaz**
geçmektedir. Eserde “Türkmenler buna **katla** derler” diye bir not vardır. (s. 67)

Dönem eserlerinden Gü.’de **kez** ve **kere**’nin tercih edildiği görülmektedir.
kata sözcüğü bir yerde geçmekte ve orada da sayı sözcüğüyle değil **tün** sözcüğüyle
eylemin zaman süreci içinde sürekli yapıldığı ifade edilmiştir.

Kiçe kārwan tün **kata** yürüp seher vaqtın kilip (Gü. 126/8);

Tuz itmekni unutmas kelb **kere** yüz (Gü. 349/1);

Salıñ saldılar bir **kez** batıp çıkdı ikinçi (Gü. 34/7);

Seni bir yirde ikki **kez** kim irse körmüş yok. (Gü. 121/5).

KK’de gerek Harezmi gerekse Kıpçak sahasında görülen kullanımların
hiçbirine rastlanmamıştır. CC’de **kez** ve **kat** biçimleri kullanılmıştır:

bir kez (128,6); **bir kat**; **ekki kat** (73,30- 74,1)

MG’de **katla** ve **kez** kullanılmıştır:

Andın sonra üzengünü **bir katla** burğıl (10r:9);

bir kez (MG 16r:2; 33r:6, yaygın); **eki kez** (MG 54v:9; 112r:6); **üç kez** (MG
17r:1).

VII. EDATLAR

VII. EDATLAR

Başlı başına anlamları olmayan, *ad*, *zamir* ve *sıfat-fiillerden* sonra gelip, bunlarla cümlelerin diğer öğeleri arasında *zaman*, *mekan*, *yön*, *tarz*, *benzerlik*, *başkalık* vb. ilgileri kuran ve böylece kendi anlamları sezilen sözcüklerdir.

Edatlar, ulandıkları sözcük ya da sözcük öbekleri ile ya zarf ya da zarf öbeği oluşturmuş olabilirler.

Edat konusunda farklı anlayışlar vardır. Biz de edatları incelemeden önce bu görüşlerden bazılarını vermekte fayda görüyoruz.

Deny (1941:872) *edatlar* altında *bağlaç*, *ünlem* ve *ilgeç* konularını ele almıştır. Deny ‘ilgiçler’ adını verdiği edatları kullanışlarına göre beş bölümde incelemiştir.

Kononov (1956:663-664) *sonekler* (postposition) bölümünü *edat sonekler* ve *isim sonekler* olarak ikiye ayırmış, *edat sonekler bölümünde* edatları incelemiştir. Ayrıca *Edatlar ve Modal Sözcükler* bölümünde, edatların bağlaçlardan ayrıldıklarını, çünkü edatların sözcük ve tümcelere türlü anlam incelikleri kattığını söylemiştir.

Ergin’e göre edatlar *ünlem edatları*, *bağlama edatları* ve *son çekim edatları* olmak üzere 3 türdür. Ergin daha sonra bunları da kendi aralarında bölümlendirmiştir.

Ediskun (1993:284) “Edatlar başlıbaşına anlamları olmayan ancak cümlelere girdikleri zaman türlü anlam ilgileri kuran ve böylece kendi anlamları sezilen kelimeler olduklarına göre, durum ekleri ile zarf türeten ekleri de edatlar arasında incelemekte hiçbir sakınca yoktur.” demektedir.

Hacıeminoğlu edatları ona ayırmıştır:

1) Çekim edatları 2) bağlama edatları 3) kuvvetlendirme edatları 4) karşılaştırma-denkleştirme edatları 5) soru edatları 6) çağırma- hitap edatları 7) cevap edatları 8) ünleme edatlar (ünlemler) 9) gösterme edatları 10) tekerrür edatları

Biz çalışmamızda *edatları* sözcükler arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan sözcükler olarak değerlendirdik. Bundan hareketle *bağlaçları* ve *ünlemleri* görev açısından edatlardan farklı oldukları için bu başlığa dahil etmeyerek konuyu *çekim edatları* ve *kuvvetlendirme edatları* başlıkları altında inceledik.

1. ÇEKİM EDATLARI

1.1 *açın~eğin* <*ağ-ı-n: Başka, -den başka.

*ad- “başka türlü olmak” fiilinden –n zarf-fiil ekiyle türemiş bir yapıdır. (EDPT: 60; Gabain, 1988:90). Sözcük *açın ~eğin* biçimleriyle Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de geçmektedir. Burada da *eğin* biçiminin edat görevinde kullanılmadığı *açın*’ın ise sıfat görevinin daha yaygın olduğu görülmüştür.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Bir ewlükdin açın müsülmân yok mu erdi. (KE 60r12);

‘Umlâkdin *açın* hîç kimerse qalmadı, qamuğ öldiler. (KE 64v3);

Bu iş siz aymış teg ermes, ançası bar, sizin nefsiniz sizni bu işke yolçladı sizdin çıkarın kıldınız, mağa şabrdın açın çäre yok turur. (KE 72r19);

‘Avac aydı: bu kün kônilikdin *açın* nerse seni qutğarmas. (KE 28v3-4);

Kimideki seksen kişidin açın ‘âlem içinde hîç kimerse qalmadı, qamuğ öldiler. (KE 25v1).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Aydılar: bizdin açın kimni sewdün erse anı qurbân kılgıl. (KE 50v3);

Ehl-i Bedr qamuğı ‘Aliğa keldiler sendin açın kimersege teğerlik yok, tēp bey‘at kıldılar. (KE 241v1).

Altın-Ordu sahası eserlerinden sadece HŞ’de KE’ye paralel olarak *açın* geçmektedir.

‘Acizlikdin *açın* hîç çäre bilmem. (HŞ 502);

Nedāmetdin açın yok hāsıl (HŞ 2752).

1.2 *ara* < *ār-a: Ara, arasında.

Hamilton, *ar-* “arasından geçmek, arasına girmek” veya *yar-* “yarmak” fiilinin –a zarf-fiil almış biçimi olabileceğini düşünmektedir. Buradaki iki ünlünün de uzun olabileceğini söylemektedir. (1998: 135). Tekin de aynı görüşte olup sözcüğün kökünü *ār- olarak değerlendirmiştir. (2000: 150). Harezmi dönemi eserlerinde adların yalın durumu ve zamirlerin ilgi durumu ile kullanılmıştır.

Adların Yalın Durumu İle:

Söz işitmez **ara** künde artdı zahmeti. (KE 22v10);

Halk ara artuğ bağırsak erdi Mevlîğa muṭî' / Özgelerge vâfi erken öziğe tegdi cefâ (KE 47v17);

Bu yoldın 'Ayazlı Ya'kūbli ara 'adâvet boldı. (KE 54v9);

Biri birinizniñ 'aybını halk ara açmañ. (NF 338/9);

Kaçan körseñ kim halk ara baḥillik âşkâra bolsa, barça ḥalâyık baḥillıkka boyun berseler taķı nefis tilekinge uysalar ...(NF 304/6);

Ḥalâyık ara meşhūr bolup turur. (NF 178/5);

Yürür kök yir ara maķâmı hevâ (MM 174/4);

Kümiş altun ara ziyâde revâ (MM 240/4);

Eser yel turur bu 'ömür terk keçer / Tiriglik çerâğı yel ara öçer (MM 47/1-2).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

Melik aydı: men sizin ara bir ḥükmi kılsa bolğay mu? (KE 47r15);

Sizin taķı anıñ ara yer kök arasındaki teg tefâvut bar tedi erse, bu söz aña iñen eşer kıldı taķı qaḍğurdı taķı aydı kim. (NF 191/1).

1.3 artuğ < art-uğ: -den fazla, -den başka.

art- “artmak” fiilinden *-uğ* eki ile türetilmiştir. Tarihi lehçelerin hepsinde ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Sen maña kamuğdın artuğ kereglig sen. (KE 186r1);

'ibâdatını üküş körüp yazuqlarını unıtıp öñinlerdin artuğ hoş körse...(NF 350/2);

Taķı seniñ ummatıñnı cümle peygâmbarlar ummatıdın artuğ kıldı taķı yer yüzini seniñ ummatıña mescid kıldı. (NF 10/9).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Eger mundın artuğ bileyin tiseñ. (MM 36/1);

Babamız Ya'qub bu Yüsufnı bizlerdin artuğ ḥurmet kılar...(NF 353/13);

Aydı: mendin qardaşlıq kestiñ, cefâlar kıldıñ, anıñ üçün men me sendin artuğ tileyür-men. (KE 222v7);

*Dünya ermiş bir ölügsek tegreside kıymeti yok hiç anı/ Asğı yok ol ağı
yanlıg andın artuğ sasığı* (KE 238v5).

1.4 asra <*as+ra: Aşağı.

Tekin (2000:34) *as “alt, dip” +ra biçiminde çözümlediği sözcüğü, +rA ile türeyen yer zarflarına örnek olarak vermiştir. Sözcüğün tarihi Türk lehçelerindeki durumu şöyledir. Uygurca ve Orhon Türkçesinde *asra*; Karahanlı döneminde *asra/ısra*; Harezmi Türkçesinde *asra*; Kıpçakça’da çoğunlukla *ısra* bazen de *asra*; Çağatayca’da (XV. yy) *asır* ‘esre’; XIV. ve XVI. yy arasında Osmalica’da *asra/ısra* biçiminde görülmüştür. *asra/ısra* tarihi Türk lehçelerinde zarf, sıfat ve edat görevlerinde kullanılmıştır. (EDPT: 250).

Dönem eserlerinden KE ve MM’de görülmeyen *asra* ME’de yalnızca bir yerde ve orada da zarf görevinde (bkz. Yer-Yön Zarfları), NF’de ise 6 yerde geçmektedir.

Adların Ayrılma Durumu İle:

*Andağ erse siz taht üze oturup su’âl kılmakınız tağı men tahtdın asra turup
sizke cevâb aymakım munâsib ermez.* (NF 204/10).

Adların Yalın Durumu İle

Şamuğdın bilseñ eksük özünñi adağlar asra yer kılsañ yüzünñi. (HŞ 115v14).

1.5 aşğa: Aşağı.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Yer astıdın aşğa karañguğa Siccîn tep ayturlar. (NF 402/12).

1.6 aşak: Aşağı.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Şamuğ tağlardın aşak turur. (KE 26v11).

1.7 aşnu: Önce; -den önce.

aşun- ‘önce gelmek’ten –u zarf fiil ekiyle türemiş bir edattır. (Gabain: 1988: 93). *aşun-* da *aş-* ‘aşmak’ (<*āş-) fiilinin dönüşlü çatı eki –n almış biçimi olarak çözümlenmiştir. Ayrılma durumundaki sözcüklerle kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Ayındın aşnu saldı ijen botasın (ME 7/2);

Peyğambar tuğmazdın aşnu vefât bolup turur. (NF 4/13);

Sebeb ol erdi kim Ādem yaratılmazda aşnu Ādem oğlanları fesād kılğanlar, kan tökkenler tēp gıybet kıldılar, biz tesbiḥ ü taḳdīs kılur-miz, tēp özlerin arıgladılar. (KE 8v5);

Bir İbrāhīm Ḥalilni mancınıkğa urup otğa atmuşda sidretü'l-müntehîdin kanat tokıp otğa tüşmezdin aşnu tutdum. (KE 71r15);

Ḳayu mu 'min ve muvaḥḥid bir edgölükke ḳaşd ḳılsa, ol edgölükni ḳılmazdın aşnu ferîştelerke buyrur-men kim bu ḳulum dīvânında bir şevâb bitîñiz tēp. (NF 60/1);

Muḥammed tuğmazdın aşnu örümçük bu éwini tokumış bolğay. (NF 21/15).

1.8 başḳa <baş+ḳa: Başḳa, -den başḳa.

Harezmi döneminde adların ve zamirlerin ayrılma durumu eki almış biçimleriyle kullanılmıştır:

Adların Ayrılma Durumu İle:

Men saña kelmişde altun kümüş māl esbāb ḳul ḳarabaşdın başḳa kırḳ miñ altun hāvan bērdim özge hāvanlardın başḳa. (KE 193v5-7);

Beşinç Mūsī ḥabîbdin başḳa dīdār tiledi. (KE 122v13).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Andın başḳa teslīm ḳılmaḳ bolmas şartıñız andağ ermiş. (NF 203/13)

Biz ékegü şart ḳılmış erdük kim biz ékegü cem'bolmadın teslīm ḳılmañ tēp mēndin başḳa neteg tapşurdıñız. (NF 203/6).

Alardın başḳa bolmaḳnı körüp hoş... (HŞ 1170);

Soñ asra ḳalmışındain başḳa ḳaldı. (HŞ 4665).

1.9 berü~beri <*be+rü: Beri; -den beri.

Hamilton sözcüğün gelişimini *berü < bergerü < bu yer ğaru* 'bu yere doğru biçiminde vermiştir (1998: 168). Räsänen, *be+rü* 'yön gösterme eki' (<bä-n 'ich') olarak açıklamaktadır. (1969:66; EDPT: 355-356).

Adların Ayrılma Durumu İle:

Toprağın yaratılmışsın berū miñ éki yüz kırk yıl erdi, uşmağğa bargınça...(KE 9r14);

Ol künden berū it ādem oğlanları birle qaldı, ağın azıqlıqlar birle yağı boldı. (KE 13r16);

Aymışlar: Havvādn beri tişide Zeliḥādın körklüg yok erdi köpli meyl kıldı. (KE 81v16);

Anadın tuğmış künden berū üç miñ yıl ‘ömr keçürdi. (KE 4v9);

Nêçe künden berū qarnı aç erdi. (NF 113/13);

Nêçe yıllardın berū mucāhide ve riyāzat birle meşgūl turur. (NF 148/16);

Ol vefātı bolğandın berū körer-men. (NF 13/11).

Zamirlerin Yön Gösterme Durumu İle:

Aqaru berū yarıştılar (ME 123/2);

Aqaru berū eltti suvını (ME 228/4).

HŞ’de beş örnekte ve ayrılma durumundaki adlarla ve zamirlerle kullanılmıştır.

Uş ‘ışkıñ bolmışındın berū işim (HŞ 2592);

Uş andın birū kim Ermenke Şāvur (HŞ 831).

Kıpçak sahasında:

berū (BM 12/14); ol keligendin beri...(CC 132,4); bir yıldan beri...(KK 50b/8-9); munça yıldan beri...(TZ 90b).

1.10 bésre: Dışında, -den başka.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Taqrı te‘ālādın bésre sizke nusrat bergey. (NF 230/4).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Andın bésre yumuldı iki közi (ME 134/7).

1.11 bile: İle. krş. birle, birlen

Adların ayrılma durumu, zamirlerin yalın ve ilgi durumu ile kullanılmış olan sözcük dönem eserlerinden KE’de sadece bir yerde geçmektedir.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Bağarlar bir kişi ölüp yatur tağı Barşışā esrüp bu ‘avret bile içe oturur. (NF 370/12);

Ķāfirlik bi(r)le söwer erdi (NF 72/9);

Men aydım: Yā Resūlallahi, hālī bu oğlannı açuğ yüz bile oğşayur erdiñiz, imdi ne boldı kim yığlayur siz? tēdim erse aydı: (NF 178/17);

Ķamer pāre boldı işāret bile (MM 34/1);

Ķamuğ neñ tōkülse barur suw bile (MM 299/3).

Zamirlerin İlgisi Durumu İle:

Sen tağı bizim bile barsağ bolmaz-mu? (NF 354/1).

Zamirlerin Yalın Durumu İle:

Ol bile yatışğan menžedi aña (ME 115/6).

HŞ’de yalın durum ve iyelik eki almış sözlerle:

Gehi işret bile özin avıtur. (HŞ 1821);

Ķayu köñlüm bile anda barayın. (HŞ 2200).

Kıpçak Sahasında:

bile (CC 143, 3; EH 36; TZ 3b3).

1.12 birle~birlen: İle, birlikte.

Gabain (1988: 93) *biril-* “birleşmek, bir olmak”tan (<bir+i-l-) –e zarf fiil ekiyle türediğini düşünmektedir. Tekin (2000: 151) ise, ekin **bīr+le*’den geldiğini söylemiştir. *birle* biçimi bazen üzerine –n araç durumu ekini de alarak *birlen* biçimiyle de karşımıza çıkmıştır.

Yalın durumdaki adlarla, adların iyelik ekli biçimleriyle ve zamirlerin tamlayan durumlarıyla kullanılmıştır.

Adların Yalın Durumu İle:

Ħağ ta‘ālā barçadın burun bir gevher yaratdı ol gevherğa heybet birlen nažar kıldı ol gevher suw boldı. (KE 3r9-10)

Ķaşd birle benim üze yalğan sözlep... (NF 2/8);

Köñül birle taşdıķ kerek bil burun (MM 19/1).

Adların İyelik Ekli Biçimleriyle:

Fazlı keremi birle bizlerni er yaratdı. (KE 1v3);

*Andın soñ qadīm ihsānı **birlen** (KE 1v7);*

*Ağzım sasığı **birle** neteg münacāt kılayın? tēdi. (NF 25/11);*

*Haq te‘ālānıñ fermānı **birle** binā kılınmış, Ka‘beke ziyārat kıluqlar! tēp. (NF 39/1).*

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

*Men seniñ **birle** bir ewde turmağay men. (NF 16/9);*

*Barışānıñ ol ‘avretke meyli boldı taqı anıñ **birle** zinā kıldı. (NF 370/10);*

*Ey qarındaşım Haq tvt seniñ **birle** ne mu‘āmilat kıldı? tēp su ‘āl kıldı erse ol aydı kim: (NF 326/11);*

*Munuñ **birle** mü‘min bolur bu kişi (MM 15/1);*

*Siniñ **birle** anı muhāl bulsa sen (MM 269/2);*

*Haqıkat t̄alib matlūbinga tigip/ Anıñ **birle** rek‘atda tamāmet bulur (MM 148/2);*

*Anıñ **birle** meclis tüzü qumaq ol (MM 347/4);*

*...halknı Ebū Süfyān çadırıña kirerin kōrdi erse, olarıñ **birle** kirdi, kaçan yat kişi bar erse tutuñ, tēyü söz işitti erse aytur: (KE 229r9);*

*...biz bularıñ **birle** turuştumuz, ol ma bizge çerig ıdtı ançamızıñ öldürdi, bir ançamızıñ bulnadılar. (KE 232v9).*

Zamirlerin Eşitlik Durumu ile:

*Kisrā ança **birle** tap kılmadı, Yemen uluğı Bazānka bitig ıdtı, bargıl Muḥammedniñ boynını bağlap maña keltürgil. (KE 230v2).*

HŞ’de yalın durum; ilgi durumu ve iyelik ekli sözlerle kullanılmıştır.

*Yaraş bu bağı baş **birle** iy ya. (HŞ 3946);*

*Kim anıñ **birle** bulsam dünyada kana‘at. (HŞ 4714);*

*Başım **birle** baray tip kulluk itti. (HŞ 1407).*

Kıpçak sahasında:

***bile** (CC 59,19; TZ 83a6).*

1.13 burun: Burun; önce; -den önce.

Clauson, sözcüğün “burun; gaga” vb. anlamları yanında metaforla “önde, zamanda önde olan , önceki” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. (EDPT: 366).

Harezmi dönemi eserlerinde edat görevindeki kullanımı dışında zaman zarfı olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir. (bkz. Zaman Zarfları).

Adların Ayrılma Durumu İle:

*Taķı munuñ ümmetleri meniñ ümmetimdin **burun** uçmaḡķa kirgey...* (NF 55/14);

*Anı ḡāle bermezdin **burun** aldı.* (ME 212/6);

*Ḥaḡ ta‘ālā barḡadın **burun** bir gevher yaratdı.* (KE 3r9);

*Meniñ ümmetimdin **burun** uçmaḡķa kirgey tedi erse.* (NF 55/14);

*Oķı fātiḡa ḡamm ḡılıp sūredin/ **Burun** ikki rek‘at içinde munı* (MM 108/3-4).

1. 14 **çaḡlıḡ** <çaḡ+lıḡ: Gibi, benzer, kadar.

çaḡ “ölçü” (<chī “uzunluk birimi; cetvel”) sözcüğünün +lıḡ’lı sıfat biçimidir (EDPT: 407). Sözcük *çaḡlı* “ölçülü” biçimiyle ME’de (75/7) geçmektedir. MM ve NF’de *çaḡlıḡ*’ın kullanımına rastlanmamıştır.

Adların Yalın Durumu İle:

*Anıñ üḡün kim bir yalawaḡnıñ ḡırķ er **çaḡlıḡ** küḡi bolur.* (KE 129r21);

*Aymıḡlar ḡırķ tün kūn yaḡın yaḡdı tegme bir ḡatresi tegirmen taḡı **çaḡlıḡ** erdi...* (KE 25r19-20);

*Ḳābīl anı kördi aytur meniñ ḡarḡa **çaḡlıḡ** ‘aḡlım yoḡ ermiḡ tēp ökündi...* (KE 16r11).

Kıpçak dönemi eserlerinden CC’de *çaḡlı* ‘kadar’ olarak ve eşitlik durumundaki zamirle ve -r sıfat-fiil eki almış olarak kullanılmıştır. MG, TZ, T, Gü., KK ve HŞ’de kullanımına rastlanmamıştır.

*anḡa **çaḡlı*** (143,16); *anḡa keḡer **çaḡlı** yazıḡ* (131,12).

Kıpçak sahası eserlerinde, kadar, benzer anlamlarında kullanımı tanıklanmayan *çaḡlıḡ* edatının yerine *deḡin~deḡinḡe~deyin* (*daḡın~daḡınḡa*); *deḡri~deyri tercih edilmiştir.*

*Evden mindüm ḡal’aḡa **deḡinḡe*** (KK 51a/10-11) ¹

¹ KK’de “ilā (-e, -ekadar) nın karşılığı -ge/-ke/ -ḡa’dır’ denmektedir. Ayrıca şöyle bir not vardır. “Sonuç anlamı taşıdığında, bu eke *deḡin* edatı eklenir” *Deḡin* edatı ile ilgili bu not olmasına karşın örnek cümle ile karşılaşılmamıştır.

Batışdağı krivge deyin (CC 151,1);
Mekkeke daķın yorıdum. (EH 145);
Balıķnı yidüm başınğa daķınça. (EH 150).

Yalnızca CC’de iki örnekte geçmiştir.

Yerosolimğa degri bağıdı. (CC 122, 38);
Köpge deyri (CC 60,10).

(Harezmi dönemi eserlerinde kullanımına rastlanmamıştır.)

1.15 **deg**: Gibi. krş. teg

Zamirlerin yalın ve ilgi durumu ile:

Anıñ deg (KE 198v4); *men deg* (KE 219r17); *sen deg* (208v1); *seniñ deg* (KE 153r21); 80v8;108v2; 111r15).

Kıpçak dönemi eserlerinde deg biçimi geçmemektedir. Gibi anlamında dey ve dek kullanımları tespit edilmiştir:

Munuñ dey tañış (CC 151,31); *dek* (CC 147, 11; Kİ 49).

1. 16 **içre**: İçinde, içine.

iç adına +re yön gösterme ekinin ulanmasıyla oluşmuş bir sözcüktür (Tekin 2000: 140).

Adların Yalın Durumu İle:

Bir yıl içre keçti anıñ yay u kış yaz u küzi. (KE 249v1);

...anı topraķdın yaratğan ķudret birle tōritgen, ediz kōkge aģģan, uçmaķ içre kirgen... (KE 5r21);

Namāz içre vācib niçe bil anı /kerek irse bilgil işit bil sani (MM 108/1-2);

Rūkūn içre ikki ‘ameldin aşıp/ namāzıñnı bozma teniñni kaçıp (MM 120/1-2).

HŞ’de yalın durum ve iyelik ekli sözlerle kullanılmıştır.

Bu söz içre medet kıl ķulğa Allāh (HŞ12);

İlig tutģıl bu işim içre bir sen. (HŞ 684).

1. 17 **ķadar**: <A. Kadar.

Çoğunlukla ne soru edatıyla ve yalın durumdaki işaret zamirleriyle kullanılmıştır.

Bu hatka ne kadar neerse berürler. (NF 246/6);

Yâ Câbir ta'âmuñ ne kadar turur. (NF 28/14);

Bizler bilmedük kim bu kadar sözlemek harâm turur. (NF 385/12);

Takı tamuğnuñ teriñliki ol kadar turur kim yer takı kök arası kim bês yüz yıllık yer turur. (NF 66/6);

Aymışlar. yazığa çıkıp kırk tün kün secde içide yığladı, ol kadar yığladı kim secde-gâhı közi yaşındın köl boldı. (KE 135v15).

HŞ'de yalnızca iki örnek vardır görülmektedir.

Şah aytur köñlinde bu kadar tûni (HŞ 1393);

Ayıtı ni kadar sevdün sen anı (HŞ 2524).

1. 18 karşı <karış-u: Karşı.

*kar- “karışmak” fiilinden; karış- “düşmanlaşmak, kavga etmek” ve buradan da –u zarf-fiil ekiyle karşı biçimi oluşmuştur. (EDPT: 663).

Yönelme durumundaki adlar ve zamirlerle kullanılmıştır.

Adların Yönelme Durumu İle:

Balıknı alıp küñge karşı tutup söklüp yéyür erdi, hamıyyetlig erdi, yawlağ köniçi erdi. (KE 28r11);

Tagka karşı keldük erse, ol tağdın âvâz keldi kim es-selâmu ‘aleyke, yâ Resûla’llâh tēp. (NF 27/9);

Takı darahtka karşı keldük erse ol darahtın âvâz keldi kim es-selâmu ‘aleyke, yâ Resûla’llâh tēp. (NF 27/10);

Yana bu tayıfa barıp duşmanka karşı tursun. (NF 40/12);

Taglar üze oturup teñizge elgin sunup balıknı alıp küñge karşı tutup söklüp yéyür erdi. (KE 28r11);

...kıbleğa karşı tizin çöküp boyunların kılıçğa sunup öltürsünler. (KE 127v1).

Zamirlerin Yönelme Durumu İle:

Ağa karşı oturdı (ME 191/2);

Bu üç kadañnı maña karşı tuttılar erse men süt kadañını aldım takı içtim. (NF 57/10);

İbrâhım yalawaç destârın çıkarıp alarğa karşı tutdılar. (KE 98v15);

Yûsuf on miñ altun kırlıg yigitlerni alarğa karşı yiberdi... (KE 101r20).

HŞ’de dört örnek vardır ve hepsi yönelme durumu ile kullanılmıştır.
Kebâbı kılğamen hem otka karşı (HŞ 3842).

1. 19 *kêdin*: Sonra; -den sonra.

Hamilton, bu sözcüğün kökeni ve türettiği diğer sözcüklerle ilgili olarak “İsim görünümündeki **ke* kelimesine gelince, buna yalnızca çekim eki veya yapım eki gibi bir ögeyle birlikte rastlanabilmektedir. Özellikle vasıta hali eki -*n* ile türeyen *ken* , “sonra”; bulunma hali eki -*din* ile *kedîn*, “geride, batıda”; yön bildiren -*rû* ile (-*qaru*’dan gelmiş olabilir) *kerû*,”geriye doğru” demektedir. (1998:72)

Aynı kök sözcükten oluşan *kerû*, KE’de sadece iki yerde *kerû al*-(106r11), *kerû sal*-(106r15) birleşik fiillerinde geçmektedir. Harezmi dönemi eserlerinde edat göreviyle tespit edilemeyen bu sözcük Kıpçakça eserlerde edat görevinde *keri* biçiminde geçmektedir. (*emdidin keri* CC 60, 5; *keri kayt*- CC 46,20)

Adların Ayrılma Durumu İle:

Ahşam bolmışta kêdîn taķı küweçte bir ança ta‘âm kaldı. (NF 29/17);

Tağ atmışda kêdîn taṭavvu‘ namâz/ Şeî‘atda mekrûh i şâhib-niyâz (MM 158/1-2);

Ḥâbilde kêdîn yüz otuz yıl keçdi Şîş tuğdı. (KE 17v17);

Yüz eligde kêdîn bilingey ḥisâb/biliñ mundın öñrû kelür râst şavâb (MM 216/1-2);

Su ‘âl: İblîs mel‘ün bolmışda kêdîn uçmağğa kîrgüğe ne yol bar erdi? (KE 9v14);

Âdem êki yüz yığladı, êki yüz yılda kêdîn ‘Arafât yerinde êkegü kavıştılar. (KE 14r17);

Uğramışda kêdîn yığlını andın (ME 30/7).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

...anda kêdîn Mevlî ‘azze ve celle kızıl altundın yaratılmış bir taḥt ıddı, güher birle muraşsa‘ kılınmış. (KE 7r7);

Bulunmas biliñ anda kêdîn felâḥ (MM 196/2);

Niçe bolur anda kêdîn sanağū (MM 125/2).

1. 20 **köre** <kör-e: Göre, uygun olarak.

kör- “görmek fiilinin –e zarf-fiil almış biçimidir.

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca NF’de rastladığımız bu edat yönelme durumundaki zamirlerle kullanılmıştır.

*Ağa **köre** cümle şahābalar ewleringe bardılar.* (NF 109/7);

*Siz uykuş içinde üküş yıgladıñız erse, bizler taķı sizke **köre** yıgladıñız.* (NF 103/8);

*Sağa **köre** kim kim musulmān bolmasa* NF (79/3).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de bir yerde geçmiştir;

*Kilimünge **köre** kösül ayakñı.* (HŞ (2044).

*...taķı kerek kim okı yasına **köre** bolğay uzunluğda kıskalığda.* (MG 100r:1);

*nağar kılur idi bir kim irse ayttı iy hayf bu hūsn/ ve cemāline **köre** tili uzun dağı edebsiz bolmasa idi* (Gü. 224/12-13).

1. 21 **meniz**: Gibi.

Eski biçimi *beniz* “yüz, çehre” olan bu sözcük Harezmi döneminde “gibi” anlamında edat olarak yalnızca MM’de geçmektedir.

*Bu cümle ħalāyık müsāfir **meniz**/ taķı dünya tüpsüz qarığsız teniz* (MM 40/1-2).

HŞ’de yalın durum ile ve iyelik ekli sözlerle kullanılmıştır.

*Yanaķı gül **meniz** köz baķsa bolmaz.* (HŞ 281);

*İrem bağı **meniz** türlüğ çiçekler...* (HŞ 1586).

1. 22 **menizlig** <beniz+lig: Gibi, kadar.

meniz “beniz” sözcüğünün sıfat biçimi olan ve daha eski biçimi *benizlig* olan bu sözcük, Harezmi Türkçesi ve Çağatayca’da *gibi, kadar* anlamında edat olarak kullanılmıştır.

Yalın durumdaki adlarla ve zamirlerin ilgi durumlarıyla kullanılmıştır.

Adların Yalın Durumu İle:

*Abū Ṭalib **menizlig** atası qarındaşı turur sen* (NF 13/12);

Bu dünyānı andağ kıatığ sewdük kim oğlan anasını sewmiş **menizlig** sewdük. (NF 395/7);

...köz nûrî meñizlig Muḥammedü'l-Muṣṭafânîñ nûrî Âdemnün elinde qomıyur erdi, tolun ay **meñizlig**. (KE 7r13-14);

Kaçan Ḥavvâ buğday yıǵaçın yêdi erse ol yıǵaç yıǵladı, qan **meñizlig** nerse aqdı erse ol 'illet Ḥavvâda zâhir boldı. (KE 9r2);

İdi 'azze ve celle Âdemniñ oǵlanların âdemî şüretinçe oñurqasından çıkardı, qarınça **meñizlig** uşaq, qamuǵı 'âqıl ma ermez, kâfir ma ermez. (KE 10r17).

İyelik ekli kullanımı:

Yapurǵaqları fil qulaqları **meñizlig** turur taqı mēveleri Ḥacer atlıǵ êlniñ siñekleri **meñizlig** turur. (NF 57/3-4);

Sen benim ḥazratımda bu yazuqsuz ferîştelerim **meñizlig** teg turur-sen, tēp ḥitâb kıılır. (NF 263/17).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

Anıñ **meñizlig** yoqsuz boldı (ME 47/5);

Men taqı bu ölümni munıñ **meñizlig** buldum, tēp aydı. (NF 438/11).

Zamirlerin Yön gösterme Durumu İle:

Şerî' atde muṅar **meñizlig** bir mes'ele bar. (KE 6r11).

HŞ' de yalın durumdaki adlarla ve bir yerde de iyelik ekli sözle kullanılmıştır.

Ni tañ bülbül **meñizlig** ol zârı kılsa (HŞ 261);

Anañ sūti **meñizlig** ol arıqdın (HŞ 2611).

1. 23 naru~narı < aṅaru / ıṅaru/ inaru: Öteye; -den öteye, ötesinde, ötesine.

Clauson, *an (ol)* zamirinin, yön gösterme eki *ḡaru/gerü* eki almış biçimi olduğunu düşünmektedir. (EDPT:190).

Sözcüğün *aṅaru/ıṅaru/inaru* biçimlerine Harezmi dönemi eserlerinde rastlanmamıştır.

Adların ve zamirlerin ayrılma durumları ile kullanılmaktadır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

...bir yol bar Qāfdın **naru** qaraṅguda... (KE 176v7);

...burāqnıñ bir qolı bir butı Qāfdın **naru** bir qolı bir butı Qāfdın...(KE 209v2).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Yana ol yerde bir şehir kördi taş temür bakırdın kapuǵı yoq andın **narı** yol yoq. (KE 173v10).

1. 24 oza <oz-a: Önce, -den önce.

oz- “kaçmak, kurtulmak; başkasından ileri geçmek” fiilinin –a zarf-fiil biçimidir. (EDPT: 280).

Harezmi dönemi eserlerinde adların ve zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Velikin Hüseynin razhu tağı şehid bolmazdın oza şehadatının eşeri peygamber ‘as’ka ma’lum bolmış erdi. (NF 178/6);

Peygamber ‘as peygamberlik kelmezdi oza rāst tüşler körü başladı. (NF 7/4);

Ol Zeyneb Peygamber ‘as’dın oza vefāt boldı. (NF 5/4);

Müslim bin ‘Aķıl bu çerig kelmezdi oza Hüseynka bitig ıdmış erdi. (KE 245v1).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

...kim sendin oza hem bir kimerse andağ turgüzmiş bolmağay. (NF 192/5);

Men sendin oza kelip turur-men, ħalâyıķnı ũküş tecrîbe kılıp turur-men. (NF 58/13);

...sizlerdin oza keçgen ũmmetlernin edğülerinin ‘ādatı tağı tünle oyağlık kılmağ erdi. (NF 313/7).

1. 25 öñ: Başka, gayrı; önce.

Adların ve zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Yā Fātıma nē yığlar sen atañka bu kündin öñ emgek tegmegey. (NF 89/16)

Yemekdin öñ el yup tağı soñra hem/ tatıp tuz soñ elħamdülillāh tigü. (MM 298/3)

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Asığ kılmas ol köp ökünç yēse soñ/ Er ol kim oñarsa işin munda öñ (MM 274/2).

HŞ’de ayrılma durumundaki adlarla ve zamirlerle:

Kopup Şavur uşol kızlardın öñ tiz (HŞ 549);

Şirindin öñ tileki yok (HŞ 714);

Tilemez andın öñ yigesı (HŞ 2335).

1. 26 öñin <öñ+i+n: Başka, diğer.

Gabain *öñi* ve *öñin* edatlarını *öñ- “başka türlü olmak” fiilinin zarf-fiil biçimleri olarak açıklamıştır. (1988:94-96). Hacıeminoğlu ise *öñ*’i bir ad, *öñi*’yi bunun 3. Tekil kişi iyelik eki almış biçimi ve *öñin*’i ise *öñi*’nin +n araç durumu eki ile genişlemiş biçimi olarak değerlendirmektedir. (1971:68).

Adların ve zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır. KE’de *öñin* yalnızca sıfat görevinde kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

...*Tağrıdın öñin, yalguzluk saña revā turur.* (NF 83/15);

İdidin *öñin* yok çığay bay kıılır. (MM 17/2);

Tişiler ayası taķı yüzidin/ *Öñin* bilgü ‘avret tükel özidin (MM 71/1-2);

Namāz içre farz u vācibdin *öñin*/ *Biliñ fi’l ü kavlin bu sūnnet yaķın* (MM 118/1-2);

Uğandın uğandın *öñin* kolmasa (MM 398/4).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

...andın *öñin* Tağrı yok, melik turur... (NF 78/15);

Ėatımda mundın *öñin* yarmaķ yok. (NF 358/3);

Anam bar taķı mēndin *öñin* toķuz ķarındaşıım bar. (NF 108/9).

1. 27 öte <öt-e: Öte, öbür taraf; -den ileri, -den öte.

öt- “geçmek” fiilinin –e zarf fiil eki almış biçimidir. (Räsänen, 1969:376).

Adların Ayrılma Durumu İle:

Yūsuf öz ķarındaşlarıñ küçin kuvvetin bilür erdi kaçan olar öwkelese tūğleri öre ķopup tonlarıdın *öte* çıkar erdi. (KE 98r12);

‘Arşdın kürsīdin keçti hicāblardın *öte* çıktı hicāblar kōrdi...(KE 211r/21);

...tamuğ yulduzlarıdın *öte* keçürdüm yulduz yüzüşī anıñ üze bolmasun tēdim. (KE 206v10).

Harezmi döneminin diğer eserleri NF ve ME’de rastlanmayan sözcük MM’de (231/4) ad olarak kullanılmıştır: *Atanıñ atası atası niçe/ Ötesi ötesi bar irse bāķī* (MM 231/3-4).

HŞ'de tek örnekte görmekteyiz.

Nāzūklūkdin öte körnür tamaķı (HŞ 4170).

Kıpçak dönemi eserlerinden TZ'de *öte* (5a/6) yönler başlığı altında *aşağa* ve *ilgeri* ile birlikte verilmiştir.

1. 28 *ötrü* <öt-ür-ü: Ötürü; -den sonra, -den dolayı, yüzünden.

öt- “geçmek” fiilinin –ür ettirgen çatısının –ü zarf fiil eki almış biçimidir.

Adların ve zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Bu ma'nīdin ötrü peygāmbar 'aleyhi's-salāmķa Muşţafā at bēildi. (NF (3/7);

Ol cihatdın ötrü ķargadı. (NF 15/3)

Tekebbürdin ötrü anıñ ģā'atı/ bolup redd ķamuġı uruldı yüze. (MM 53/3-4);

Murīd şeyġni yazuķlı tēp bilmegü/ bu ma'nīdin ötrü elin ırġama. (MM 290/3-4);

Ol cihātdın ötrü ķargadı. (NF 15/3).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Hābīlniñ ķoyları meniñ aşlıķıma ķırmış erdi andın ötrü uwtanıp kelmes. (KE 16v3, 1 yerde).

HŞ'de on altı yerde geçmektedir; bunlardan sekizinde *ol* zamirinin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Uş andın ötrü kim can-ı cihānsen... (HŞ 176);

Kim ol sevdādın ötrü tutdı sarā. (HŞ 2477).

1. 29 *özge* <öz+ge: Başka.

Räsänen (1969:377) sözcüğü *öz* “kendi” sözcüğünün yönelme durumu olarak açıklamıştır. Ancak Doerfer'in (1987:224) belirttiği gibi *özge*'nin ilk ünlüsü kısadır; ancak “kendi” anlamındaki sözcüğün ünlüsü uzundur. (öz. krş Yak., Trkm., Hak., Çuv.) Bu da iki sözcük arasında ilgi kurulamayacağını göstermektedir.

Adların ve zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Bildiler kim İbrāhīmdin özge kimerse kılmadın İbrāhīmnı kınamağğa kēneştiler. (KE 40r11-12);

Nersedin özgesi birle (ME 107/3);

Haqıqatde haqnı birübilse sen /Muḥāl haqdın özge kolu bilse sen (MM 329/1-2);

Ḥatunlardın özge hıç kışi müsülmān bolmadı. (KE 23v6);

Nūḥ aydı: bu kūn kimer seni ‘azābdın saqlağuçı yok İdidin özge. (KE 24v10);

Bizke edülükdin özge tegmedi. (NF 85/17);

Sen bilür-sen kim bu bir koydın özge neerse biz yok. (NF 253/16).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Sanı sendin özge mürebbi kerek (MM 331/1);

Seniñ maqşūduñ sendin özge neñ ol (MM 341/1);

Süleymān aydı andağ mülk tiledim kim mendin özge kimerse bolmasun. (KE 139r15);

Hıç kimerse aymağan söz aydılar yawlağ ‘acīb/ Aydı ... andın özge Tenri yok. (KE 29r6).

HŞ’de ayrılma durumundaki adlarla kullanılmıştır.

Şabırdın özge yok bu igke dermān (HŞ 800).

Kıpçak sahasında:

...kişiler turdılar Sançar’dan özge (EH 143);

Menden özge kimse turmadı. (KK 40a).

1. 30 sarı: Taraf; -e doğru, yönüne.

sıgarı sözcüğünden büzülme ile ortaya çıktığı düşünülmektedir. (EDPT: 844).

Räsänen *sarı*’nın yapısının *sār < sağar < sıgar* ‘richtung’ biçiminde olduğunu düşünmüş ve sözcüğün yön gösterme eki olarak da değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Şorca’da *zarı/zeri*; Hakaşça’da *sar/ser/zar/zer* biçimlerinde geçen ek için *kem-zer* ‘wohin, zu wem’, *nime-zer* ‘in welcher Richtung’ örneklerini vermiştir. (1949:65).

sarı adların yalın durumu ile kullanılmıştır. Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE’de 4 yerde geçmektedir.

Mundağuk maşrık sarı Cābūlsağa bardım. (KE 216r5);

Üçinçi kün gārdın çıktılar, Medīne sarı bardılar. (KE 220v5).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ'de adların yalın durumuyla:

Kitürgeymen anı şah-zāde sarı (HŞ 511);

Kayıtlar yana ol şehir sarı (HŞ 1602);

Turup şah yüridi Şirin sarı (HŞ 4011).

Bir örnekte ilgi durumu eki almış zamirle kullanılmıştır:

Köp il köñlin sinin sarı evürgey (HŞ 1724).

Kaçan kayıtsağ yüzünni anın sarı kılğıl (MG 3939v:5);

Kaçan yakın kelseñ tēzçe artındın saru keçmekni talaşğıl. (MG 40v:4).

1. 31 sayu/ı <sa-y-u: Her; -dığı zaman, hep.

Tekin (2000:152) *sā- “saymak” fiilinden –u zarf fiil ekiyle türemiş bir biçim olduğunu söylemektedir.

Adların Yalın Durum İle: (NF, MM, ME’de kullanımına rastlanmamıştır.)

Kün sayu emgegi artukrağ boldı. (KE 23v6);

Yıl sayu yılkı karadın, māl tawardın onda birin bu oğlanga béreliñ. (KE 49r4);

Meryem tün kün mihrābda namāz kılar erdi, Zekerıyyā kirgen sayı öñide ni‘met körer erdi. (KE 167r10);

Üçünçi yarasag kişi teg küler, törtünçi ‘avratlar teg ay sayı arıgsız bolur...(KE 170v19);

Köktürk metinlerinden itibaren takip ettiğimiz sözcük Kıpçak metinlerinde geçmemektedir.

1. 32 sınar: Taraf, bir şeyin tarafı; -e doğru.

Adların yalın durumu ve zamirlerin ilgi durumu ile kullanılmıştır.

Adların Yalın Durumu İle:

Kırk yılda kēdin ol tofrağnı kudreti birle şūret kıldı, başı Tāyif sınar adağı Mekke sınar. (KE 6r8);

Su ‘āl: Mekke Tāyifdin fāzılrağ turur Ādam başı Tāyif ten tapa adağı Mekke sınar bolmağınğa hikmet ne erdi. (KE 6r9);

Anıñ üçün kim eger namāz içinde şıḥḥat bolsa oturup namāz kılğalı kopsa yūzi kıble sıḡar bolsun. (KE 6r13);

Kün batar sıḡar bardı (ME 66/5);

Musāfir kün tuḡar sıḡar bardı (ME 83/7).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

...men barıp Benū Ḳureyzānı biziñ sıḡar öwüreyin...(KE 229r19);

...orun tutundı elni qarşundı anıñ sıḡar, yönendi anıñ qarşusınğa (ME 186/2).

HŞ'de *sıḡaru* biçimiyle tek örnekte görülmektedir: *Bahādurlar bakıp baylar sıḡaru* (HŞ 2912).

1. 33 soḡ: Sonra, son.

Birşeyin, asıl olarak zamanın sonu veya gerisi anlamına gelen *soḡ* tarihi Türk lehçelerinde zarf, sıfat ve edat görevlerinde kullanılmıştır. (EDPT: 832).

Adların, zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Peyḡambarlık kelmişdin soḡ altı yıl taḡı ékki ay Abū Ṭālib tirig turdı, andın soḡ vefāt boldı. (NF 5/16);

Bu kündin soḡ sizlerke ḡul teg ḡıdmat kılḡay-men mēni ḡelāk kılmañız tēp zārılık kılur erdi.(NF 356/1);

Vaḡiy kelmişdin soḡ Mekke de üç yıl turdı, andın soḡ Medīneke bardı. (NF 6/14);

Tişini boşamışdin soḡ kayra.... (ME 115/2);

Elig yumaḡ istincādın soḡ bilin (MM 97/1);

Tevbedin soḡ yığlağanı istihāza boldı. (KE 12r9);

Ḳavluhu ta‘ālā:...kökni yaratmışdin soḡ ol yaratılğan yēni maşrıḡdın maḡrıḡğa tegi keḡsü yarlıkadı. (KE 3r15);

...ékindük namāzındın soḡ şafaḡ ḡāyib bolḡınça kınayurlar. (KE 22r12).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Andın soḡ kervan halkı suv almaḡa kelip (NF 51/2);

...andın soḡ Medīneke bardı. (NF 6/15);

Andın soḡ yēlni yaratdı, su üze esti erse tolḡunı urdı, köpüklendi. (KE 3r10);

Aymışlar: Kavbaş aşıkdın ‘azîzrek üçün burun köz aña teger andın soñ aşıqğa ziyân kılmas. (KE 95r15);

...mundın soñ mundağ işler kılmağıl, el tilin bizniñ üze uzatmağıl. (KE 85r1).

HŞ’de bulunma durumundaki adlarla kullanılmıştır.

Bu söz aymışda soñ kiçdi bir ança (HŞ 291).

1. 34 **soñra** <soñ+ra: Sonra; -den sonra.

soñ “son” + +ra yön gösterme ekinin birleşmesinden oluşmuş bir biçimdir.

Adların ve zamirlerin ayrılma durumları ile kullanılmıştır.

KE ve MM’de *soñra*’nın edat kullanımına rastlanmamıştır. Sözcük bu iki eserde zarf kullanımı ile karşımıza çıkmaktadır.

Adların ve zamirlerin ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Bilmez men hālī mü cānım çıkar yā taqı bu sâ’atdın soñra mu cānım çıkar. (NF 436/17);

Talâkdın soñra bérilmiş keyim tégürdi aña savnı (ME 81/2).

Firâkdın soñra hoş bolur kawuşmaq/ karışmış yanlıg ol şekerge kaymak. (KE 25r12).

Zamirlerin Ayrılma Durumu İle:

Andın soñra ‘Osmân razhu halîfa boldı. (NF 78/4);

Andın soñra şabrı qarârı qalmadı barmaqını kôtürdi taqı aydı...(NF 79/10);

Kendisindin soñra yoqadı anı (ME 73/2).

HŞ’de ayrılma durumu ile kullanılmıştır.

Bu sözdin soñra kıptı fitne-engiz. (HŞ 1173).

Kıpçakça eserlerden CC’de *andan soñra bir kelemen kişi keldi.* (124,11);

KK’de “burun (önce), soğra (sonra) da zaman zarflarındandır” denmektedir. (45b/7) ve *zuhurdan soğra* (46a/1) örneği verilmiştir.

1. 35 **tapa** <tap-a: Tarafa, -e doğru.

tap “bulmak, arayı bulmak” fiilinin –a zarf-fiil eki almış biçimidir (EDPT: 435; Tekin 2000: 152). Yalın durumundaki adlarla ve zamirlerin ilgi durumu ile kullanılmıştır.

Adların Yalın Durumu İle:

Ol orun tapa dürdi (ME 7/2);

Uçtmaḥ tapa naḫar kılğıl (ME 7/2);

Ḳavulnı ‘amelge ‘amel ḥāl tapa/ Niyāz birle tün kün ulap eklegil (MM 302/3);

Ulasa bu islāmnnı iḥsān tapa/ Bolur uşbu mü’mīn mine’l-mütteḳīn (MM 24/3-4);

Nemrūd ‘aleyhi’l-la‘ne ol boḍunnıñ saḳıncını bildi erse ḳorḳdı, mendin tanıp İbrāhim tapa ewrülseleler tēp, munı tutuñ otğa kemişñ, teñrilerinizge nuşret ḳılıñ. (KE 40v11);

Ey sūsmār maña ḳarşu kelgil!tēdi erse, sūsmār Peygāmbar ‘as tapa ḳarşu keldi. (NF 161/13);

Bu yañlıḡ tēgme hafta içre Ferḥād kelür ḳarşı tapa köñli bolup şād. (KE 62v4).

İyelik Ekli Kullanımı:

...meniñ ḥoş-nūdlıkım tiler erseñiz Yemen vilāyeti tapa atlanıñ atalarınızınñ ‘Amālīḳa atlıḡ düşmenleri bar olar birle ḫarb ḳılıñ sizlerge nuşret bêreyin. (KE 117r21);

Yūsuf atası tapa bardı, atasıdın zārılık birle iltimās ḳıldı; meni inçilerim birle yābānga ıdğıl, yazı yābānnı, ḳoy ḳozılarnı köreyin köñlüm açılsun tēdi. (KE 69r8).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

Yönderdi sūñünü anıñ tapa (ME 20/6);

Taḳı sözüm ol turur, zīnhār seḫerde ḳopup ol oḳnı meniñ tapa atmağıl...(KE 99v7);

Andın soñ aydı: Yā Abā Bekr, iştıyāḳım seniñ tapa uzadı, sen bizni arzulamas mu-sen? (NF 102/9).

HŞ’de yalın durum ile kullanılan tapa edatı iki örnekte de ḳarşı edatı ile kullanılmıştır.

Ka‘be tapa ḳıldı özüm. (HŞ 103)

Kilür ḳarşı tapa köñli bolup şād. (HŞ 2467);

Kilür ḳarşı tapa köñli bolup şād (HŞ 2467);

Bakıp karşı **tapa** aytur kim iy yar (HŞ 2586).

Taparu <*tapa+ru* (yön gös.) edatı Karahanlı dönemi eserlerinde geçen sözcük (KB 5830; DLT 445; AH 285-288) Harezmi dönemi eserlerinden KE, MM, NF ve ME'de geçmezken HŞ'de dört örnekte tespit edilmiştir.

Adların Yalın Durumu İle:

Revān Meşhed taparu tēprediler tābūt artınça şāhlar yığladılar. (HŞ 4532);

Yērindin kıptı gayret birle Pervīz çıkıp arslan taparu yōridi tīz. (HŞ 1460);

Şirin arslan taparu yūridi tīz (HŞ 1460).

1. 36 taş: Başka, -in dışında.

Eski ve Yeni Türk dil ve lehçelerinden birçoğunda yaşayan *taş* sözcüğünün en eski biçiminin **tal* ' olduğu söylenmektedir. (Räsänen 1969: 466).

Adların Ayrılma Durumu İle:

Tōredin taş kördi. (ME 211/3);

Bu atağdın taş mülki, çerigi bar mu? (KE 141v16);

...rāst yalğan erse anıñ üçün Tenri edgülikidin taş sözlemes. (KE 205v5);

Namāzdın taş altı taķı altısı (MM 66/3);

İmām aydı: Musulmānlıķ şehrinde kimerse bu işni kılsa taķı ol iş şerī'atdın taş bolsa, ol kılgan ma'zūr bolmaz. (NF 224/7).

1. 37 teg~tig: Gibi. krş. deg

Grønbech (1995: 31) *teg*'i üçün, üze ve *birle* ile birlikte dört eski edat olarak değerlendirmiş ve bununla ilgili olarak "Daha sonraki inkişafa örnek olan çekimsizlerin sağlam bir çekirdeği, Eski Türkçe *teg* 'gibi', *birle* 'ile', üçün 'için' ve üze 'üst, üzere' (Uygurcada 'vasıtasıyla' mânâsına da gelir.) edatlardır; *birle* ve üze, aynı zamanda, zarf olarak da kullanılırlar. *teg*'in, *tē-* 'demek' (Bang SBAW 1923 s.124) fiilinden yapılmış bir ad fiil olduğu açıklaması, Uygurcada umumiyetle *e* ile yazılmasına rağmen, Çağatayca *tig* karşısında, çok kendine has bir izah tarzı olarak kalır. Ol ve bu ile ilişkili olarak, çok erkenden ad tabanı teşkil eden ek durumuna gelmiştir: andağ, mundağ 'böyle, bunun gibi', Tonyukuk kitabelerinde andağ (Tonj. 9; 36) yanında ünlü uyumuna girmemiş olan andeg

(age. 8; 29)'de bulunan, yeni dillerdeki şundağ ve kandağ, kaydağ 'olduğu gibi'. Bunun dışında teg, Eski Türkçede sadece edattır.” demiştir.

Adların Yalın Durumu İle:

Üstün baktım erse, körer-men bir yerli kökli arasında bir uluğ taht urulmuş, ol taht üze Cebra 'il olturmuş, yüzi kün teg kumıyur. (NF 9/8);

Tölek turur, üküş hareketlig ermes. Tişleri seyrek turur, yüzi tolun ay teg kumıyur. (NF 23/6);

Kaçan Ādemni uçmağğa kiwürdiler erse ni‘metlerin, hūrların, kusūrların kördi, ammā öziğe menzeyür kimerse yok üçün köñli tölenmedin keyik teg bolup uşmağ içinde yöriyür erdi. (KE 7v5);

Körer tig idige tã‘at kılsa sen (MM 25/2).

Köni ok tēg bodı ya tēg egildi. (HŞ 24r17).

Zamirlerin Yalın Durumu İle:

Kamuğ uzun boyluğ erdiler, tört yüz qarı boğları baş üze sekrip adağların tepreseler tizleriğe tegi kömlür erdi....küçlerine küwendiler biz teg küçlüg bar mu? tédiler. (KE 29r18).

İyelik Ekli Sözlerle:

...Peyğambar ‘as tağı Cebre ‘il yunmışı tēg yundı tağı Cebre ‘il ‘as namāz kılmışı tēg namāz kıldı. (NF 10/13);

Tarığa kölik arkası teg urulmuş (ME 88/3).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

Munuñ teg mu‘ciza peyğambarlardın özgede bolmaz. (NF 23/2).

Kaşı ya tēg anıñ hem kirpüki ok/ anıñ tēg ya we ok ajunda bir yok. (HŞ12v6)

HŞ’de yalın durum, ilgi durumu ve iyelik ekli sözlerle kullanılmıştır.

Kazan tig kaynap...(HŞ 245);

Minim tig bar mu? (HŞ 568);

Hod anadın toğmuşum tig. (HŞ 3046).

Karahanlı dönemi eserlerinden DLT’te de geçen kipi ‘gibi’ teg ile aynı anlamda kullanılan bir edattır. Bu biçim, Harezmi dönemi eserlerinden KE, NF, ME ve MM’de kullanılmazken, HŞ, Gü. ve Kİ’de geçmektedir. TZ ve KK’de kibik biçimi de geçmektedir. TZ’de kibi için “yakın için benzetme edatı” kibik

için ise “uzak için benzetme edatı” diye söz edilmektedir. (TZ 89a/13-12). TZ’de başka bir yerde *kibi*, *teng* ile anlamdaş olarak gösterilmiştir. (TZ 22b)

kipi, *kip* (<*kēp+i) “kalıp, şekil, model” sözcüğünün 3. tekil kişi iyelik ekli biçimidir

Adların Yalın Durumu İle:

Alnıñda yawaş koy bigin müşfik yār artıñda bōri kibi teriñni yırtar. (Gü. 100/12);

Ayttı mende özgeler kibi fazl ve edeb yok turur (Gü. 146/12);

Biy arslan kibik (kibi) (bey arslan gibidir) (KK 37a/4) *bu eşek kibik* (bu eşek gibidir) (KK 37a/4).

Çatıp ya tēg qaşın oq kipi sözlep kiriş birle yüz oq urdı kızlep. (HŞ 1654; tek yerde geçmektedir).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

Anıñ kibi melik munuñ kibi uluğnuñ qadrin bilmedi. (Gü. 70/10);

Kiçilik hāletinde anasına ol munuñ kibin kılsa bar (Gü. 289/6);

Yittim ise gülistān ıyısı meni anıñ kibi isrütti (Gü. 14/13);

menim kibik (KK 32b/11); *anın kibik* (KK37a/8);

Sevgil seniñ qarındaşın seniñ kibi (CC 132,10); *tonuz kibi* (CC 127, 18); *anıñ kibi* (CC 64,14); *munuñ kibi* (CC 65,11).

1. 38 tegi <teg-i: Kadar, -e kadar.

tegi, *teg-* fiilinin *-i* ile kurulmuş zarf-fiil biçimidir.

Adların Yönelme Durumu İle:

Bir yılka tēgi ēkkişer rek‘āt namāz kıldı. (NF 10/13);

Nēçeke tēgi bu kāfırlar zaḥmatını, meşakḳatlarını körer-biz? (NF 11/5);

‘Azrā’ il aydı: *seniñ antıñdın maña Mevlī ta‘ālā yarlıgı ‘azzrek turur, tēp her kamuğ yēr yüzindin bir owuç tofraḳ aldı, maşrıkdın mağrıbgā tēgi kırk qarı yēr kavar erdi.* (KE 5v20);

Ḳamuğ uzun boyluğ erdiler, tört yüz qarı boḍları baş üze sekrip adaḳların tepreseler tizleriñe tēgi kömlür erdi....(KE 29r18);

Mağrıbgā tēgi ḥāriş secde kıлмаған bir qarış yēr kalmadı. (KE 4v4).

HŞ’de dört örnek vardır. Bunlarda yönelme durumu ile kullanılmıştı.

Uş ançağa **tigi** kim yir bozulsa (HŞ 201);

Qıyāmetğa **tigi** aram qılğay (HŞ 84).

1. 39 **tegrü** <teg-ür-ü: Kadar, -e kadar.

tegür- “değdirmek, eriştirmek” (<teg-ür) fiilinin –ü zarf-fiil biçimidir.

Bu yerke **tégrü** okıdı. (NF 8/2);

Taşı ummatlarınğa buyurdı kim qıyāmetğa **tégrü** saña durüz ve şenā ayğaylar.
(NF 10/9);

Baş adağğa **tégrü** cümle Mevlīnin ālāları/ Ata sewgen atasığa tüş körüp
yordurğuçı (KE 65v11);

...kişiler ölgeyler qıyāmetğa **tégrü** maña yazuq bolğay tēp qurtğa bu sözni
qorqup Reyyān pād-şāhğa barıp aydı: (KE 88r8);

Ey melik imdige **tégrü** sewüklüküm mecāzī erdi. (KE 90v19);

Anı tizinge **tégrü** sekül at (ME 91/2);

Tümen minge **tégrü** munuq tēg turur (MM 224/4).

HŞ’de bir örnekte yalın durum ile, diğer örneklerde yönelme durumu ile
kullanılmıştır.

Özin emgetse asayış **tigrü** tursa... (HŞ 2927)

Burundın sonra **tigrü** körgeñin ol. (HŞ 1083).

Kıpçakça eserlerde:

Ol vaqtğa **tigri** kim fireñ esiri boldum tarāblis ħandaķında (Gü. 134/12);

Andın sonra süngüni aķıtğıl sol qolun içinde buçuķına **tegrü**...(MG 34r3);

üç qarış birle tört qarış arasında tört qarışķa **tegrü** (MG 87v7)

1. 40 **tenlig** <teñ+lig: Kadar, denli.

teñ “denk, benzer” sözcüğünün –lig sıfat eki almış biçimidir. (EDPT: 520).

Zamirlerin Eşitlik Durumu İle:

Aydım yā Resūla’llāh ümmetleriñde munça **tenlig** aqlar bar erken bizni qara
Bilāl birle ‘aķd qılur sen (KE 215r11-12);

...ķamuğ ħipinler ħıķıp keldiler ança **tenlig** kim küñniñ yüzini tuttılar...(KE
44v5);

Melik aydı: ey ‘abda’llāh sen bu sözni māl üçün aytur erseñ ança teñlig māl béreyin kim kamuğ uruğuğa yetsün (KE 58v15-17).

Kıp. teñli ‘kadar’ (TZ 90b/10). Bu edat TZ’de “Türkmenlerce kullanılan biçim” açıklaması ile verilmektedir. (TZ 90b/10).

1. 41 ulam <ula-m: Devamlı, sürekli.

KE’de iki ve MM’de üç yerde geçen *ulam* buralarda zaman zarfı işlevindedir. (bkz. Zaman Zarfları).

Andan ulam bar barça bolğan turur. (CC 148, 6);

Bügülerden ulam ol sözlep turur. (CC 146,16).

1. 42 utru <ut(u)r-u: Karşı.

**utur*- “karşı olmak, muhalif olmak” fiilinin –u zarf-fiil biçimidir.

Adların ayrılma ve yönelme durumu ve zamirlerin yönelme durumu ile kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Bu ma’nidin utru elin ırmağa (MM 290/4);

Dekmeklendi dağdın utru keldi. (ME 191/2);

Yılan ağzın açdı İblis yılannın tili altında yaşandı, uçmağğa kiwürdi, yılan Ādem ve Havvānıñ tahtında utru kelip turuğdı. (KE 11r19).

Adların Yönelme Durumu İle:

...ol bözçini işitdi erse körgeli bardı, şeyhğa utru çığdı, bözçi aydı: (KE 18v2);

Bahīrā rāhib şavma’adın bularğa utru çıqtı Tevrīt ve İncilde körgen şıfatnı bularda tapmadı, ol aq hem bulut bularda yok. (KE 189r10);

Ol oğlanlarıña aygıl yarın kâfirğa utru çıksunlar. (KE 63v21);

Yūsuf yalavaç Mısrda münādi kıldurdı kim meni yetgen atlanıp meniñ birle atamğa utru çıksun. (KE 106v6).

Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ’de yönelme durumundaki adlarla kullanılmıştır.

Bolur kün téseler körkindin ötrü baqa bilmez kişi yüzinge utru. (HŞ 18v2);

Kelür her hafta tiz yügrü turur qol kawşurup qarşığa utru. (HŞ 62v20).

Zamirlerin Yönelme Durumu İle:

Resûl‘aleyhi’s-selâm aydı bizni körmış bolsa erdi bizge utru bevl kıлмағay erdi. (KE 220/3);

...telim kâfirlerniñ şehrini aldı hıç kimerse aña utru turmadı. (KE 173r5).

Kıpçak sahasında:

ave kimges... utru turdu. (CC 142,9);

Ol düşmanlarına utru bardı. (CC 126,14).

1. 43 **üçün**: İçin.

Grønbech’in çekimsiz olarak değerlendirdiği dört edattan biridir. (1995:31). **üçün** edatının etimolojisiyle ilgili olarak birçok görüş ileri sürülmüştür. Gabain, **uç-** fiilinin **-n** ile yapılmış zarf-fiili olarak çözümlemiştir. Yaygın görüş **uç** “sebepe, uç” sözcüğüne **+n** araç durumu ekinin getirilmesiyle oluştuğu yönündedir. (Korkmaz, 1961). Grønbech (1995:32), ne Osmanlıca **içün**, **için** ne de Yak. **isin**’in **üçün**’e götürülemeyeceğini esas şeklin belki de **içün** olabileceğini düşünmektedir. **uç** veya **iç** adından **+n** araç durumu ekiyle gelişmesinin ise gerçekçi olmadığını düşünmektedir, çünkü ona göre sözcük eskiden ***üç** biçimindeydi.(Türkm. **üc**) (bkz. Sevortyan, 1974: 642-643).

Adların yalın ve zamirlerin ilgi durumu ile kullanılmıştır

Adların Yalın Durumu İle:

*Bu söz **üçün** (mü) munça ħalayıkni bu yerke yığdın?* (NF 17/5);

*Ħaķ te‘ālā mēni raĥmat **üçün** ıddı la‘nat **üçün** ıdmadı.* (NF 13/1);

*Peyğāmbar ‘as’nun ħarğamaķı taķı dīn ve islām **üçün** erdi.* (NF 15/1);

*Ādem bildi erse Ķābīlni ol işlerdin yığmaķ **üçün** kırķ miñ er ıddı.* (KE 17r2);

*Yana aymışlar: ‘Amelleri yulğun **üçün** bereketsiz turur.* (KE 18r8);

*Keligli cemā‘at **üçün** soñ yetip* (MM 131/1).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

*Anıñ **üçün** kim eger namāz içinde şıĥĥat bolsa olturup namāz ħılğalı ħopsa yūzi ħıble sınar bolsun.* (KE 6r13);

*Anıñ **üçün** balıķ boğuzlanmas tēmişler.* (KE 44r14);

*...saña yarlıķanmaķ kerek erse Mekkege barğıl, meniñ **üçün** bir ew ħoparğıl.* (KE 13r18);

Ḥaḳ te‘ālā sēni zāyi‘ kılmağay anıñ üçün kim seniñ edğü ‘ādatlarıñ bar. (NF 8/10);

...İsmā‘īl peygāmbarқа ‘ahimās buyurgıl kim mēnim üçün Ka‘be binā kılsunlar tēp Beytū’l-Ma‘mur yerinde tēdi. (NF 37/13).

HŞ’de yalın durum ve iyelik ekli sözlerle kullanılmıştır.

Bilig birdi anı bilmeklik üçün (HŞ 34);

Velī dünya üçün kılma köñül tar (HŞ 1984);

Minim üçün hemişe bar bolğıl (HŞ 3272).

Kıpçak sahasında:

Tenri üçün, peygāmbar üçün (T 55);

Sançar başı üçün (EH 146);

korçutmaq üçün (CC 164, 4);

bērmemek üçün (TZ 59b13);

menim üçün (CC 121,8); *bizim üçün* (CC 139, 14); *anıñ üçün* (CC 122,14).

1. 44 üze üz+e: Üzere.

üze Tekin tarafından *üz “üst, üst taraf” + -a/-e “eski verme-bulunma durumu” biçiminde çözümlenmiştir (2000: 81). Hacıeminoğlu ise üze’nin üz-fiilinden –e zarf-fiil eki ile yapıldığı görüşündedir. (Hacıeminoğlu 1987). Adların yalın durumu ve ilgi durumundaki zamirlerle kullanılmıştır.

Adların Ayrılma Durumu İle:

Aritğu bu tilni kamuğdın üze (MM 16/1).

İyelik Ekli Sözlerle:

Yanut berdi aña işi üze (ME 45/2).

Adların Yalın Durumu İle:

‘Abbād atlığ şahāba taķı Selīm atlığ şahāba peygāmbar ‘as arķasında yarık yaşıķ üze tururlar. (NF 45/8);

... zeberceddin minber üze olturmuş taķı arķasını Beytū’l-Ma‘mūrķa tayamış...(NF 56/8);

Bu mēnim şūratım turur kim Ḥaḳ te‘ālā mēni bu şūrat üze yaratıp turur. (NF 5714);

Ol delil üze kim ot oğrı turur, qayı nerseni otğa berse yoq kılur yana bermez.
(KE 9r21);

*...yābān kuş kırtlar kaçıp tağlarğa kirdiler qarındaş qarındaş üze şefkati
kalmadı tēp.* (KE 16v8);

Andağuk hil'atler aqa keddüirdi, altun tāt başınga urdı, ol taht üze olturdı.
(KE 7r9).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

...yılkı kara anıñ üze yaturlar, adaq altında uşanur yoğun bolup. (KE 37r20);

yana aydı: bu otnı senıñ üze kim sawutdı? (KE 43v6);

*...tağı āhırat 'azābıdın kırtulmaq senıñ üze bolsun, Tañrı te'ālanıñ rahmatı ve
berekātı, edğülükı senıñ üze bolsun.* (NF 58/5);

*Bu hadıs ma'nısı ol bolur kim: Haqıqatda cūvanmardraq menim üze şöbati
içinde tağı mālı içinde Abū Bekr turur.* (NF 91/12).

HS'de yalın durum ve ayrılma durumdaki adlar ve zamirlerle kullanıldığı
görölmektedir.

Yılan bar genc üze hembalda arı (HS 1795);

Birür gencdin üze yüz mihnet ü renc (HS 942).

Kıpçak sahası eserlerinde:

küsenç öze (CC 137, 5);

yuluñlar haç öze (CC 147, 16);

niçük ki tutmas alıp su keffi öze ğırbāl (Gü. 41/10);

...Sen atıñnı azğına onğunğa qasr kılğıl kim anı solı üze tepgey sen. (MG
48v9).

1. 45 üze <üz+re: Üzerine, üzerinde.

*üz "üst, üst taraf" + +re yön gösterme ekinin birleşmesinden oluşmuş bir
yapıdır.

Adların Yalın Durumu İle:

*Körkde 'işmet 'ışqda vuşlat mülk nübüvvet bu kamuğ/ Kullar üze ger telim
bar Mevlimizniñ minneti* (KE 110v6);

İmām üze farz yā vācib yoq amān (MM134/2);

Muḳaṣṣır ḳadem sol yaṇaḳ üzre ḳıl/ Taḳı saḡ yaṇaḳ bolsa baḡṣış ḡālī (MM 292/3-4) ;

Ḳaçan kim bu taḡt birle havā üzre yürümek tilese, ḳatıḡ yelge fermānlayur erdi. (NF 210/8);

Süleymān peygāmbar ‘as bir kūn taḡtı birle havā üzre uçup barurda...(NF 391/17).

İyelik Ekli Sözlere

Ṭübī yıḡaçı üzre ün birle sarnay başlaḡaylar. (KE 202r12).

Zamirlerin İlgi Durumu İle:

Namāznıḡ bināsın anıḡ üzre ḳıl (MM 122/2);

Özüḡ üzre nurdın bitilmiş bitik (MM 330/1);

Ribā alsa yeṣe taḳı ḳorḳmasa/ Anıḡ üzre ikki cihān la‘neti (MM 248/3-4).

HŞ’de yalın durumdaki adlarla ve bir yerde de ilgi durumundaki zamirle kullanılmıştır.

Gül üzre müşk saḡmaḳ ḳıldı ‘ādet. (HŞ 288);

Anıḡ üzre toḡdı. (HŞ 161).

Kıpçak sahası eserlerinde *üzre* ve *üzere* kullanımlarıyla karşılaşmaktayız:

Seyr itkeyler yir özre köp zemān (Gü. 76/4);

Dāyima türli şavāb özre bolur ‘āḳıl işi...(Gü. 190/10);

...ve sa‘ādat üzere mustadām bolsun bi Muḡammadın va ālihi. (MG 3v9);

Küçi yetgençe körkölü tartīb berip, altı fan üzere taḡrır ḳıldı. (MG 5v9).

1. 46 yaṇlıḡ <yaṇ+lıḡ: Gibi.

yaṇ “tarz, örf, ölçü” sözcüğünün –lıḡ sıfat eki almış biçimi olan bu sözcük adların yalın ve zamirlerin ilgi durumu ile kullanılmıştır. MM’de 1; KE’de 5 yerde geçen sözcük, NF ve ME’de geçmemektedir.

Adların Yalın Durumu İle:

Dünya ermiş bir ölüḡsek ḳıymeti yok hīḡ anıḡ/ Asḡı yok ol aḡu yaṇlıḡ andın artuḡ sasıḡı (KE 238v5).

Zamirlerin Yalın Durumu İle:

Bu yaṇlıḡ inābet irādet birig (MM 359/1);

Bu yaṇlıḡ baḡrın yöriyür boldı. (KE 13r5).

Ol Zamirinin Eşitlik Durumu İle:

*Kâfirler Nūhnı uru başladılar ança **yañlıq** urdılar.* (KE 23r18);

*...kaçan möşükler cüftige hâcethğ bolsa ança **yañlıq** çoğı kılur kamuğı halklar bilürler.* (KE 26r15). KE’de 3 yerde (108r14) *ol* zamirinin eşitlik durumu ile kullanılmıştır.

HS’de yalın durumdaki adlarla; iyelik ekli sözlerle; ilgi durumundaki adlarla ve işaret sıfatları ile kullanılmıştır.

*Güher **yañlıq** özin taşlarkâ kattı.* (HS 997);

*Nızamı nazmı **yañlıq** tüz sözüñni...*(HS 827);

*Anıñ **yañlıq** Şirin tip birgüçi cān* (HS 5799);

*Bu **yañlıq** ‘ilm içinde boldı dü fūnūn.* (HS 312).

Kıpçak sahası eserlerinde bu sözcük geçmemektedir.

1. 47 **yañlı**: Gibi.

yañlı biçimi yalnızca KE’de 1 yerde geçmektedir.

*Ol katıglıg içre taş-men **yañlı** düşmen köñlini/Edğülük birle on üç yıl Mekke içre turğuçı* (KE 181v21).

2. KUVVETLENDİRME EDATLARI

2.1 **de**: Da/de

*Öğürse **de** kısrak zekât yok turur* (MM 227/1).

2.2 **dağı~tağı** <tağı-ı : Daha, da/de.

*Aydılar: ey Lût bu sözdin **dağı** irmediñ mü?* (KE 59r11);

*Bu musulmānlık dīni ġarībluqın zāhir boldı, kıyāmat etekinde **tağı** ġarībluqın kaytğay.* (NF 7/3);

*Yā muḥāmed, men yunmıšım teg yunğıl tağı men namāz kılmıšım teg namāz kılgıl tēdi erse, peygāmbar ‘as **tağı** Cebre’il yunmıšı teg yundı tağı Cebre’il ‘as namāz kılmıšı teg namāz kıldı.* (NF 10/13);

*Tekebbür idı buyruqındın yığar/ Nişānı **tağı** ma‘şiyet köp toğar* (MM 59/1-2);

*Bilür bu namāznı **tağı** uyğanın/ Būter munça birle bu niyyet işi* (MM 130/3-4).

Kıpçak dönemi eserlerinde *dağı* (CC 62,14; KK 27a/8; T 61a/13, TZ 31a/8), *dağı* (MG 104r:9, ‘ve’ anlamı verilmiştir.); *dağı* (KF, KFT; MS; İN; RH), *tağı* (MG 5r:7; 5v:4), *tağı* (CC’de madde başı olarak verilmiş ancak yeri belirtilmemiştir.) biçimlerinde geçmektedir.

2.3 me: Da/de.

Ƙamer päre boldı işâret bile /Ƙatıg taş me Ƙatında keldi tile (MM 34/1-2);

İdi birdi tevfiğ bu birkaç kelâm/oruç ayı içre me boldı tamâm (MM 407/1-2);

Âdemge keltürdi aydı: bu yıgaç tatlıg ermiş, men yédim baş Ƙılmadı sen me yéğil, tédi. (KE 11v5);

Âdem oğlanların ‘ayb Ƙılmağ, siz yér yüzinde bolsağız erdi olarda yaratılğın sizlerde bolsa siz me andağ Ƙılğay erdiğiz. (KE 21r14).

2.4 oğ, ök:

Ferişterler Ƙamuğları bir yolu oğ secde Ƙıldılar yalguz ‘Azâzil secde Ƙılmadı. (KE 9r8);

Âdem Havvâ tarıdılar, Âdem tarığan buğday ündi, Havvâ tarığan arpa ündi. Ol sâ‘atde oğ ündi Âdem aydı: (KE 13v20);

Ağınlar uçdılar, Lebed Ƙladı, ol yerde ök öldi. (KE 30v1);

Manisi ol bolur kim bütünlükin râstlığın Ƙorğar Tağrı te‘âlâdın ‘âlimlar oğ öz Ƙullarıdın. (NF 233/4);

Keliğ, benim sözümke kiriğ, munı öltürmeğ, munda bir Ƙuđuğ bar, ol Ƙuđuğka kemişin, anda özi ök ölgey. Tédi. (NF 355/12).

Kıpçakçada *oğ* (CC120,8)~ *oğ* (MG 59r:7; TZ 75b/1, burada ‘zaman gösteren bir edat’ denmiştir.)~ *oyuğ* (İH) biçimlerinde geçmektedir.

3. Soru Edatları:

Harezmi Türkçesinde soru edatı *mu/mü*’dir.

İblis aydı: Ƙarınıdağı urı yılğı bolğay mu? (KE 14r21);

...arığ âdemî tuğsa meniğ atımnı atağay mu-sen? (KE 14v2);

İdris du‘â Ƙıldı, fermân keldi; ey İdris olarğa ayğıl dünyânın ‘azabın mu ihtiyâr Ƙılır siz ya ‘uğbî ‘azabın mu? (KE 22r8);

Soğınğa bağa tudı köre mü men teyü (ME 174/5).

VIII. BAĞLAÇLAR

VIII. BAĞLAÇLAR

Eş görevli ya da birbirleriyle ilgili sözcükleri, sözcük öbeklerini, özellikle cümleleri bağlamaya yarayan, bunlar arasında anlam ve kimi zaman da biçim bakımından da bağlantı sağlayan öğelere *bağlaç* denir. Türkçe’de bulunan bağlaçlar çoğunlukla Arapça ve Farsça’dan dilimize girmiştir. Türkçe’nin biçim ve sözdizimi açısından taşıdığı özellikler, yan cümle ve temel cümleler arasında bağlantıyı sağlamada yararlanılan olanaklar, bağlaçların kullanımına çoğu zaman gereksinme bırakmamıştır. Grønbech (1995:44) *Bağlar* başlığı altında incelediği; *Sıralayıcı Bağlar* ve *Alt Sıralayıcı Bağlar* olarak ayırdığı bağlaçlarla ilgili olarak şöyle düşünmektedir: “Aslında bağlar, Türkçeye yabancıdırlar; öyle görünüyor ki bunlar, izahı güç, çok az istisna ile kısmen olduğu gibi alınan yabancı kelimeler, kısmen de yerli dil malzemesi vasıtasıyla yabancı kuruluşuna bakarak yapılan teşkilleriyle yabancı dillerin tesiri altında meydana gelmişlerdir. Bundan dolayı, bunlar Kitabe Türkçesi ile muhafazakâr Kuzey ağızlarında hiç bulunmazlar. Sıralama, kelimelerin yahut cümlelerin sadece yan yana getirilmesiyle olur, alt sıralama görevini ise ince farklar gösterme kabiliyeti üstün sayısız fiil şekilleri yapar; cümleleri birleştiren alt sıralayıcı bağlar Türkçenin yapısına tecavüzdür.”

Harezm dönemi eserlerinde kullanılmış olan bağlaçlar şunlardır.

1. birle ‘ve, ile’

Yūsuf birle İbn Yāminni eger ölmüş bolsalar tırgüzgey erdim. (KE 101r5)

Kümiş birle altun satıg kılsa iş (MM 250/1)

2. dağı ‘daha’ krş. takı

Aydılar: ey Lût bu sözdin dağı irmediñ mü? (KE 59r11) .

3. hem<F. ‘ve, da/de, hem’

...ol vaqt içinde hēç muḳarreb ferīşte sığmas hem mürsel peygāmbar taḳı sığmas. (NF 3/17)

Ammā incirniñ taşı hem yēnür içi hem yēnür. (KE 12v19)

Ḳābīl aydı: bu maḳa ḳarındaş bolur erse ol hem ḳarındaş bolur tēp söz talaşdı erse. (KE 15v8)

Bu cümle melek **hem** ins ü perî (MM 10/1)

Inanmağ idige melek barıña/ Resûl enbiyâ **hem** kitâblarıña (MM 14/1-2)

4. **hod**<F. ‘da/de, bile’

...biz sizlerni aşlık alğalı kelgen satıgçılar hayâl kılduğ, sizler **hod** oğrılar ermiş-siz. (KE 96v10)

bu kün **hod** êkisi tirig tururlar, neteg kavuşturmağay-men. (KE 101r6)

Yeter anda sen men kiter kıl u kâl/ Bu aşvât bile sözlemek **hod** muhâl (MM 377/1-2)

5. **eger**<F. ‘eğer’

İbnü Mes‘ûd aytur: **Eger** kudratım bolsa erdi, peygâmbar üzesindeki necâsatnı kétergey erdim. (NF 12/6)

Eger mênî peygâmbar têp bilse erdiler mundağ cefâ kılmağay erdim. (NF 13/3)

Anıñ üçün kim **eger** namâz içinde sıhhat bolsa oturup namâz kılğalı kopsa yüzi kıble sıjar bolsun. (KE 6r13)

Havvânı düşmân tutğay erdi, **eger** uğıyur bolsa özindin yaratılğanın bilmeşe anı sevmegey erdi. (KE 7v 9)

Eger kolsañ ikiki ajunda amân (MM 13/1)

Yakîn bil ihsân **eger** sorsa sen. (MM 25/1)

6. **falân**<A. ‘falan, filan’

Bu köşk **falân** Yahūdîniñ köşki turur, saña icâzat yok bu köşke kirmekke...(NF 252/10)

...o kün men **falân** oğlı men, têp küwenmek yok. (NF 177/4)

7. **kâşkî**<F. ‘keşke’

Kâşkî men yigit bolsa erdim, seni Mekke kâfırları Mekkedin çıkarmışda katıñda bolsa erdim. (NF 9/1)

...**kâşkî** ol kimerse men bolsa erdim têp. (NF 138/17)

...ey **kâşkî** şabr kılsa erdim biregü mü ’min bolğay erdi. (KE 23r2)

Ey kâşkî seniñ birle çıksa erdim, ne bolduğunı öz közüñ birle körgey erdim. (KE 72r12)

8. kaçan kim ‘ne zaman ki’

Resûl ‘aleyhi’s-selâm yarlıkar: kaçan kim beytü’l-Mağdisğa tegdim erse burâkdın indim. (KE 209v15)

Kaçan kim Mevlî ‘azze ve celle Resûlğa selâm aydı erse...(KE 212r10)

‘Abdullâh ibnû Mes‘ûd razhu aytur: Kaçan kim bu âyat nâzil boldı erse...(NF 3/17)

Kaçan kim peygâmbar ‘as yigirmi yaşğa teggende Abû Tâlib Hâdîca hâtunnı peygâmbar ‘as’ğa cüftlendürdi. (NF 4/16)

Kaçan kim murîd şeyh kâtınga kilür (MM 291/1)

Murîd kelmişinde muğaşşır irür/ Kaçan kim nazardın ırak ol yürür (MM 293/1-2)

9. kerek kim ‘gerekli ki, -malı ki’

Melâmat saña kılmak kerek kim sen atası sen atası qarındaşı bolğay-sen. (NF 16/3)

Kerek kim emdidin soñ işni bir yansı kılsak tédiler erse, cümlesi şavâb kördiler. (NF 19/5)

10. kim ‘ki’

...sansız hamd u şenâlar ve sağıssız köp şükrler ol Tenriğa kim celle celâlehu kim kufreti birle bizni âdem yaratdı yılkı kara yaratmadı. (KE 1v2)

Peygâmbar ‘as hadîşleridin kim mecmû’ı kırk hadîs bolur. (NF 2/13)

Ümîd ol turur kim bu kitâbnı oqığanlar bolğay kim bu kitâb sözleri birle ‘amel kılgaylar. (NF 2/17)

Bu cümle melek hem ins ü perî/ Dürüdñ kim ıddılar erse arı (MM 10/2)

Eger sorsañız kim imân ni bolur/ Bilübilmişinçe kılayım beyân (MM 13/3-4).

11. **likin** <F. 'lâkin, fakat'

Likin ümmetin üze şefâ'at bêrdim, sen hoş-nûd bolmağınça bağışlağaymen tedi. (KE 215v21)

12. **ma** 'da/de'

İmdi seniñ deheniñdin çıqqan, kalemüñdin aqqan kitâb ma seniñ. (KE 2v17)

Yana bir yerniñ qalınlığı beş yüz yıllıq yer turur, arası ma andağuk. (KE 4r3)

Qatıq taş me qatında keldi tile (MM 34/2)

Qâbil yer yüzinde me boldı şaqi (MM 52/2)

13. **meger** < F. meğer

Andın keçdi yana bir teñiz kırağında şehрге tegdi, halkı kamuğ kâfir meger eki qarındaşlar erdiler. (KE 36v18)

Ya'kûb oğlanları açığlansa bir vilâyetni harâb kıлмаğınça açığları öçmes erdi meger İbrâhîm yalavaç uruğındın kimerse elgin arqasınğa sılasa açığı öçer erdi. (KE 63r9)

Bu ayğanın meger ol bolğay. (NF 23/1)

...taqi tanuqluq bérür-men kim heç tanrı yok meger sen bir u bar Tanrıdın öñin. (NF 83/15)

Sağa nidin uşbu tarab 'ayş sürür/ Meger bilmediñ sen bu hażret işi (MM 37/3-4);

...za'if boldılar kamuğ öldiler, meger yêti kişi kaldılar...(KE 27r14);

Aymışlar. Âdemdin kıyâmetğa tegi hiç yalavaç evinde şûret yok erdi meger Süleymân evinde kimi kümişdin, kimi yığaçdın, kimi ruğâmdın. (KE 142v19);

...heç kimersedin qorqmağay, meger Tanrıdın qorqğay; qoyluğ kişi börüdin qorqğay. (NF 11/9);

...Nûh peygâmbarka! Her künde qavmı anı on qata urur erdiler. Bêhüş bolur erdi, heç qarğamas erdi, meger aytur erdi. (NF 13/2).

14. **taķı** ‘ve, da/de, dahi’

...tamug içinde ne yılan bar erse Ciblit kuđruķındın **taķı** ıdan bar erse Tiblit kuđruķındın turur. (KE 4r12)

Anda kēdin Cinn bini’l-Cġnnga bērdi, yēti miņ yıl **taķı** olar tutdılar, yazuķ ma’siyet űkūş kıldılar. (KE 5r2)

...meger ol miķdār kim meşelā bir meşķ toluġ suw bolsa taķı ol meşķniņ aġzı baġlıġ bolsa...(NF 3/10)

Taķı peygāmbar ‘as altı yaşķa yetmiş erdi kim anası Emīne vefāt boldı. (NF 4/14)

Ĥaber birdi bizge kelām-ı zűlāl/ **Taķı** otġa bişmiş kuzu sözledi (MM 33/2-3)

Taķı n’itke men tiyūr irse barı/ **Taķı** bolmadı mu kılıp tevbe rāst (MM 39/2-3)

15. **ve**<A.‘ve’

Tegme yerde ol kitābet taplur ammā ba’zısı müstaķīm **ve** ba’zısı nā-müstaķīm...(KE 2v15)

Muĥammed Muşţafā aytur: Ĥaķ şubĥānehu **ve** ta’ālā yarlıķadı kim bir yaşurun genc erdi. (KE 3r6)

Ĥayu mu’mın **ve** muvaĥĥid kırķ ĥadışni benim ĥadışlerimdin işitmegenlerke tēġürse...(NF 2/5)

Ey mu’mınler peygāmbar ‘as’ķa durűz **ve** şalavāt **ve** selām ayta bēriņ tēp emir keldi. (NF 4/5)

16. **velī** <F. ‘fakat, lakin’

Yā Mālik, ne ĥűkm kıldıņ? **Velī** men munķa ķerigde yűridim, munuņ tēġ ĥēķ kōrmedim. (NF 70/3)

Yűsuf aydı: ya’nī kōņlűm bar **velī** İđimdin ķorķar-men. (KE 81r10)

Műsī aydı: kıldım, űltűrdűm **velī** űltűrűrge kōņlűm yoķ erdi, ol mendin ĥaķā keķdi taķı sendin ķaķdım. (KE 11v6)

İrűr Ĥāşimī biliņ aşlı ‘arab/ **Velī** Ādem oġlı içinde biliņ (MM 8/2-3)

Bu cűmle eren hem bu cűmle tişı/ **Velī** kel işitkil ayā ‘āķıl ir (MM 15/2-3).

17. **velikin** <+F. ‘lakin, fakat’

Velikin Ādemdin burunraķ yaratğanlar bar üçün andın başlasaķ fāyidesi artuķraķ bolğay. (KE 3r1)

*Bar, tēdi **velikin** sizge bērmes-men tēdi. (KE 36r22)*

*...hēç kimerse ol meşķ içinde suwnı kōrmese, **velikin** taşındaķı üvüşlükünü körerler taķı bilürler kim bu meşķ içinde suw bar tēp. (NF 3/11)*

*Taķı Fāṭımanı ‘Alıķa cūftlendürdi, **velikin** Fāṭıma razhā peygāmbar ‘as’dın altı ay soñ vefātı boldı. (NF 5/7)*

*İkinçi su’ālim resūl haķ irür/ Inandım **velikin** delīl ni turur (MM 32/1-2)*

18. **veyā** <A. ‘veya’

*Yūsuf aydı: bular cāsūslar **veyā** oğrılar mu turur, sözleri ayrı çıktı, eltin zindānga salıñ. (KE 94r10)*

19. **yā**<F. ‘ya, ya da, veya, ve’

*Ammā Ḥavvā yēr yüzinde mü yaratıldı **yā** uçmağda mu ‘ülemālar arasında ihtilāf bar. (KE 8r18)*

*...bu kimerse tört kimersedin ḥālī ermes **yā** kaba saķal, ya bōzçi, ya mu‘allim, ya yarağsız. (KE 19r2)*

*‘Arab tilinçe ḥammālatu’l-ḥaṭab otun **yā** tiken keltürgenke ayturlar. (NF 17/12)*

*Sizlerde et **yā** ḥurmā satlığ bar-mu? (NF 22/1)*

*Tıyılmas suwı **yā** irin ḳan mūdām (MM 80/1)*

*Cirāḥat **yā** başdın irin ḳan çıkıp (MM 81/1)*

20. **yana** ‘yine’

*Mundağın yétinç ḳat kōkke ağıdı **yana** uçmağğa kivürdi erse uçmağğa erklig boldı. (KE 4v6)*

***Yana** kırķ yılda kēdin Ādemniñ cānığa yarlığ boldı. (KE 6v7)*

Yana *Qurayş kabīlasındın Hāşim atlığ kişiniñ oğlanlarını üdürdi. Yana* *Hāşim atlığ kişiniñ oğlanlarındın mēni ödürdi, çıkardı.* (NF 3/6-7)

Yana *tört muḳarreb şaḫābe üze/ Tümen miñ bu gufrān u rızvān sezā* (MM 11/1-2)

Yana *ottuz üç miñ şaḫābe vū yār* (MM 12/1)

21. *ya'nī* <A. 'yani'

... bir ançası ferişterler secde kıldı, bir ançası kılmadılar tēmek bolur erdi, *ya'nī* ferişterler ḳamuḡı secde kıldılar. (KE 9r6)

...yēr yüzinde ḳoydın ḳutluḡraḳ adın tınlıḡ yok tēmişler. Resūl 'aleyhi's-selām aytur: *Ya'nī* bir ḳoy bir bereket, ēki ḳoy ēki bereket, üç ḳoy genc. (KE 13v13)

Ol yandın 'Oṣmānḳa razhu saḫaba Zū'n-Nūreyn tēr erdiler, ya'nī *peygāmbar 'as'nuñ ēkki dīdesinge cūft boldı tēp.* (NF 5/6)

Peygāmbar 'as aydı: Ol yerniñ atı cehennem turur, ya'nī *tamug otı turur tēp aydı.* (NF 14/10)

Kıpçak ve Altın-Ordu sahasında kullanılmış olan başlıca bağlaçlar ise şunlardır:

çün

Çün *devlet bar irür hem kilgey ol yar.* (HŞ 1854)

Çün *baş bolduñ tapuḡçı il adaḳ ol* (HŞ 2057)

Cān ḳaçan bolḡay gülüstāndan melūl çün *körücek şādmān bolur köñül* (Gü. 11/8)

da/de

Urdım da *yazdım* (CC 113,21)

Tanıñız da *körüñiz* (CC 125, 36)

dağı/tağı/ tağı

Canı arı dağı *algışlı bolḡay* (CC 124,26)

Bi turdı ḳulı dağı (TZ 81a 6)

Sen tırmassaŋ men **dağı** tırmasaydum (KK 27a/8)¹

Dağı azdur benim kullarumdan köp şükr kılğıcı şı‘r (Gü. 5/1)

Heç neme **tağı** (CC 62,14).

eger/ egir

Egir seniŋ köŋlüŋ aytsa sever-men, inanmağıl (CC 128, 18)

Eger kelmese, **eger** men aldım (TZ 66,3,4)

Eger düşmen yiri hod bolsa eflāk (HŞ 222)

Eger yağsa bulutdan āb-ı hayvān yakīn bil tal ağaçında yimiş yok (Gü. 25/12).

ham~ hem

Arılarınŋ kovançı **ham** feriştelerniŋ (CC 143,1)

...anda **hem** cennet temāsāsın tiler/ bu cehānnıŋ rāhatın terk itken ir. (Gü. 9/5)

ger

Ger eflātun işitse öz sözini. (HŞ 2374)

Ayıttı **ger** yoluksaŋ körse sini. (HŞ 3427)

kaçan

Kačan taş birle sındı irse gevher, felek tiş birle tartıp kildi köp ser. (HŞ 143)

Bu bağlaç bazen kim bağlacı ile de kullanılmıştır:

Kaçan kim altı yaşka yitti ol şah (HŞ 287)

kim, ki

Yakşı bilirsen **kim** ol cehānda yaşınmaz sen (CC 124, 39)

Keldi ol **kim** körsen sevge-sen. (EH 119).

ma/me

Yarattı tün **me** kün (HŞ 20)

Tilep ol aynı yordı tün **me** kündüz (HŞ 1148)

¹ age’de *dağı* için şöyle bir not vardır: “dağı, dahi anlamındadır, pekiştirme ve sözün güzelleşmesi için kullanılır. Düzgün konuşanlar da diyerek -ğı’yı söylemezler.”

meger

Meger terk itse melik şahlıkını (HŞ 1995)

Ayıttı kim meger bolsam ölüp hâk (HŞ 2526)

Meger devlet çırağın yaqtı kondı. (HŞ 3869)

Tagı tur-sen meger memleketni terk itip kitmek...(Gü. 32/4)

niçe kim

Niçe kim kün bile ay kökde bolsa (HŞ 201)

Niçe kim çizdi irse anda şüret (HŞ 1086)

Müşkilin hall itip ayttı niçe kim anıñ mülki...(Gü. 19/3)

ni-teg kim ‘vakta ki, nasıl ki’

Ni-teg kim taptı gül yıdğı gülâb (HŞ 208)

Ni-teg kim şubh-şadık baş köterdi. (HŞ 814)

ni kim

İşitmegeymen ni kim sözlese sözün. (HŞ 3256)

Ayıttı köñlinde ni kim ayıttım. (HŞ 2886)

İl yuğay ni kim köñülde bolsa tiline ketürgey. (Gü. 16/11)

u/ü

Nebat u kand u şekker (HŞ 828)

Çeng ü barbať u nây (HŞ 1148)

ve

Ay ve yulduz (HŞ 20)

Ot ve toprať (HŞ 81)

Vezir bilen bir bolup sulťānga medh ve du‘ā kıldılar. (Gü. 27/4)

velī

Ni-teg köñküñ tilese eyle bolsun/ velī kórķarmen andın sen saķıñıl. (HŞ 755)

İşinde kılmadın hiç türlü taķşır/ velī ni kılgı mundağ irni taķdır. (HŞ 1296)

...velī gül birle boldum bir niçe yıl. (Gü. 15/7)

vü

senā vü medh (HŞ 653);

nevha vü feryād (HŞ 791).

ya, ye

Söversen Tengirni ye sövmes-sen (CC 123, 17)

Ya munı alırseñ ya munı (TZ 81b3)

...yā barıp ‘avrat kumāşın kiyip ivde oturuñ (Gü. 22/5)

yana, yine

Yene haybat bile kelmek turur. (CC 148,11)

Yana vezirge sordı kim ra‘iyyetnıñ cem‘ bolmaķına sebeb ni turur. (Gü.

32/7)

ya‘ni

Kim uş ya‘ni bu işler birle bolmaz. (HŞ 1651)

Kim uş bolsam zebün āhuķa ya‘ni (HŞ 3087)

Ya‘ni hıç oğlan toğmas illā evvel toğar könilik... (Gü. 26/11).

yoksa <yok-irse

İki işdin birir kıl yoksa bolmaz (HŞ 1824)

Basıp yoksa yıklursen baş ağrır. (HŞ 3080)

Sançar mu turdı yoksa Sunķur (EH 150)

Bi turdı yoksa kılı (TZ 81a9).

IX ÜNLEMLER

IX. ÜNLEMLER

Ünlemler, sevinme, kızma, korku, acıma, şaşma gibi ansızın beliren duyguları yansıtmaya yarayan sözcüklerdir ve tanımı da Türkçe için yapılmış çalışmaların tümünde aşağı yukarı aynıdır. Ancak bazı araştırmacılarca edat olarak nitelendirilmiştir.¹

Doğrudan doğruya ünlem olarak kullanılan sözcükler dışında, yansımalar, dilek, buyruk, dua kavramı ifade eden tüm sözcükler; bazen cümleler bile ünlemlerin işlevini üstlenebilirler. Biz çalışmamızda Harezmi ve sahası eserlerinde doğrudan ünlem olarak kullanılmış olan sözcükleri ve ünlem olarak kullanılan yansımaları tespiti çalıştık.

Harezmi dönemi eserlerinde kullanılmış olan başlıca ünlemler şunlardır:

1. *āh* ‘ah!’

Tağı bir āh kıldı tağı bēhūş boldı. (NF 147/14);

...āh Muḥammed başımızğa tofrağ saçıp kitmiş tēp kıptılar. (KE 220r3);

avva tēdi, āh tēdi (ME 188/6);

ḡamāz içre āh tūf tenāḡnuḡ bile (MM 119/1).

2. *āferīn* < F. ‘aferin’

‘İkāşe kıble kıldı, şaḡābeler ḡamuḡ sewinçlūḡ boldılar, ‘İkāşeḡa āferīn okıdılar. (KE 236r10).

3. *avva* ‘ah, ay, vah!’

avva tēdi, āh tēdi (ME 188/6).

4. *avvah* ‘ah, ay, vah!’

ol köp avvah tēggen sözledi bir kelime birle (ME 188/6).

5. *ayā* ‘ey’

Velī kel işitgil ayā ‘āḡıl ir (MM 15/3);

Ayā şāḡib-iḡsān işit bil özün (MM 27/1).

¹ Ergin (1985:349), ünlemleri edatların bir bölümü olarak ele almıştır. Deny (1941: 1019-1020) de ünlemleri *edat* diye göstermiştir. Hacıeminoğlu (1971:284), çağırma ve hitap edatları olarak değerlendirmiştir.

6. **dirīg** < F. ‘esirgeme, uzak tutma; kaygılanma’

Herkul melikni kördüm, men munuñ teg qavm kim melikinge muñi’ bolğaylar taqı melikdin cānlarını dirīg tutmağaylar. (NF 45/5);

Qağğurdı, dirīg yedi anıñ üze (ME 175/2);

Ökündi, dirīg yedi sordı (ME 175/2).

7. **dirīgā** < F. ‘eyvah, yazık’

Ey dirīgā Yūsufumnıñ hāli neteg erken? (KE 99v20).

Elçi aydı: ey dirīgā men dārū kılğunça hāliğa keldi, elçi sordı, hālin aydı. (KE 174v6).

8. **ey** ‘ey!’

Ey ’Azrā’ il gāyet qatıg köñüllüg ermiş-sen. (KE 5v20);

Ey mu’minler, sizler peygāambar ‘as’ka durūz ve şalavāt ve selām ayta bəriñ tēp emir keldi erse...(NF 4/4).

9. **hay** ‘teessüf ve takdir ifadelerinin başında kullanılan ünlem’

...men kamuğnı anutdum saña oqısañ ey tölek men seniñ-men hay tölek qaçañka tegi töleklik kılur-sen. (KE 81v5).

10. **hāy** < A. ‘hay huy’

Nāgehīn bir quble qolsam alğan öwke birle hāy qarār/Cān bērip ölgey telim ol hamle kılğan hāyıdın. (KE 83r21).

11. **uf** ‘uf!’

...her ayna uluğ yaşka teger bolsa yā taqı ékegüde uf kelimesini ya’ni yigrenmek sözini anlarğa sözlemeñ. (NF 28/1);

Ata ana oğul kızğa bir iş buyursa, bu oğul kız uf tēse āzārlamış bolur. (NF 285/1).

12. **vāy** ‘vay!’

Andın soñ aydı kim: Vāy bolsun ol bedbañqa kim hamr içip tevbe kılmadın öler bolsa tēdi taqı aydı kim: (NF 364/4);

...vāy siziñ üze İği 'azze ve celleni birlegenler edgü iş kılğanlarğa Mūsiniñ sevābları yahşırak...(KE 124v9).

13. yā<A. 'ey!'

Yā Ḥadīca, kökdin āvāz eşittim, iñen qorqtum tēdi erse...(NF 7/6) ;

İçi 'azze ve celle ḥitāb kıldı: yā Ādem bu senüñ tahtıñ turur. (KE 7v2).

Kıpçak sahasında tespit edilen ünlemler ise şunlardır:

ā 'a!, ey!'

ā kiçi (TZ 60b 2); ā kerīm Tañrı (KK 61a/8); ā uzun Alṭunboğa (KK 61b/1)

āh 'ah!'

Qılur 'ışkıñda tün kün tınmadın āh (HŞ 711)

Qılur öz köñli birle nāle vü āh (HŞ 3975)

ay 'ay, ey!'

Ay sen (CC 66,17); ay siz (CC 66,23); ey (TZ 89b12)

eya<eyā

Eyā Ḥusrev qayıt kıl. (HŞ 4399)

Eyā sen kitabnı oqığan kişi (HŞ 4673)

iy 'ey'

Ötündi ol tağugçılar kim iy hūr. (HŞ 977)

o 'o!'

O siz barıñız. (CC 125, 36)

vah 'vah'

Uş anda vah vayla baş asmaq (HŞ 1799)

vay 'vay!' (CC 61, 10)

Munuñ tig irmiş ajun işleri vāy (HŞ 1917)

Adaq il yirke urup kıldı köp vāy (HŞ 1864).

X. SONUÇ

X. SONUÇ

“Harezmi Döneminde İsim” konulu bu çalışmada isimleri öncelikle İsim Yapımı açısından değerlendirdik. Burada, türemiş isimleri inceledik. Fiilden isim ve isimden isim yapan ekleri ve dolayısıyla türettikleri örnekleri değerlendirdik.

Başlangıç olarak isimden isim yapan ekleri incelerken Eski Türkçe döneminden farklı bir ekle karşılaşmadık. Ancak eklerin kullanımında bir artma ve azalma gözlemledik.

Eski Türkçe döneminde örneklerine sıkça rastladığımız *+AgU* ses grubu ile sonlanan sözcüklerden *küdegü*, Harezmi döneminde (KE) hem Eski Türkçedeki biçimiyle, hem *d>y* ile *küyegü* hem de Kıpçakçanın etkisiyle *küyev* (143v17) olarak geçmektedir. Bu biçimin (*küyev~küyöv*) Kıpçak dönemi eserlerinde daha sık kullanıldığını görmekteyiz (Gü. 156/11; CC 151,16; 115,6).

+Ay eki altında değerlendirdiğimiz *iley* “ön, ön taraf” sözcüğü NF’de 19; KE’de ise 3 yerde *ileg* olarak geçmektedir. Kıpçak dönemi eserlerinde ek, yalnızca *iley* sözcüğünde yaşamaktadır (Gü. MG). Burada dikkat çekici olan bir başka taraf KK’de *ileyin* biçiminde *+n* araç durumu ekiyle genişlemiş olarak ve “arka” anlamında kullanılmış olmasıdır. (44a/11).

Clauson’un *öre~örü* < *ör-* “yukarı doğru” olarak verdiği sözcük Harezmi dönemi eserlerinden ME’de *örce* “yukarı doğru” biçiminde kullanılmıştır. Clauson, *öre~örü*’nün *örce* kullanımına değinmemiştir. (EDPT: 197). Dönem eserlerinden ME’de gene *+cA* ekinin yer-yön zarfı yapımına örnek olabilecek *ayaqça* ve *solca* türetimleri de görülmektedir.

Eski Türkçe döneminden itibaren yalnızca *özge* ve *başka~başga* sözcüklerinde takip ettiğimiz *+GA/+ka* ekini Harezmi dönemi eserlerinden KE’de *birge* “beraber” yapısında da görmekteyiz. *birge* Kıpçak dönemi eserlerinden CC’de de geçmektedir.(64,9).

+IU (<+IIG/+IUG) ekinin Harezmi döneminde çok yaygın olmadığını, olan örneklerde de son ses -g düşmesi sonucu bir yuvarlaklaşma olduğu görülmektedir. Buna karşın Kıpçak dönemi eserlerinde yaygın kullanımın +II/+IU yönünde olduğunu ve son ses -g düşmesi sonucu yuvarlaklaşmanın her zaman olmadığı gözlemlenmiştir. Karamanlıoğlu +IIG/+IUG biçimlerinin yalnızca EH’de görüldüğünü belirtmektedir. (1994: 31).

İsimden İsim Yapan Ekler bölümünde dikkati çeken bir diğer yapı +meç ekidir. Harezmi dönemi eserlerinden ME’de ve orada da tek yerde *tilmeç* (veya *tılmaç*) “tercüman” sözcüğünde geçmektedir. (227/7). Kıpçak sahasında ise *tılmaç* (TZ 9a/3), *tolmaç* biçimleriyle görülmektedir. (CC 121,23; 125,18).

Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca ME’de görülen *otralık*<*otur-ağ+lık* “meclis, toplantı”; *yatalık* <*yat-ağ+lık* “yatacak yer”; *duralık* <*dur-ağ+lık* “ev” yapıları dikkat çekicidir. Çünkü bu kullanımlara ne Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde ne de Kıpçak sahası eserlerinde rastlanmıştır.

Harezmi dönemi eserlerinde iç ses *q*>*y* değişimi konusunda bir tutarlılık olmadığını görmekteyiz: *üyründü~üdründü*; *eygü~edgü*; *böyük~beğük*; *key~keç* gibi.

Harezmi döneminde Eski Türkçe’den bu yana -ğ/-g eki ile türetilmiş birçok sözcüğün çoğunlukla aynı şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Altın-Ordu sahası eserlerinden HŞ bu konuda Harezmi dönemi ile paralellik gösterirken Kıpçak dönemine ait eserlerde bu -ğ/-g’lerin yaygın olarak düştüğünü bazen de -ğ/-g > -v değiştiğini görmekteyiz: *bili* (EH 35)~*bilik* (CC 138,6)~*bilig* (Gü. 13/7); *biti* (EH 28)~*bitik* (CC 122,24)~*bitiv* (CC 148,10) vb.

Harezmi döneminde birinci tekil kişi iyelik eki +m/+Im/+Um’dur. Görüldüğü gibi ek uyuma girmekte ve Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinden farklılık göstermemektedir. Ancak zaman zaman düzlük-yuvarlaklık bakımından ikili kullanımlar da görülmektedir: *kapuğum* (KE 33v6)~*kapuğım* (KE 33v4); *mülküm* (KE 133r15)~*mülkim* (KE 153v4); *hatunum* (KE 46r11)~*hatunım* (167v21) vb.

İkinci tekil kişi iyelik eki $+n/+In/+Un$ biçimindedir. Kıpçak sahasında da $+(x)n$ olarak görülmektedir. KK ve EH'de ek n biçiminde de görülmektedir: *kulun* (EH 119); *başın* (KK52a/8). Bu ekte de gerek Harezmi dönemi eserlerinde gerekse Kıpçak sahası eserlerinde düzlük yuvarlaklık açısından ikili kullanımlar olduğu tanıklanmıştır.

Harezmi döneminde üçüncü tekil kişi iyelik ekinin $+I/+sI/+U$ biçimlerinde olduğunu ve dudak uyumuna, ünsüz ile biten sözcüklerde nadir de olsa uyduğunu, ünlü ile biten sözcüklerde hiçbir zaman uymadığını ama kalınlık-incelik uyumu bakımından yazımda ayırt edici bir özellik göstermediğinden ekin ünlüsü kalın ünlülü sözcüklerden sonra kalın, ince ünlülü sözcüklerden sonra ince okunmaktadır. Üçüncü kişi iyelik ekinde de $+I/+U$ bakımından ikili kullanımlar saptanmıştır: *tonın* (KE 111r16)~*tonun* (KE 230r3); *korğu* (NF 234/5)~*korğu* (NF 66/4) vb.

Çağatay Türkçesinin belirgin özelliklerinden biri olan zamir n 'sinin yitimine Harezmi dönemi eserlerinde de rastlanmaktadır. Ancak bu yitimin tutarlı olmadığını görmekteyiz.

Birinci çokluk kişi iyelik ekinin Harezmi döneminde $+mIz/+ImIz/+UmIz/+UmUz$ biçimlerinde olduğunu bazen ikinci ünlü ile dudak uyumundan saptığı saptanmıştır. NF'de $+UmUz$ 'lu KE'de de $UmIz$ 'lı örneklerin sıklıkta olduğu görülmüştür.

Harezmi döneminde ikinci çokluk kişi iyelik eki $+nIz/+nUz/+InIz/+UnIz/+UnUz$ biçimlerinde görülmektedir. Birinci çokluk kişi iyelikte olduğu gibi ikinci ünlüde dudak uyumundan sapmalar saptanmıştır. Kıpçak sahasında birkaç örnekte ek n ile yazılmıştır. T'de Eski Türkçe döneminde olduğu gibi $+gız$ biçimi tanıklanmıştır. (53)

Harezmi döneminde üçüncü çokluk kişi iyelik eki için $+ları/+leri$ biçimleri kullanılmıştır.

Yaptığımız bu çalışmada Harezmi döneminde zamirlerin ve zamir çekimlerinin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinden çok büyük farklılıklar göstermediğini tespit ettik. Ancak birtakım özel durumlarla da karşılaştık.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde birinci çokluk kişi zamiri olarak yalnızca *biz* biçiminin tercih edildiğini görmekteyiz. Harezmi döneminde *biz* yanında *bizler* de kullanılmıştır. Yaygın kullanım *biz* yönündedir. İkinci çokluk kişi zamiri olarak *siz* ve *sizler* kullanılmıştır. Burada da sıklıkla kullanılmış olan *siz*'dir.

Harezmi Türkçesinde üçüncü çokluk kişi zamiri olarak geçen *alar* (KE'de 7 yerde; NF'de 1 yerde) Çağatay Türkçesi özelliği vermesi bakımından önemlidir.

Harezmi dönemi eserlerinde birinci tekil kişi zamiri *men*'in ilgi durumu almış hali yaygın olarak *menim* biçimindedir. Altın-Ordu ve Kıpçak sahası eserlerinde de *menim* yaygın kullanılan biçim olmuştur. *meniñ* biçiminin kullanımı bakımından KE, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesiyle aynı eğilimde olmasına karşın gerek Harezmi gerek Altın-Ordu ve Kıpçak sahası eserlerinden ayrılmaktadır.

men zamirinin yükleme durumu almış biçimi Harezmi döneminde *meni*'dir. Kıpçakça eserlerden KK'de bir yerde *menni* (41b/2) ve CC'de bir yerde ilgi durumu üzerine *+ni* eki eklenmesiyle *menimni* (67,2) biçimindedir.

men zamirinin yönelme durumu Harezmi döneminde *maña* biçimindedir. Kıpçak sahası eserlerinde de aynı biçim tercih edilmiştir. Ancak CC'de bir yerde *mağa* (58,14), bir yerde de *maa* (151,9) tanıklanmıştır.

sen zamirinin ilgi durumu Harezmi döneminde *seniñ*'dir. Kıpçak sahası eserlerinden MG'de bir yerde yuvarlak ünlülü *senüñ* (36v:6), CC'de ise iki yerde *senin* (65,9; 67,26), bir yerde *senniñ* (66,14), sekiz yerde *senig* (36,11; 123,17) biçimlerinde geçmektedir.

sen zamirinin yönelme durumu *saña* yönündedir. Ancak MM'de bir yerde *sañar* (245/2) olarak tespit edilmiştir.

Üçüncü tekil kişi zamirinin ilgi durumu gerek Harezmi gerekse Kıpçak dönemi eserlerinde *anıñ* olarak tespit edilmiştir. Yalnızca CC'de *anıñ* yanında 16 yerde *anığ* (124,7), 3 yerde *anı* (122,40), 3 yerde *anın* (63,22) biçimlerinde tanıklanmıştır.

anı biçiminde tespit edilen üçüncü teklik kişi zamirinin yükleme durumu KE'de bir yerde *onı* (109r19); HŞ'de bir yerde de *olnı* (4313) olarak tespit edilmiştir. Bu zamirin yönelme durumu Harezmi döneminde *aña* ve *añar*'dır. KE'de bir örnekte geçen *oña* (174r11) biçimi dikkat çekicidir. HŞ'de KE'de olduğu gibi yaygın kullanım *aña*'dır. Gerek KE'de ve gerekse HŞ'de *añar* yalnızca bir yerde geçmektedir. CC'de *aña* ve *añar* yanında *ağar* (21,13), *aar* (67,5) biçimleri de tespit edilmiştir.

Eski Türkçe döneminde *biz* zamirinin ilgi durumu *biziñ* ve *bizniñ*; Karahanlı döneminde ise *bizniñ* biçimindedir. Harezmi döneminde ise *biziñ* ve *bizniñ* yanında *bizim* biçimine rastlanmaktadır. Dönem eserlerinden KE'de *bizim* biçimine rastlanmazken (yaygın kullanım *bizniñ*) NF'de *bizim*'in sıklıkla kullanıldığına tanık olmaktadır. HŞ'de *biziñ*, *bizniñ* ve *bizim*; Gü. ve CC'de ise hem *biziñ* hem *bizim* biçimleri kullanılmıştır. Ancak KK ve MG'de yalnızca *bizim* biçimi görülmektedir.

biz zamirinin yükleme durumu almış biçiminin yalnızca KE'de ve bir yerde Oğuzca bir etki olarak *bizi* (115v17) geçmesi dikkat çekicidir. Ayrıca NF'de yaygın olmasa da *bizlerni* biçimi de tanıklanmıştır.

Harezmi döneminde *biz* zamirinin yönelme durumu *bizge*'dir. Dönem eserlerinden KE'de bir yerde (129r10) ve MM'de de bir yerde (106/1) *bize* olarak geçmektedir. *bize* kullanımına HŞ'de ve Gü.'de de rastlanmıştır. CC'de ise *bizge~bisge~bizğa~bixğa* biçimleri tercih edilmiştir.

Eski Türkçe döneminde görülen *size* kullanımı Harezmi dönemi eserlerinden MM'de bir yerde (301/4) ve Kıpçak sahası eserlerinden MG'de de bir yerde (4v:5) tespit edilmiştir.

siz zamirinin ayrılma durumu Harezmi dönemi eserlerinde *sizdin* (yaygın) ve *sizlerdin* olarak tespit edilmiştir.

bu işaret zamirinin yükleme durumu, Harezmi dönemi eserlerinden NF (112/17) ve MM'de (275/3) tek yerde *munu* biçiminde de görülmektedir. Bu biçim Karahanlı dönemi eserlerinden KB ve AH'de geçmemekte, DLT'de bir yerde (DLT-I, 126-2) tespit edilmektedir.

Zamirlerin ayrılma durumu Harezmi dönemi eserlerinin hepsinde zamirin üzerine *+din* eki getirilerek yapılmaktadır. Kıpçak sahası eserlerinde ise bu durum çoğunlukla *+den* eki getirilerek sağlanmıştır.

Yaptığımız bu çalışmada Harezmi döneminde ilgi durumu için *+nıñ/+niñ/+nuñ/+nüñ* eklerinin kullanıldığını gördük. Ancak birinci teklik ve çokluk zamirlerinde *meniñ; biziñ; bizniñ* şekilleri yanında *menim* ve *bizim* kullanımlarının da olduğunu saptadık. Kıpçak Türkçesinde *+nıñ/+niñ* biçiminde olan ekin bazı gramerlerde *+nın/+nin* biçiminde kullanımına da rastlanmıştır: *balıknın* (EH 147); *kimnin* (EH 146).

Harezmi döneminde belirtme durumu ifadesi için iyelik eksiz sözcüklerde *+nI*; üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ise genellikle *+n* eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu durum kurallı değildir: *boynın* KE 50v9 ~ *boynını* KE 62r9; *elgin* KE 12v2 ~ *elgini* KE 14r14; *köñlekin* KE 79v7 ~ *köñlekini* KE 70v7). Harezmi dönemi eserlerinden yalnızca KE'de ve bir yerde karşımıza çıkan *on+ı* (109r19) biçimi Kıpçak gramerlerinden TZ'de 5 yerde *onu* 41a10, 64b10, 64b10, 77b8, 79b11), 2 yerde de *onu* (78a12, 78a13) olarak geçmektedir. HŞ'de on örnekte belirtme durumu eki *+I*'dir: *ķayu kūn bir selānı aytıp ıddıñ* (3333); *telim kez işve birle bağı qorur* (1635); *yana ol gevheri deryaķa saldı* (1187).

Harezmi dönemi eserlerinde zamir *n*'sinin kullanımı düzenli olmadığı için üçüncü tekil ve çoğul kişi iyelik eki ve ondan sonra gelen yönelme ekinin kaynaşmasıyla oluşan *+nA* yönelme durumu ekinin seyrek kullanıldığını görmekteyiz: *anasıña* KE 38r13 ~ *anasığa* KE 53r16 ~ *anasıķa* KE 238r8; *ornıña* KE

364v15 ~ornıġa KE 86v21; aŧıġa NF 49/11; atasıġa NF 214/10; ġuluġa NF 84/9~ġuluġa NF 51/6).

HŞ'de geçen +nA yönelme durumu eki dikkat çekicidir: *bu ŧer umaġı-na kir otnı unut* (4626); *baġıp dervişleri-ne* (2914); *bitigti elgi-ne aldı ġalemni* (2837); *bu ahmaġ nadannıġ sözi-ne baġma* (4722); *ol zi-ne ġıldı efġān* (3722).

Bilindiġi gibi ayrılma durumu, Orhon Türkçesinde +dA/+tA ve seyrek olarak da +tAn eki ile; Uyğurcada +dIn/+tIn eki ile ve n aġzında seyrek olarak +tan ile ekleriyle saġlanmışır. Harezmi döneminde ise ek, +DA yanında +dIn ve sayılı örneklerde de +tIn'dır. Bunların yanında Eski Türkçe döneminde seyrek olarak kullanılmış olan +tAn ayrılma durumu ekinin ötümlü biçimi (+dAn) dönem eserlerinde kullanılmışır: *ġaġdan* (KE 61v9); *ġālden* (KE 16r11); *kzlerinden* (KE 183r13); *tepesinden* (KE 69r4); *yerden* (KE 115r4); *yapurgāġdan* (KE 12v13); *yaratmazdan aŧnu* (KE 21r12); *andan* (370/2). HŞ'de altı örneklerde görülmektedir: *andan* (1016); *cānımdan* (4693); *bulutdan* (4481); *baġdan* (337); *yerden* (300); *közden* (913). Kıpçak sahası gramerlerinde, +dAn biçiminin tercih edildiġi görülmektedir: *menden* (TZ 55.b/2; KK 49a/5; T. 59a/11); *sizden* (TZ 73b/4; KK 54a/7; T. 59a/9); *senden* (TZ 73b/3; KK 54a/7); *bizden* (KK 54a/7; T. 59a/12); *yazuġdan* (G. 261/3); *yazuġtan* (CC 70,20); *attan* (EH 143); *baralardan* (CC 137,14); *burundan* (KK 36); *evden* (BM 10/15); *canıġdan* (CC 123,13). +din biçimi CC'de ve orada da yalnızca bir örneklerde tespit edilmiştir: *teġridin* (143,15).

Yaptıġımız bu alıŧmada Harezmi dönemindeki birleşik sayı grupları arasına bazen *taġı* szcġ getirilerek birleşik sayı ifadesi saġlandıġı görölmüşür.: *yigirmi taġı biŧ* (MM187/2); *ġırġ taġı altı* (MM 207/1); *yüz yigirmi taġı tört miġ* (MM 5/1). Tek örneklerde ise *llig eksük miġ yıl* (KE 22v9) yapısı tespit edilmiştir. Bu durum Eski Türkçedeki "...daha yüksekteki, onlu sıra, daha küçüğünden önce gelirse, ikisinin arasına bir artuġ-ı "ve daha çok" girer; *otuz artuġı bir yaŧıma* (İE28) "otuz bir yaŧımda"; *biŧ yüz artuġı āki otuzun yıla* (MI 12,15" (Gabain, 1988:75), durumunu aġrıŧtırmaktadır. Ayrıca Kıpçakça gramerlerden TZ'de geçen *bir igirmi* 'on bir' (61a5) yapısı da Eski Türkçe sayı ifadesini hatırlatmaktadır. Eski Türkçe sayı yapısını hatırlatan bir baŧka sayı da KK'de, *birinçi* (75a/7) yanında kullanılan *biringi*

‘birinci’ (75a9) sayısındır. Bu arada Kıpçak sahası eserlerinden EH ve TZ’de *birinci* anlamında kullanılan *ilkinçi* (EH 144; TZ 62b2) sözcüğü de dikkat çekicidir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *on bin* ifadesi için *tümen~ tümen miñ* sözcükleri kullanılmıştır. Dönem eserlerinde on min kullanımına rastlanmamıştır. Harezm ve Kıpçak dönemi eserlerinde *tümen* yanında *on miñ* ifadesi de kullanılmıştır: *tümen* (CC 120,10; HŞ 3460; MM 186/2; KE 181v20 tek örnekte); *on miñ* (NF 49/4; 70/15; KE 62v8; 63r14); *tümen miñ* (MM 1/1; 6/2; KE 184r20 tek örnek); *tümen miñ hezâr* (MM 378/1 tek örnek). Harezm dönemi eserlerinden ME ve NF’de *tümen* kullanımına rastlanmaması ve KE’de de *tümen* ve *tümen miñ* şekillerinin birer örnekte geçmesi *on bin* sayı ifadesi için *tümen* kullanımının unutulmaya yüz tuttuğunu göstermektedir.

Sayılar bölümünde dikkati çeken bir başka konu da topluluk sayılarının Harezm döneminde çoğunlukla, Eski Türkçe döneminden bu yana sayı adlarına gelen, *+(A)GU* (sayılı örnekte *+Av*) eki ile yapılmasına karşın Kıpçak sahası eserlerinde *+(A)GU/+Av/+AvU* eklerinin yaklaşık olarak aynı sıklıkta kullanılmış olmasıdır.

Çalışmamızın Katlamalı Sayılar bölümünü hazırlarken Harezm döneminde durumun Eski Türkçe dönemiyle örtüştüğünü gördük. Buna karşın Kıpçak sahası eserlerinde *asıl sayı + kıta~ kıtla~ yolu*’ya göre *asıl sayı + kere* (< A. *kerrāt*) ~*kez* kullanımının daha yaygın olduğunu görmekteyiz. Kıpçakça gramerlerden TZ’de *keret* ve *kaz* geçmekte ve “Türkmenler buna *kıtla*” derler denmektedir.

XI. KAYNAKÇA

XI. KAYNAKÇA

- Acarlar, K., (1971), “Çıkma Durumunda (‘den’ halinde) Sözcüklerin Türli Kullanışları”, *Türk Dili Dergisi*, XXIV, s. 34-37.
- Acarlar, K., (1969), “Olmak Fiilinin Özellikleri”, *Türk Dili Dergisi*, XX, s. 714-718.
- Adams, B. S., (1978-1979), “A Feature of İzafet In The Orhon İnscriptions”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 33-38.
- Alyılmaz, C., (1997), “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir?” *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK, s. 403-415.
- Arat, R. R., (1951), *Edip Ahmed bin Mahmud Yügneki: Atabetü’l-Hakayık*, Ankara: TDK.
- Arat, R. R., 1956, “Anadolu Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair”, *V. Türk Tarih Kongresi*, s. 225-232.
- Arat, R. R., (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R., 1992a, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, s. 224-247.
- Arat, R. R., 1992b, “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Makaleler*, s. 1047-1052.
- Arat, R. R., (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK.
- Ata, A., (1997a), *Kısasü’l- Enbiya I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK.
- Ata, A., (1997b), *Kısasü’l-Enbiya II Dizin*, Ankara: TDK.
- Ata, Ata, (2002), *Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dillleri Araştırmaları Dizisi: 36.
- Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S., (1983), *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK.
- Atalay, B., (1945), *Ettuhfet-üz Zekiyye Fil-lûgat-it Türkiyye*, İstanbul: TDK.
- Atalay, B., (1946), *Türkçede Kelime Yapma Yolları*, İstanbul.
- Atalay, B., (1970), *Abuşka Lugati ve Çağatay Sözlüğü*, Ankara.
- Atalay, B., (1991), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, Ankara: TDK, 3. baskı.

- Ateş, A., (1958) “Anadolu Kütüphanelerinde bazı mühim Türkçe el yazmaları”, **Türk dili ve Edebiyatı Dergisi VIII**.
- Banguoğlu, T., (1974), **Türkçenin Grameri**, Ankara: TDK.
- Barutçu, S., (1992), “Eski Türkçe Kaltı ve Nelük Kelimeleri Üzerine”, **Türkoloji Dergisi**, 10, s. 71-76.
- Barthold, V. V., (1927), **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul.
- Bilgegil, K., (1963), **Türkçe Dil Bilgisi**, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Bloch, E., (1933), **Catalogue des manuscrits turcs**, II, Paris: No: 1020, s. 132-133.
- Bolulu, O., 1991, “Türkçede Eklerin Önemi ve –Den Eki”, **Türk Dili Dergisi**, IV, S. 23, s. 40-43.
- Borovkov, A. K., (1961), **Bada’i’al-Lugat Slovar tali İmani Geratskova**, İstanbul.
- Brockelmann, C., (1954), **Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-sprachen Mittelasiens**, Leiden.
- Buran, A., (1996a), **Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri**, Ankara:TDK.
- Buran, A., (1996b), “Türkçede İsim Çekim Ekleri”, **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara: TDK.
- Buran, A., (1999), “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, **Üçüncü Uluslar arası Türk Dil Kurultayı**, Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A., (1931), **Abu-Hayyan Kitab Al-İdrak Li-Lisan Al-Atrak**, İstanbul.
- Caferoğlu, A., (1984), **Türk Dili tarihi I-II**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Caferoğlu, A., (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul.
- Canpolat, M., 1967, “Behçet’ül-Hadâik’in Dili Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 165-175.
- Canpolat, M., 1992, “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine”, **Türkoloji Dergisi**, C. X, s. 9-11.
- Choi, H. W., 1991, “Ana altayca İyelik Zamiri n”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, C. I, s. 191-196.

- Clauson, G., (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- Clauson, G., (1960), *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xân, faksimile Text with an introduction and Indices*, London.
- Çağatay, S., 1978a, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, s. 29-66.
- Çağatay, S., 1978b, “Türkçede ñ~ğ Sesine Dair”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, s. 253-265.
- Çağatay, S., 1978c, “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -°n”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, s. 66-80.
- Çağatay, S., 1978ç, “Nä, kanı ve ärrne Pekiştirme Edatları Üzerine”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, s. 282-287.
- Deny, J., (Çev. Ali Ulvi Elöve) (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul.
- Deny, J., (Çev. Oytu Şahin) (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, Ankara: TDK.
- Dilaçar, A., (1964), *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara.
- Doerfer, G., (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III, IV*, Wiesbaden.
- Nadalyaev, V. M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.K., Şçerbak, A.M., (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad.
- Duran, S., 1956, “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Söz ve Ekler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 1-100.
- Eckmann, J., (Çev. Günay Karaağaç), (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul.
- Eckmann, J., (Neşre hazırlayan: Halil Açıkgöz) (1991), “Kıpçak Edebiyatı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, s. 38-72.

- Eckmann, J., (1958), “Çağatay Dili hakkında Notlar”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 115-126.
- Eckmann, J., (1960), “Küçük Çağatay Grameri”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. X, s. 41-64.
- Eckmann, J., (1964), “Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 35-41.
- Eckmann, J., (Çev. Mehmet Akalın), (1988a), “Harezmi Türkçesi”, **Tarihi Türk Şiveleri**, s. 173-210.
- Eckmann, J., (Çev. Mehmet Akalın), (1988b), “Çağatayca”, **Tarihi Türk Şiveleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 211-245.
- Ediskun, H., (1963), **Yeni Türk Dil bilgisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Elöve, A. U., 1958, “bir Yazı Meselesi Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 69-85.
- Emre, A.C., (1943), **Türkçede İsim Temelleri**, İstanbul.
- Ercilasun, A. B., 1984, “-maç/-meç Eki Üzerine”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 21, s. 83-88.
- Ercilasun, A. B., (1985), **Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-**, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Erdal, M., 1985, “Kutadgu Bilig’de Geçişken Ekler ve Kelimeler”, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, 23-28 Eylül I, s. 89-94.
- Erdal, M., (1991), **Ol Turkic Word Formation I-II**, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H., (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözküğü**, Ankara: TDK.
- Fazilov, E. I.; Ziyayevaya, M.T., (1978), **İzkannıy dar Tyurskomu Yazıku, Grammatičeskiy Traktat XIV veka na Arabskom Yazıke**, Taşkent.
- Gabain, A. V., (Çev. Mehmet Akalın), (1988), **Eski Türkçenin Grameri**, Ankara: TDK.
- Gabain, A. V., 1988, “Codex Cumanicus’un Dili”, **Tarihi Türk Şiveleri**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 67-109.

- Gemalmaz, E., 1993, “Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 1-5.
- Gemalmaz, E., 1996, “Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 165-172.
- Gencan, T., (1966), *Dil bilgisi*, Ankara: TDK.
- Göknel, Y., (1974), *Modern Türkçe Dil bilgisi*, İzmir: Efe Matbaası.
- Gökşen, E. N., (1974), “Çıkma Durumu (-den) ve Kapsamı, *Türk Dili Dergisi*, XXX, s. 973-978.
- Grønbech, K., (1042); *Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- Grønbech, K., (1948), *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 [=Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4], Kopenhagen.
- Grønbech, K. (1995), (Çev. Mehmet Akalın), *Türkçenin Yapısı*, Ankara, TDK.
- Gülsevin, G., (1990), “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili Dergisi*, s. 187-190.
- Gülsevin, G., (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N., (1987), “Üze/Öze Meselesi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, C. 2, S. 2, s. 5-1.
- Hacıeminoğlu, N., (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Hacıeminoğlu, N., (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N., (2000), *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: TDK.
- Hatiboğlu, V., (1974), “Türkçede Eklerin Kökeni”, *Türk Dili Dergisi*, s. 331-340.
- Hatiboğlu, V., (1981a), *Türkçenin Ekleri*, Ankara: TDK.
- Hatiboğlu, V., (1981b), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: TDK.
- Hamilton, J. R., (1998), (Çev. Vedat Köken), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara, TDK.

- Houstma, M. Th., (1894), *Ein Türkischch-Arabisches Glossar*, Leiden.
- İnan, A., (1953), “Divanü Lûgat-it Türk'te Datif Hali”, *Türk Dili Dergisi*, III, s. 80-81.
- İnan, A., (1953), “XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 64.
- İslamov, R. F., (1988), *Altın Urda Hem Memlûkler Mısırı: yazma miras, Medeni Bağlanışlar*, Kazan: s. 61.
- Kafalı, M., (1976), *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ., (1976) “Harezmşahlar Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 876-882.
- Kahraman, T., (1996), *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara: TDK.
- Kahraman, T., (1999), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK, s. 278-297.
- Karahan, L., (1991), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L., (1996), “Yükleme (accusative) ve İlgi (genetive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, Ankara: TDK, s. 605-611.
- Karahan, A., (1991), *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama ve Şerhleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F., (1989), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâbu Gülistan bi't-Türkî)*, Ankara: TDK.
- Karamanlıoğlu, A.F., (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- Kemal, Y., (1930), *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka “Nehdju'l-feradis”*, Simferopol.
- Kocasavaş, Y., (1999), “Türkçede Zamirler”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK, s. 347-366.

- Korkmaz, Z., (1958), “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 41-68.
- Korkmaz, Z., (1960), “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 173-180.
- Korkmaz, Z., (1961a) “Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme (Intensivum) Edatı Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 13-29.
- Korkmaz, Z., (1961b), “uçun-üçün-için vb. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 31-35.
- Korkmaz, Z., (1968) “Eski Anadolu Türkçesinde Ünlü (Vokal) Uzunlukları”, **DTCF Dergisi**, XXVI/3-4, s. 49-66.
- Korkmaz, Z., (1975), “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, **Bilimsel Bildiriler**, Ankara: TDK. S. 433-446.
- Korkmaz, Z., (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z., (1994), **Türkçede Eklerin Kullanılış ve Ek Kalıplaşması Olayları**, Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z., (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: TDK.
- Köprülü, F., (1945), “Çağatay Edebiyatı”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, 24.cüz, İstanbul: s. 275-285.
- Kurat, A.N., (1976), “Altın Ordu Devleti” **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara.
- Kuvnetsov, P. İ., (1995), “Türkiye Türkçesinin Morfo-Etimolojisine Dair”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 193-262.
- Ligeti, İ., (1942), “Türkçede Uzun Vokaller”, **Türkiyat Mecmuası**, VI-VIII, s. 82-94.
- Lübimov, K., (1959), “Türkçede Kaç İsim Hali Var?”, **Türk Dili Dergisi**, VIII, s. 688-690.
- Lübimov, K., (1960), “Çekim Terimin Anlamı Nedir?”, **Türk Dili Dergisi**, IX, s. 351-354.
- Mansuroğlu, M., (1951), “Anadolu Türk Yazı Dilinin Başlaması ve Gelişmesi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, IV/3, s. 9-17.

- Mansuroğlu, M., (1988a), "Karahanlıca", **Tarihi Türk Şiveleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 133-171.
- Mansuroğlu, M., (1988b), "Türkçede Zamir Çekimi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, III, s. 501-518.
- Menges, K.H., (1963), "Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Çayataj Manuscripts", **Central Asiatic Journal VIII**, Wiesbaden.
- Menges, K. H., (1966), "Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Çayataj Manuscripts", **Central Asiatic Journal XI**, Wiesbaden.
- Mercani, Ş., (1897), **Kitābu Müstefādi'l-aḥbar fī aḥvāli Qazan ve Bulğar**, Kazan, s. 13-14. (Tıpkıbasımı: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 55, Seri:I, Sayı: A.30, Ankara 1997).
- Nadjib, E. N., (1977), (Çev.: Nazif Hoca), "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXII**, s. 36-37.
- Oruç, B., (1999), "Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerinde Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler", **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara: TDK, s. 421-430.
- Önler, Z., (1996) "Türkçede -la Zarf Eki", **Uluslar Arası Türk Dili Kongresi, Bilimsel Bildiriler 1992**, Ankara: TDK, s. 9-15.
- Ölmez, Z. K., (1996), **Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)**, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3.
- Özkan, M.,(1995), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul.
- Öztopçu, K.,(1989), **Münyetü'l-Guzāt 14. Yüzyıla âit Memluk-Kıpçakçasıyla yazılmış askerî bir risâle**, Harvard.
- Özyetkin, A. M., (2001), **Ebū Ḥayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Ankara: Köksav.
- Pritsak, O., (1988), "Kıpçakça" (Çev. Mehmet Akalın), **Tarihi Türk Şiveleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 111-122.

- Räsänen, M., (1957), *Materialien zur Morphologie der Turkischen Sprachen*, Helsinki.
- Rieu, Ch., (1838), *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, III.
- Safran, M., (1993), *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugalara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisad, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara.
- Sağol, G., (1988), *Nehcû'l-Feradîs İlk İki Bap. Giriş-Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler*, (Doçentlik çalışması), s. XXVI.
- Samoyloviç, A., (1928), *K istorii literaturnago sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad.
- Samoyloviç, A., (1935), "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebi Dili" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 34-49.
- Sertkaya, O. F., (1996), "Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine", *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi, Bilimsel Bildiriler*, Ankara:TDK, s. 17-37.
- Sinanoğlu, S., (1960), "Yöneliş Düşümlü Ad", *Türk Dili Dergisi*, IX, s. 337-339.
- Şeyh Süleyman Efendi, (1882), *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul.
- Takeuçi, K., (1988), "Türk Dillerinde Üçüncü Kişi Kategorisi", *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi*, Ankara:TDK, s. 85-93.
- Taymas, AB., (1988), *İbnü Mühenna Lûgati*, Ankara: TTK.
- Tekin, Ş., (1992), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, s. 69-119.
- Tekin, T., (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
- Tekin, T., (1980), "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Genel Dilbilim Dergisi*, C. 7-8, s. 10-17.
- Tekin, T., (1985), "Üze Zarfı Hakkında", *Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, s. 235-260.
- Tekin, T., (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK.
- Tezcan, S., (1976), "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 173-181.

- Thomsen, V., (1993), (Çev.: Vedat Köken), **Çözölmüş Orhon Yazıtları**, Ankara: TDK.
- Thüry, J., (1331), “Ondördöncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları”, **Milli Tettebbular Mecmuası II**, İstanbul, s. 56-95.
- Timurtaş, F.K., (1981), **Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl**, İstanbul: Edebiyat Faköltesi Basımevi.
- Timurtaş, F.K., (1992), “Eski Anadolu Türkçesi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II, s. 120-145.
- Togan, Z. V., (1926), “Harezmi’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, **Türkiyat Mecmuası II**, s. 331-345.
- Togan, Z. V., (1965), “Zimahşeri’nin doğu Türkçesi ile ‘Mukaddimet-ü’l-edeb’i”, **Türkiyat Mecmuası XIV**, İstanbul.
- Topaloğlu, A., (1989), **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Toparlı, R., (1988), **Mu’inü’l- Mürid**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Faköltesi Yayınları.
- Toparlı, R., (1997), “Son Çekim Edatları”, **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara: TDK, s. 432-434.
- Toparlı, R.; Çögenli, M.S.; Yanık, N. H., (1999), **El-Kavânînü’l-Küllîyye Li-Zabtî’l-Lügati’t-Türkiyye**, Ankara: TDK.
- Toparlı, R.; Çögenli, M.S.; Yanık, N. H., (2000), **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî**, Ankara: TDK.
- Toparlı, R.; Vural, H.; Karaatlı, R., (2003), **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: TDK.
- Tulum, M., (1993), “-la/-le Ekine Dair”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 26, s. 157-164.
- Tuna, O. N. (1048-49), “Türkçede Tekrarlar”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, III, s. 1-2.
- Subaşı Uzun, L., (1995), **Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı**, Ankara: Simurg Yayınları.
- Yüce, N., (1979), **Mukaddimetü’l-Edeb**, İstanbul: TTK.

Yüce, N., (1988), “Türkler (Türk Dili)” **İslam Ansiklopedisi C. 12-II**, İsatnbul: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 486.

Zajaczkowski, A., (1958-1961), **Najstarsza wersja Turecka Ĥusrāv u Širīn Quṭba I, II, III**, Warszawa.

Zeynelov, F., (1993), (Çev.:Yusuf Gedikli), **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil Bilgisi**, İstanbul.

Zülfikar, H., (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: TDK.

Zülfikar, H., (1996), “Yapım ve Çekim Eklerinin Tahlili”, **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara: TDK, s. 325-329.

ÖZET

Harezmi Türkçesi XI-XII yüzyıllarda Harezmi ve Sir-derya'nın aşğı kesiminde kullanılan Türkçedir.Harezmi Türkçesi Türk dili tarihi açısından Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dili olması bakımından önemlidir. Bu dönem Türkçesi verilen eserler ve bu eserlerin söz varlığı açısından oldukça zengindir. Bu söz varlığının önemli bir bölümünü isimler oluşturmaktadır. Çalışmamızda Harezmi Türkçesindeki isimlerin gramerini inceledir.

Çalışmada öncelikle isimler, isim yapımı ve isim çekimi açısından değerlendirilmiştir. Daha sonra ise zamirler, zarflar, edatlar ve sıfatlar isim soylu sözcükler oldukları için, ünlemler ve bağlaçlar ise fiil dışındaki görevli sözcükler oldukları için çalışmamız kapsamına dahil edilmişlerdir. Daha sonra Harezmi Türkçesi eserlerinden elde edilen isim verileri Kıpçak Türkçesiyle karşılaştırılmıştır.

SUMMARY

Kharezmi is the language in use in the lower parts of Kharezmi and Sir Darya during the thirteenth century. Kharezmi is important as being a transition language within Karakhanid and Chaghatay in the aspect of Turkish language history. The Turkish language of the period is fairly rich in the number of presented works and vocabulary existence in these works. Nouns form a quite large quotient of the vocabulary in this study, our goal was to investigate the nouns in the Kharezmi in the grammatical aspect. Our method was the grammar investigation by historical comparison.

In this study, the nouns are first of all evaluated in the aspect of the construction and the conjugation of noun. Since the pronouns, the adverbs, the prepositions and the adjectives are noun originated words and the relative clauses and the interjections are non-verbal words, they have been included to the study. Then, the data of nouns, obtained from the Kharezmi sources are compared to Kipchak Turkic.